'[illegible] નાગની ફેણો રે છ!

[illegible] નાગનું [illegible] રે [illegible] છ!'

—ભજન

कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति...अध्यर्ध इत्योमिति...एक इत्योमिति होवाच।

—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૩,૯,૧

વાર્તાસૂચી

નિવેદન

શ્રાવણી મેળાને મળેલા આવકાર ઉપરથી આ સંગ્રહ વાચક સમુદાય સમક્ષ રજુ કરવા પ્રેરાઉં છું.

વિલેપાર્લે
ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોષી

૧૧-૧-૧૯૩૮

ત્રણ અર્ધું બે

અને

બીજી વાતો

ચકડોનું ભૂત

અમથો સુનાર ખભે વાંસલો નાખી હાથમાં ચીપડું અને નાનકડી કરવતી રાખી ગામોગામ મજૂરીએ ફરતો. અત્યારે થાક્યોપાક્યો ઘર તરફ પાછો આવતો હતો ને મનમાં મનમાં શોચતો હતો કે ઉલ્લા કામમાં લોભિયા શેઠિયાએ ફોગટનું બે દિવસનું ગાબડું પાડી આપ્યું. પણ ધર્મશાળાનું કામ હતું ને બે દિવસ ઓછું કમાયા તોય શું થઈ ગયું? ધરમના કામમાં રામજી રાજી. આમ પોતે પોતાની મેળે નહિ કરેલા છતાં કરેલા આ પુન્યનું ફળ, કીડીને કણ ને હાથીને મણ દેનારો, ઉપરવાળો પરમાત્મા જરૂર આપશે એમ સ્વપ્ના રમતો રમતો અમથો ચાલ્યો આવતો હતો.

પડખે થઈને જેસલમેર આગળ વધ્યે જતા માણસોમાંથી એકાદનો ધક્કો વાગ્યો ત્યારે જ અમથાની આંખ બરોબર ઉઘડી. ત્યારે જ ભાન આવ્યું કે પોતે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ત્રણ અધુંં બે અને બીજી વાતો

પાછળ ટોળામાંથી બેકી સાથે પાંચ સાત જણા બોલી ઊઠ્યા તે તો અમથાએ ભાગ્યે જ સાંભળ્યું, પણ મિસ્ત્રીએ ઇશારા માત્રથી ચક્કી તરફ અમથાની નજર પ્રેરી અને એની સમજમાં કંઇક ઊતર્યું ખરું. મિસ્ત્રીની પડખે બીજા બે ત્રણ કારીગર ઊભા હતા તે પણ જોઈ રહ્યા હતા કે ભાઈ શી ધાડ મારે છે. અમથો એટલું માત્ર બોલ્યો,

'પણ એમાં હું શું કરું?'

પાછળથી સ્પષ્ટ અવાજો આવ્યા:

'મિસ્ત્રી, કહોને એને ઓળખતા હો તો, સમજાવીને.'

'તમારાથી તો બન્યું નહિ પણ કદાચ એને ફાવે હોયે ખરો!

'સમી કરી દેશે તો એનું મન રાજી કરીશું' માલિક બોલ્યો. 'જુઓને, કોઈ માણસ મરી ગયું હોય એમ ચક્કી ખોટકાઈ ગઈ ત્યારનું આખું ગામ ઉભરાયું છે. આટલા બધા આગળ તો જૂઠું નહિ બોલું?'

'અરે! કારીગર છે કે કાકરો?'

'જે તેનું કામ ન કરે ત્યારે દુનિયા જ ઊંધી વળી જશે ને?'

'હા, કારીગરને કહેવું પડે વળી?'

પણ આ ટીકાઓ દરમ્યાન જ અમથો ચક્કી પર કામે લાગી ગયો હતો, અને ટીકાઓ હજી પૂરી તો થઈ

નથી ત્યાં બોલનારાઓના મોંઢામાં શબ્દો અરધા રહી જાય એવું કંઈ બન્યું.

વાંસલો તો હતો જ અને જમીન પર પડેલી નાની હથોડી લઈ એક બે ઠેકાણે અમથાએ ઠમકારી જોઈ ત્યાં તો ટોળાના હર્ષનાદથી એ ચોંકી પડ્યો. આસપાસ નજર કરી સૌના મોંઢા પરથી સમજી લીધું કે ચકલીનું પૈડું ચાલવા મંડી ગયું હતું એથી સહુ આનંદમાં આવી ગયા હતા. પણ આટલા બધા આનંદનું કારણ નહિ સમજાયાથી અને ખરું જોતાં તો તરસ બહુ વધી પડેલી હોવાથી પોતાનો હતો તે વાંસલો ઉપાડી અમથો ટોળામાં મારગ કરવા લાગ્યો.

'જાઓ છો ક્યાં ?' બોલી પડેલા મિસ્ત્રીએ મોંઢું હસતું કરી દઈ વિવેકપૂર્વક એને રોક્યો.

'હા. હા. કંઈ ખુશાલી લઈને જ જાઓ. એમ કોરા કાઢીએ તો ગામનું નાક કપાય' ચકલીવાળાનું મહિનામાસમાં જ બધું બેસી ગયેલું જોવા હોંશે હોંશે દોડી આવેલા કોઈએ કહ્યું. પોતાની ઊલટમાં નાસીપાસી આપનાર પરગામી ઉપર ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાથી નહિ; ચકલીવાળાને ઉજવટ કંઈ ચાંલ્લો ચોંટે એ શુભાશયથી.

'ના, હવે તો આવ્યા છો તો અમારા ગામની બીજી કંઈ અલાબલા હોય તેય કાઢી આપતા જાઓ.' મિસ્ત્રી આજીજીપૂર્વક બોલતા હતા.

અમથાના મનની મૂંઝવણનો પાર ન રહ્યો.

'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવતા જાઓ.' મિસ્ત્રી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બોલતો હતો.

'શેનું ભૂત ને શેનું કાંઈ!' કશું ન સમજાયું પડતાં અમથાએ ગાજવા માંડ્યું.

આડો આવીને મિસ્ત્રી એને વેગળો મેલ્યો. 'હવે અમને શાદને ખોળતો છો? આ આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ એટલીવારમાં તો ચકરીનું ભૂત નાગે ભગાડી દીધું ને અમે કંઈ દેખતા નથી? હવે કાંઈ છાના રહેતા જાઓ! એમ તે બને?'

'ખરું કહું છું. મને કશી જ ભૂતની ગમ નથી. આ તો આપણો કસબ રહ્યો તે જરી ઓજાર વાપરી જોયું ને કામ સીધ્યું એટલા સદ્ભાગી.' અમથાએ આગળ વધવા નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી જોયો.

'અરે એમ બનાવો એ તે ચાલે? એમ તે ત્રણ વાર ઓજાર અડાડ્યે ચકરી ચાલતી થવાની હોત તો આખા ગામની નજર આગળ ચાર ચાર કલાકથી હું બધા ઇલાજ અજમાવી જ રહ્યો હતો ને?' પોતાની અણઆવડતનો આ સિવાય બીજો ખુલાસો એને સૂઝ્યો નહિ. 'અને અમને પટાવો એ તે ચાલે? ઇલમ તે કંઈ છૂપો રહેતો હશે? મોંઢા પરનું નૂર જ કહી દે છે.'

અમથાને થયું કે પગ થાકીને લોથ થઈ ગયા હતા તે એનું બધું નૂર મોંઢા પર તો જઈને ભરાઈ બેઠું નહિ

હોય, અને આવડા મોટા ગામના મિત્રોથી નહિ બન્યું એ પોતે પલકવારમાં કરી દીધું એ એમ ને એમ તો બન્યું નહિ હોય એ તો સાચું જ.

ગામલોકો સાંભળી રહેલા તે અંદરઅંદર એની મહત્તાનાં ગુણગાનમાં એકવાર ગણગણી લઈ, એકદમ શાંત થઈ ગયા અને અદબપૂર્વક ઊભા. કોઈ બોલ્યું:

'અમ પર મોટો ઉપકાર કર્યો, બાપજી.'

'હવે નો અમને પૂરેપૂરો લાભ આપો.' બીજું કોઈ બોલ્યું.

'પણ આપ્યો જ ને? ક્યાં ના કહી છે?' કહી છૂટવા મળશે એવી આશાથી અમથો બોલ્યો. ત્યાં તો બેચાર માણસોએ એને 'જીવતા રહો, બાપજી.' કરતાકને ઉપાડી લીધો અને આનંદની ગુમરાણ મચાવતા ગામ ભણી લઈ ગયા.

અમથાને કોઈ નહિ તોય એ દિવસ હરિપરામાં રહેવું પડ્યું કોઈની ભેંશને પાડીને બદલે પાડો જ આવ્યા કરતો હોય તો તે એની પાસે ઇલાજ માટે આવ્યુ. કોઈને ચાર દોરે તાવણીમાં ઘી ભરી નવટાંક જ ઊતરતું હશે તે દોરાધાગા માટે આવ્યું. કોઈની વહુને પરણ્યે પાંચ વરસ થયા છતાં બાળક નહોતું અવતરતું તે આવ્યુ. કોઈ બજારમાંથી, ઘરમાંથી, ઝાડ પરથી ભૂત

કઢાવવા આવ્યા. કોઈ બાઈ છાની છાની આવી વરને રસ્તે રાખવા વીંટી મંતરાવી ગઈ. કોઈ દુશ્મન આંગણામાં પગ મૂકતાં ફાટી પડે એવો ઇલાજ મેળવી ગયું. તો કોઈ કોઈ જુવાનિયો વશીકરણ મંત્ર શીખી ગયો. સહુ જ પોતાનાં દેશમાં કે પરદેશમાં રહેતાં કોઈ ને કોઈ સગાંને સલામત રાખવા ને રક્ષા હેઠળ મૂકવા કંઈ ને કંઈ મંતરજંતર કરાવી ગયાં.

બદલામાં અમથા સુતારની પછેડી ભરાઈ જાય એટલું એની પાસે આવીને પડ્યું હતું. લોકોને નવાઈ તો એ થતી કે આ ઇલમી આટલો સાદો અને ના ના કરનારો કેમ હશે. પણ લોકોને એ બધાની પંચાત કે પૂછપરછની શી પડી હતી? એમને તો કામથી કામ. જેમાં ફળ તરત મેળવવાનું હતું એવી કેટલીક બાબતોમાં કોઈ કોઈને સફળતા તુરતાતુરત પ્રાપ્ત થઈ પણ ખરી. અને કેટલાકને સારાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. કેમકે કોઈ પણ વસ્તુ કાં તો થાય કે કાં તો ન થાય. ત્યાં થોડી ઘણી બાબતોમાં જશ મળ્યા વગર રહે જ નહિ, ઉપરાંત આશા અમર છે એ અમર સૂત્ર તો સૌ કોઈ નિષ્ફળ મનુષ્યને પણ સફળતાથી સાંભરી આવે જ છે. અમથાના ઇલમ ફળે છે એવી લોકવાયકા ચારેકોર વાયરા સાથે ફેલાઈ ગઈ.

'જુઓને, ત્યારે વેશ તો રાખે છે સીધા સાદા સુતારનો!'

'આપણને ગમે ત્યાં ઊંધે પડે કે જમવાનું છે!'

'બાપ્પે, જનાવરનું કાંઈ ગુમાન રખાય?'

'પણ જોયું! ઘરમાં સાપ ઉપાડી આણ્યું. સર્પરાજિ તો અહિંનામાં જ દેખાય; કોઈને ખાય તે ક્યારેક તો આવી ગયો નો? પછી આવું ચૂકો કે વરસ ઉપર.'

અમારા જ્યારે નોકરવાની વાત કરવા લાગ્યા ત્યારે સર્પોના માલિકે અને સામના બે ડાહ્યા માણસોએ આવીને પગે લાગીને કહ્યું કે આપણે સર્પોમાંથી ભૂત કાઢ્યું તો ખરું, પણ એને અહીં મૂકીને જશો તો તો ભૂત જશે. એને કબજે કરીને અહીંથી લઈ જજો.

બે દિવસમાં અમારો આ નવી કળામાં ઠીક ઠીક નિપુણતા મેળવી ચૂક્યો હતો. એને કોઈ કોઈ વાર તો ભ્રાંતિ થઈ હતી કે પોતામાં તો ભૂત પેસી ગયું નથી. નહિ તો આ વર્ગ ધર્મ ક્યાંથી પોતે થઈ બેસત. પણ પોતાને સહજના મળ્યાના દાખલા સાંભળી સાંભળીને એને આત્મવિશ્વાસ બેઠો અને પોતાની રક્ષા ખાતર પણ એણે બધું થતું આવ્યું તેમ થવા દીધું. અને આવા કસબ કરવાનું કંઈ શીખવા જેવું પડતું નથી. એની કોઈ શોધને નથી. નાનપણથી આજુબાજુ જોતા

[illegible]

[illegible]

ફરીને [illegible] ગયો. [illegible] જ હાજરાહજૂર [illegible] પેલું માથાના કેશથી તે [illegible] અંદર [illegible] કે એ જ છે !' ફરીને એમણે આંખથી [illegible] પણ બતાવ્યું. મિસ્ત્રીના કરતાં [illegible] જ હશે એમ માની લેવાનું કારણ નથી. પણ મિસ્ત્રી જેવા મિસ્ત્રી માણસ ને બરાબર જ બનાવના હશે ને એમ કહ્યા કોઈએ એ આંખ ફેરવી જ લેવાને ના પાડી તો કોઈએ મરડું માંડવા જેટલા સમયમાં — એવા નાતગ્રા કલ્પતાં પણ કેટલી વાર લાગવાની હતી ? — આંખ શીશા પાસે લાવી હા પાડી. બધાને થયું કે ભૂત શીશામાં આબાદ ઉતરી ગયું છે.

નમતે બપોરે અમથો હારપરાથી વાજતેગાજતે નીકળ્યો ત્યારપહેલાં એની કીર્તિ તો આગળ આગળ ક્યારનીયે ચાલી નીકળી હતી. ઘેર પહોંચતાં હજી તો બીજો આખો દિવસ જોઈએ એમ હતું અને ઘેર

જવાની ઉતાવળ પણ હતી. પણ બીજું ગામ આવ્યું ત્યાં જ એને રોકી લેવા માણસો ઊભાં હતાં.

'એ! અમથો ઇલમી આવ્યા!' 'આપણાં બાયગ ખુલી ગયાં!' 'જુઓને લાખ માણસ વચ્ચે થઈને ચાલ્યા જાય, પણ ખબરે પડવા દે એવા છે કે આટઆટલો ઇલમ જાણે છે?' 'ધારે તો તો ' ચપટી વગાડતામાં આખા ગામને વાગોળો બનાવીને ઊંધે માથે વડલા પર ટિંગાડી દે.'

અમથાને બે દિવસ વહેલુ ઘેર પહોંચવું પડત એને બદલે પહોંચતાં પહોંચતાં ખાસ્સા બે મહિના નીકળી ગયા, દરમ્યાન ખાસ માણસ મોકલી દીકરાના સમાચાર અવારનવાર મેળવી શકે એટલું તો અમથા ઇલમીને હવે સહેજે પરવડી શકે એમ હતું.

ઘણાયે ઇલમીઓ રખડતા ફરે છે. કાંઈ તોટો છે? પણ જેમ હરકોઈ ઇલમમાં તેમ આ મંતરજંતરમાં પણ જે જીત્યો તે જ જીત્યો. અમથાને તો શરૂઆત જ અદ્દભુત જીતથી થઈ આવી હતી એટલે એની ફતેહની તો વાત જ ન હતી.

વચ્ચે અનેક ગામોમાં એને રોકાવું પડયું અને નાનું કંઈને કંઈ કામ કરી આપવું પડયું. કોઈ ગામવાળા અક્કલવાળા હોય ને કંઈ ગરજ નથી, કરીને બોલાવે નહિ તો જેમણે લાભ અલાર પહેલાં મેળવેલો તે

લોકો એમને ડરાવતા કે અમથો ઇલમી કંઈ વગર તેડ્યો ગામને આંગણે આવે એવો નથી, બીજાઓની પેઠે. શામાટે આવે? એના કબજામાં ચક્કીનું ભૂત છે તે તમારા પર છોડી ન મેલે એટલે ઘણુાએ ઠેકાણે આવીને ઊભા રહો?

ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે એના ગામના લોકો પણ આમ તો શાંત, મોઢા પરથી માંખ પણ ન ઉડાડાતી એવા સાદાભોળા અમથાને નવા જ રૂપમાં જોઈ ગમ ખાઈ ગયા.

'ભાઈ, કંઈને કંઈ સિદ્ધિ મેળવી આવ્યો હશે.'

'માતાજી પ્રસન્ન થઈ છે, અમથા, નહિ?'

અમથો તો છેડેચોક કહેતો, કંઈ જ પ્રસન્ન થયું નથી. પણ એને તો કોઈ ગણકારેય ખરું? 'ભાઈ, ઇલમનો ભરમ તે કોઈ ખોલી દેતું હોત તો થઈ જ રહ્યુંને!' એમ કહી સૌને વાત વાળી લેવી પડતી.

અમથો ગામસીમ પરના એક ખખડધજ શેમળાના થડમાં નાનકડી ચપોચપ એક ડગળી કોતરી કાઢીને અંદર ભૂતવાળા શીશાને પૂરી આવ્યો. ગામલોક કહેતું 'આપણી સીમ હવે સાવ નિરભે. વાઘબકરીને સાથે પાણી પીવું હોય તો હવે બેલાશક પાએ.'

અમથો ઓજાર લઈને ઘરાગ શોધવા ને કામ કરવા નીકળતો તો ખરો. પણ જેને ઘેર સુતારની જરૂર હોય તે અમથા ઉદ્યમીને જોઈને તો પોતાનું પારખું લેવા ઉદ્યમી આવ્યા છે એમ કહી કાં તો હસે કાં તો ચિડાય.

'જાણીએ છીએ, બાપલા, તમે તો ધારો તો ભીંતડાં વગર અદ્ધર છાપરું છાઈ આપો. પણ અમ ગરીબને તો નાનું અમથું ઝૂંપડું કરવાનું. અલાબલા કાઢી આપો ને મોભ ચાંગળું પાણી લઈ છાંટી આપો એટલે આપની બડી મહેરબાની.'

અમથાને કોઈ વાંસલો પકડવા જ ન દે. અને એનું પોષણ થાય એથી તો અનેકગણું આમ મંતર જંતરમાંથી જ એને મળી આવતું હતું. સમય જતો ગયો તેમ ગાંઠે ગરથ પણ ઠીકઠીક થયો.

સોમાં નવ્વાણું સુતારો બીજાનાં બારીબારણાં ને છત-છાપરાં ઘડી ઘડીને જિંદગી તો ગુજારતા હશે અંધારાં, વરસાદને વખતે પાણી ટપકતાં, ઘોલકાંમાં જ. પણ અમથા સુતારને તો અમથા ઉદ્યમીએ એક આલેશાન હવેલી કરાવી આપી.

અમથાની વહુ ક્યારની ગુજરી ગયેલી. ધારે તો એની ઉંમર ફરી પરણવા લાયકની હતી. વળી ટકા પૈસા ઘરબાર પણ નવી વહુને જ લાયકનાં હતાં. પણ

દેશમાંનો બારોટો પરગણાવાળાને જઈ મેળે નહિ. અને અમથો પોતે તો આ બાબતનો પ્રસ્તાવ સાચવો કરતો નહિ. એટલે એ વાત તો એટલે રહી. ખરી વાત તો એ છે કે અમથાનો દીકરો પંદરસોળ વરસનો હતો અને અમથાની નાનમમાં તો ગીદિગાળો કરતાં કોઈ એ પરવા કરી ન હતી તેનું જરી ઠીક જોઈને કરી દેવા અમથો લાગ ગોતી રહ્યો હતો. અને શુભ મુહૂર્ત શુભ ઘડીએ એક દિવસ ગોકળના પેસને છેડે પાનેતરનો છેડો બાંધીને કન્યાને ગાજતે વાજતે ઘેર પણ લઈ આવ્યા.

અમથાને હવે કંઈ જ કરવાની લાલચ રહેતી નહિ. પોતે કંઈ અવસ્થાવાન થઈ ગયો ન હતો છતાં મોતની વાટ જોઈને બેઠો હોય એવો કોઈ કોઠવાર લાગતો. ગામમાં અને આજુબાજુથી તેડું આવ્યે કંઈ અટકી પડ્યું હોય તો જ જતો. પણ જવું તો પડતું જ. કેમકે પોતાની ઇલમી તરીકેની સાખ તો જીવ્યા લગી જાળવવી જ રહી. ઉપરાંત એટએટલામાંથી બીજા સૌ કોઈનો એણે પગ કાઢી નાખ્યો હતો. એટલે વખતે પોતે જઈને મુસ્કેલીમાંથી મારગ ન કરી આપે તો લોકને પસ્તાવાનું થાય.

કામ કામને શીખવે એ કહેવત અમથાએ સુતારી કામમાં સાચી કેટલી પાડી હશે એનું કંઈ કહેવાય નહિ. કેમકે નાછ તો વાંસલો વીંધણું લઈને દૂર દૂરને ગામડે

[illegible]

[illegible] નીકળવું પડતું નહોતું, [illegible] [illegible] તો કે [illegible] જ્ઞાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ

બેઠક વગેરે બધેથી આવતુંતી હાસ્યાનમાં જેવો ઠરઠરીને વરસાદ પડ્યો કે બાળમાં ને બીજામાં પાણી પાણી. આરોગિયા સુધી આકાશોને ફરતો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દિવસને [illegible] [illegible] બીજાના ઝપાટા એમ તો ખરું.

મંગળવારની રાત હતી. આકાશે ક્યાંય ઝબકારે બહાર નીકળવું પડતું નહિ. પોતાની ગોરે [illegible] કારખાનામાં શીખવા જાય તો ખરું. પણ દિવસરાત રખડવા ફરવામાં શૈશવપુરો હતો. કોઈ કોઈ કહેતું પણ ખરું કે એ ના બાઈ સાથે બેતરાવર આવ છે નહિ તો અંધારું-અજવાળું જોયા વગર નીકળે તો અમે ત્યાં જુવાનોના ઝપાટામાં આવી જ જાય. વરસાદ માંડીને

પડતો હતો. અજવાળિયાથી ચોંટયો હતો. પણ ગોકળનો પગ ઘરમાં ઠરે શેનો? અત્યારે સગડી બરોબર ચેતવીને બેઠો બેઠો તાપતો હતો. પાસેને ઘેરથી અમથો આવીને જુએ છે તો ગોકળ હાથના પંજા સગડીના તાપથી ગરમ કરી કરી ગરદન અને માથા ઉપર લગાડતો હતો. શું થયું છે એટલું પૂછયું તો જવાબમાં કહે 'અરે કંઈ નહિ. જરી શરદી હશે.'

'તો બોલતાં શું થાય છે? લાવ જો, વહુ, અણબોટયું પાણી વાટકીમાં.' કહીને અમથો મંતરવા બેઠો. દુનિયામાં જો એને માયા રહી હોય તો એક આટલા આ ગોકળ માટે હતી. એનો વાળ પણ વાંકો થાય તો કકળી ઊઠતો. એને માટે એટલો બધો ભાવ હતો કે એની સાથે કદી ઊંચે સાદે બોલતો નહિ, એને ફાવે એમ કરવા દેતો, એને સુખી રહેવું હોય એમ રહેવા દેતો.

પાણી ગોકળને પીવા આપે છે ત્યાં બારણું અધખોલું કરીને કાનો ગોવાળ ડોકાયો, 'આવું કે?'

ગોકળ હાથમાં વાટકી લેતાં લેતાં ચમકી ઊઠયો અને આંગળાંઓ કહ્યામાં રહી નહિ. પાણી હતું તે સગડીના અગારા પર છમ્ છમ્ થઈ અલોપ થઈ ગયું.

ખિજાઈને અમથો કાના ગોવાળ તરફ વળીને બોલ્યો, 'કેમ કંઈ કવખતનો?'

'બાપજી ભુધર ભટ્ટની પાડી હાથમાં આવતી નથી તે ઊભી સીમમાં ગોતી ગોતીને થાક્યો . . . '

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'[illegible]'

'[illegible]'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ન પૂછતાં, બાપને જ પૂછ્યું, 'આ તો ગઈ ફેરાનું લીધું એ જ માટલાનું ને?'

વચ્ચેથી વહુએ જ ચોખવટ કરી, 'હા. એક માટલું એવું રાખીએ છીએ રોજ.'

'કંઈ વાંધો નહિ, વહુ બેટા. કશો વાંધો નથી. એ પાણી તો દેવોને પણ દુર્લભ છે.' કહી અમથો મંતરવા લાગ્યો.

પીતાં પીતાં વચ્ચેથી ગોકળ બોલ્યો, 'પી તો જાઉં છું, પણ આ કાંઈ અણબોટ પાણી નો કહેવાય, બાપા.'

'હવે એ તો તારે જોવાનું કે મારે?'

દીવો રાણો કરી દઈ સૌ સૂતા હતા, ને માથા પર ખોપરી ફાટી જાય એવા કડાકા થતા સંભળાયા. મોંઢા પર પછેડી ખેંચતાં ખેંચતાં ગોકળ બોલ્યો, 'બાપા, આવા કડાકા મેં તો આયખામાં સાંભળ્યા નથી. નક્કી પેલું ભૂત જ.'

'હવે સૂઈ જઈશ? આ પાછા આયખાની વાત કરવાવાળા!'

સવારે ઊઠ્યો ત્યારે ગોકળ તાવને સંગાથે લઈને ઊઠ્યો હતો. અમથાએ વહેલી સવારે બહારથી નેવાંનું પાણી ઝીલી, જરી ઠરવા દઈ, મંતરીને ગોકળને આપ્યું.

'જુઓ, એમનો કાઢીને ભૂત નાખ્યું ને અમથાનું ડટંતર વાળ્યું.'

'અને ડાક્તરની બાટલીઓનાં અંગરેજી પાણી પાયાં એટલે તો વિફરે જ ને?'

'ભાઈ, ભૂતને કાબૂમાં રાખવું કાંઈ જેવાતેવાનો ખેલ છે?'

'પોતાનું નામ રાખનાર એકના એક દીકરાને તે બચાવી ન શક્યો તો એની વિદ્યા શા કામની?'

ગોકળની વહુ ઘરમાં ભૂતનો બો ભારે છે એમ રડવાકૂટવામાં રાગડા તાણતી વખતે પણ વળીવળીને કહેતી હતી તે ઝાઝા દિવસ ખમ્યા વિના એક રાતે પોતાનાં અને બીજાં હાથ આવ્યાં એટલાં ઘરેણાં લઈને બીજા કોઈનું ઘર ઉજાળવા ચાલી ગઈ. તોય અમથો એકલે પંડે દિવસ ગુજારવા લાગ્યો. એને હવે કોઈ કામે તો બોલાવતું ન હતું. કેમકે એની સિદ્ધિ તો ફોક ગઈ છે એમ સૌકોઈના મનમાં વસી ગયું હતું, હવે પાછા પ્રકાશમાં આવતા પુરાણા ભૂવાજતીઓના ટાણાસરના પ્રચારને લીધે ઠસી ગયું હતું. . . . અમથાએ પોતાની છૂટક છૂટક ચીજો હતી તે અને રોકડ થોડી હશે તે પર થોડા મહિના ગુજારો કર્યો. અને પછી દાણો ખૂટી પડતાં હવેલી વેચવા પણ તૈયાર થયો. ખુશાલને થયું કે સસ્તામાં હવેલી હાથ થશે પણ એટલા પણ પૈસા અમથા ફલિમીએ ગયાં વરસોમાં એને ક્યાં

[illegible]

અમથા ડોસીનું પેટ ભરેલ પિતા ઓળખતા આશરે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને ખતરનાક [illegible] [illegible] [illegible] વાગતી હતી ?

અને, બોલવાના કષ્ટ જેટલું જ બીજી કાંઈક સાંભળ
વાની ગરજ ન રહેવાથી, દાદીમા ભોળું ચીંથરું અને
બોલવા ટાળવાથી જેટલી જેણી કરવાની સારી આ બધાં
કામ માટે ગામોગામ ભટકવા માંડ્યો. એમ ઉમેર
નો નામ પણ જેનામાં એના જેવો ઘડી થાય. કોઈવાર
અને બચ્ચાં ત્યારે ગામથી બહાર ફુગ્ગાથી પૂછાઉં છું,
"ડોસીમા, કેવું ભૂત બતાવશો ?" તો કહે કે 'મારી વાત'
ભૂત કેવું ? સાચો જ ભૂત છું — બુઢિયો બોલ્યો.'

આમ એમની સામે બુઢિયો તો એની વાત આવ
ભાગી પણ ન શકી કદાચ

એકે વાલકા શબ્દો પહેલાંની જેમ અમારા
ગામોગામ ફરે છે — આજ, દરમ્યાન, કાળના પંજાએ
એના અંદેરા પરથા નિર્દયપણે હાડ ઉપાડી લીધા છે.

સરયૂસ્વાતિ

રાવબહાદુર વસંતરાય સુધરેલા વિચારના હતા. પણ સાથે સાથે વ્યવહારકુશળ હતા એમ ભૂલવાનું નથી. પોતે મોહનગઢમાં દિવાનપદે હતા ત્યાં પોતાની નાનામાં નાની રોહિણીને જ સાથે રાખતા. રાજા વાજાં ને વાંદરાંનું ભલું પૂછવું ગણીને તારુણ્યને ઉંબરે આવવા થયેલી સરયૂ અને સ્વાતિને તો એમણે શહેરના એક વિદ્યાર્થિનીગૃહમાં જ રાખી હતી. આમ વ્યાવહારિકતા અને સુધારકતાનો સુમેળ સહેજે સાધી લીધો હતો. નાની સાતેક વરસની રોહિણી રાવબહાદુરની આંગળી પકડીને ગાડીમાંથી નીચે કૂદી પડી આગળ દોડી જઈ ખુદ હિઝ હાઈનેસ (રાજાસાહેબ)ના ખોળામાં જતી બેસી જાય તોય વાંધો નહિ, અને વારતહેવારે એને એમની તરફથી ભેટો મળે તો તેય રોહિણી સ્વીકારવા લાયક હતી.

નાની, રમતિયાળ, ખડખડાટ હાસ્યની છૂટો ચોમેર રેલાવતી, કપિલા દાંતની રમણીય વીજળી ચમકાવતી રોહિણી દ્વિજ હાર્ટિનસની લાંબી મૂછો ખેંચતી ત્યારે પોતે આંખ મીંચી જઈને રાવબહાદુરનાં બીજાં પુત્રીરત્નો વિષે પણ પગારદાર સ્ટાફ જેવો ખ્યાલ કરી લેતા હોવા જોઈએ. કેમકે તેઓથી રોહિણીને ભેટ આપતા તે કરતાંયે અનેકગણી ભેટો મોટીબહેનો માટે આપવાનું ચૂકતા નહિ. કહેવાતું કે સૌથી મોટી દીકરી જેને પોતાને રોહિણીથી મોટાં સંતાનો છે તે તો કોઈ મોટા વિદ્વાન વેપારીને રાવબહાદુરે પરણાવેલી છે અને કલકત્તા જ રહે છે.

રાવબહાદુરે, ત્રણેક વરસ પર વિધુર થયા ત્યારે, ઘેર કુળદીપક નહિ હોવા છતાં, ફરી રાના હાથ કર્યો નહિ. નાની રોહિણીમાં એની માની મૂર્તિને સજીવ અને સાંગોપાંગ સુરેખ નિહાળી હૈયું ઠારતા અને વખત રાજકાજમાં ચાલ્યો જતો તેની ગમ પણ ન પડતી.

આ બે વૅકેશનમાં માત્ર, પોતે શહેર તરફ જઈ શકે એમ ન હોઈ સરયૂ અને સ્વાતિને પોતાની પાસે બોલાવવાનો ઇરાદો સેવતા હતા. ત્યાં કલકત્તાથી મોટીબહેનનો આમંત્રણભર્યો કાગળ આવ્યો કે બધી બહેનો મહિનોમાસ એને પડખે રહે અને પોતે માની ખોટ એમને નહિ જણાવા દે. પણ માની ખોટ એકલી

ખાતું ભરવું એ એમ બીજી બાબત.

દીકરીઓને જ ભણાવી હતી ! [illegible] શાહઆર પાંગળા પરથી જ્યાં આવીને [illegible] રીખાસાદા વર્ષાન પણ આવી જતા. અમે [illegible] એવી ખરી કે દીકરીઓ પોતાની છાયા નીચે જ તો એમની માની ખોટ ન સાલે. એટલે નક્કી થયું કે મોટી સરયૂ કલકત્તા જાય અને સ્વાતિ જે ઠીકઠીક નાની હતી તે પિતાજી પાસે ભાવનગર આવે. આવી પહોંચી અને ત્યાં મોટીબહેન વૅકેશનની વાટ જોઈ રહ્યાં.

સરયૂ સ્વાતિ કરતાં બે વરસ જ મોટી હતી. પણ ત્યાં વિદ્યાર્થીનીગૃહમાં સ્વાતિનું સરયૂ વિના બીજું કોણ? માવિહોણી સ્વાતિને માટીનું હેત ન સાંભરી આવે એટલા લાડકોડથી સરયૂ એને રાખતી હતી. બંને બહેનોને એક ઓરડી મળી હતી. સરયૂ સ્વાતિનાં પહેરવાનાં લૂગડાંલત્તાં બરાબર ગોઠવવાથી માંડીને સૌ વાતની સંભાળ રાખતી. સ્વાતિ નાહીને બીના કેશે આવે તો સરયૂ બૂમ પાડી ઊઠે, 'ઉતાવળી, આટલું પાનું પૂરું કરીને નવડાવવા તો આવતી હતી. એટલું ન રહેવાયું?' અને પાનું અધૂરું મેલી વાળ લૂછી દઈ બહેનને ખોળામાં બેસાડી ખાસી મઝાની બે લટ ગૂંથી આપતી. જમવાની ઘંટડી વાગે ત્યારે સ્વાતિએ તો દોડી જ જવાનું. ચોપડીઓ વગેરે કરવાની હોય તો સરયૂ કરશે જ ના? ચોપડીઓ પર, નોટબૂકો પર

કળાપૂર્વક નામ લખવાનાં તે પણ સ્વયૂએ કોડીકોડે કરી દીધુ હતું. ભણવામાં મદદ કરવામાં સ્વયૂ ઓછી ન હતી. પોતાના દાખલા ગણવાના રહી જાય, પણ સ્વાતિને તો બધું 'લેસન' તૈયાર કરાવી જ આપતી. સ્વાતિનો નંબર નીચો ઊતરે તો તો પોતાનું જ જાણે અપમાન થયું હોય એમ અથાગ મહેનત લઈ એને ગોખવાડતી. અને ભૂરું ફ્રોક પહેરાવી, બંને હાથ ખભા પર થઈ છાતી પર લાવી, કપાળ પર ચૂમી કરતી ને વાત્સલ્યભર્યા અવાજે બોલતી, 'જોઉં હું આજે કેવી પહેલો નંબર નથી લાવતી તે?'

બંનેનો અભ્યાસ સારો ચાલતો હતો. એક તો બંનેમાં પિતાનું બુદ્ધિતેજ અને માની મોહકતા ઊતર્યાં હતાં. તેમાં બંને પાછાં ઉદ્યમી. નાની સ્વાતિ ય પોતાના અભ્યાસમાં અનહદ ખંત બતાવતી. પછી ભલે આમ એને લેશ પણ ખબર ન હોય કે ગણિતની ચોપડી ક્યાં મૂકેલી છે કે રબર ક્યાં છે અથવા તો કમ્મરપટ્ટો ક્યાં છે. વરસની શરૂઆતમાં તો બંને બહેનો આમ એકરાગપણે રહી. પછી પણ કંઈ બસૂરાપણું તો આવ્યું નહિ જ. એટલું ખરું કે સ્વાતિની કાળજીમાં સ્વયૂ કોઈવાર પોતાનું કામ ચૂકી જાય તો જરીક ખિજાઈ જતી અને એને પોતાનું કામ કરી લેવા ગુસ્સાભેર કહેતી. પણ એકવાર ગીતમાં ને રીતમાં સ્વાતિ નાહી આવીને વાળની લટ એકલી એકલી કરી રહી ત્યારે ચોપડીમાંથી માથું ઊંચકીને સ્વયૂએ જે જોયુ એ ઉપર એ હસવું ખાળી શકી નહિ.

ઊકતીકને દર્પણ ખીંટી પરથી નીચે લાવી સ્વાતિના મોઢા આગળ ધરી એણે માથા પર દોરેલો નકશો એને બતાવ્યો. દર્પણને ટેબલ પર ઢગાવી બેય હાથે એને ઉપાડી લીધો. અને સ્વાતિ પોતે જ આંસુ વડે પોતાના ગાલ ભીંજવવા કરતી હતી ત્યાં સરયૂએ જ વહાલસોયાં ચૂંબનોથી ભીંજવી દીધા.

છતાં સ્વાતિ પરીક્ષા ટાણેયે સૂરજ ઊગ્યા સુધી ઘોર્યા કરે તો સરયૂએ એને જગાડવી તો રહે જ ને? 'અંગૂઠો મરડું તો મારી છાતલડિયે લાગે' એ ભાવથી તો તદ્દન અજ્ઞાત હતી, સમય અને પાત્ર પૂરતી દૂર પણ હતી. પરંતુ સ્વાતિને જગાડતી વેળાની એની કોમળતા અજબ હતી. સ્વાતિની અદેખડી ઊંઘ એવી નઘરી થઈ બેસતી કે પછી સરયૂ હાથ તો નહિ ચલાવતી, પણ એને અવાજ જરી ઊંચો કરવો પડતો ખરો.

બીજી બાબતોમાં પણ સાથેને સાથે આવી પ્રગતિ થતી ચાલી હતી. સ્વાતિ ચોપડીઓમાં માથું ઘાલી પોતાની કોઈ ચોપડી શોધી કાઢવા ફેંદાફેંદી કરતી હોય ત્યાં સરયૂને બોલવું પડતું, 'ચલ, ખસ, ચોપડી જોઈએ છેને? કઈ તે તો બોલતી નથી. હું આપનારી નથી તે પોતે ટેબલ ઉપર આ ખળું કરી દીધું?'

છતાં સરયૂના ભાવમાં તો તલમાત્ર પણ ઊણપ આવવા પામે એ તો અશક્ય જ હતું. એકવાર રજાને દિવસે ઓઢણી પોતાની જાતે પહેરવામાં કલાકેક કાઢીને

સ્વાતિ માટે ટપાલમાં આલ્બમોમાં જ મોકલાવા પ્રમાણ આવતાં નાયડિયુ ખાસ ગમી હતી, ત્યારે સરયૂ આંખના ખૂણામાંથી આંસુ લૂછતી લૂછતી એની સામે જોઈને હસી આવી. સ્વાતિ કાકી નાખી ક્રીથી પટેલાણી. કોઈ પણ વાતની ટપકી લગાવી બોલી, 'અને પટેલોને? એવડે અનેક કાકાપાળા ઠંગારી બધુ.'

'એમ તો વૈરિણીએ અને અંબાડી હશે, આપુએ નહીંનું લખ્યું કે અહૂ અંબાડે છે? બાદ તો કેમ આવું કોઈ નથી હોતિ!'

'અંબાડી તો હશેજ, નહિ તો તું તે બટકબટક આવવાવાળી કેમ આપ અહીં છે? અંબાડી તો બધાએ હશે.' અને છેલ્લે કમરામાં આમનાં આકાશને જોઈ આંગળી કરીને બોલી: 'પણ આ બેઠી છે એનું જ અંબાડેલી જ હોઠ, હોઠ, ફરી કેમ પ્યારિ તો ગોરી પડીશ.'

અને સરયૂની આંખમાં આંસુ ઉભરાઈ આવતાં ન ખમી શકવાથી સ્વાતિ પ એની ગોદમાં મોઢું સંતાડીને મૂંગુંમૂંગુ રડી રહી.

વેકેશન પડી એટલે આગળ ત્રણ મહીનાથી નક્કી કરી રાખેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે સ્વાતિ મોહનમદ આવી અને સરયૂ ગઈ કલકત્તા સંગાથ વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ

ગઈ હતી. સાથે લઈ આવવાની ગીતે, ગોપાડીઓ તેનું તો સરયૂ સંભાળનારી બેઠી હતી.

પહેલાં સ્વાતિને રવાના કરીને પછી જ પોતે હળવે હૈયે કલકત્તે જવા નીકળી. સ્વાતિને સ્ટેશન પર મૂકવા ગઈ ત્યારે ગાડી ઉપડતાં સુધી એને કંઈ ને કંઈ કહેતી જ રહી. સાર આટલો જ હતો: જાણું છું કે મારા વગર ઘડીનો છઠ્ઠો ભાગ પણ બાઈસાહેબથી એકલા રહેવાવાનું નથી. અરે તારાં ફૂમતાં તો બેગમાં મૂક્યાં છે ને?—અને ન ફાવે તો બેય બહેનો કલકત્તે ચાલ્યાં આવજો.— એ તો ઠીક, પણ હવે તારે ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ ભણવો પડશે તેયે સાથે રાખ્યો છે કે હું મૂકવા ભૂલી તો નથી ગઈ? જો દાખલા ન આવડે તો પેલા પાતળા કાગળ છે તેમાં ઝીણા અક્ષરે લખી મોકલજે. અરે, ગાંડી. એમાં આંખ શાની ભીની કરે છે? મોટી થઈશ ને બાપુજી તને પરણાવશે ત્યારે ક્યાં હું તારી સંભાળ લેવા સાથે આવવાની હતી?

અને એવું બોલતાં તો સ્વાતિ કરતાંયે પોતે વધારે શરમાઈ ગઈ, કેમકે મોટી તો પોતે હતી. સારું થયું તે આને લીધે બંને એકમેક સામું મલકી રહ્યાં. અને એક મિનિટમાં તો ગાડી બંનેને દૂર દૂર કરી મૂકશે એ ખ્યાલ કોઈ ત્રીજા જ ભાવમાં તણાઈ ગયો.

ગાડી ઉપડી ત્યાં પોતે ઊભાઊભા રૂમાલ ફરકાવેલો ને આગળથી બારીમાં ડોકાવાની ના પાડેલી છતાં સ્વાતિ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આવેશ આવે ત્યારે. મોટીબહેને બધું સિવાય હવે સિવ્વાઈથી બંધ કર્યું હતું. ત્યારે પાંચ વાગે ઉઠીને જમ વાને ને એની પાણી ભરવાની વગર ન થાય તો બાળકોના ઓરડામાં ધસી આવે ને પરોઢિયાના નહાવાની ખુશીના અવાજ કરી કહે 'ઊઠો હવે, સાત વાગે આવે ત્યાં સુધી. પછી કામકાજ ક્યારે કરશો? નહાશો ક્યારે? ખાણ ક્યારે શાળા કરશો? ને ટોળટી કરતાં તો બાપ ને બધ જાય છે" મોટીબહેનનાં બાળકોને તો વગે જ શાળ જ. પણ એટલા કામમાં સરયૂની શક્તિ વૈશાખના નવરાશના દિવસોમાં ખલાસ થઈ જાય એ તો શી રીતે બને? મોટીબહેનના હાથમાંથી છરી ઝૂંટવી લઈ પોતે શાક સમારવા બેસી જાય. રાંધતી વખતે ઓછો સગવડ પ્રમાણે ઓસ્યો હોય તો સરયૂ એની છમના ચાબખા સાથે તૈયાર હોય જ 'ત્યારે ઓછો જ છો શાહને? ભર વસ્તીમાં લાજતાં યે નથી?' ભર વસ્તીમાં તો રસોડાના છાપરા નીચે મોટીબહેન આગળ સરયૂ પોતે હતી એ જ.

ખરીદીની બાબતમાં સરયૂનાં વચનોની ઝડી આબાદ ખીલી ઊઠી હતી: 'આ બંગડીઓ આવા રંગની તે સવાતી હશે? ને આ તો કાંડા માટે છે કે ગળા માટે? અરે, સત્તર વાર તો કહ્યું કે મને જરી અમથી વાત કરી હોત તો હું લાવી ન આપત?'

મોટીબહેનના વરના ટેબલ પરની ચોપડીઓને નવી વ્યવસ્થા સ્વીકારવી પડી હતી. 'આ ભમરડા જેવા

[illegible]

[illegible]

‘[illegible]’

[illegible]

[illegible]

એ કાગળ કલકત્તા પહોંચ્યો ખરો, પણ સરયૂને પહોંચ્યો કે કેમ એ કોણ જાણે. પિતાશ્રીના અક્ષર જોઈ મોટીબહેને ફોડી જોયો અને સડક જ થઈ ગઈ.

મોટીબહેનને ખબર નહિ કે પોતાની નાની બંને બહેનો માતાની અને પોતાની કુશળતાને બટ્ટો લગાડનારી નીવડશે.

પિતાશ્રીએ રાજકાર્યમાંથી સ્વાતિનાં આ બધાં પરાક્રમ ચીતરવા ક્યાંથી અને કેવી રીતે વખત કાઢ્યો હશે એની જ મોટીબહેનને નવાઈ થઈ. કેમકે આમ એને બે મહિને પણ માંડ ત્રણ લીટી લખનાર રાવબહાદુરે આખા ખડિયાની શાહી ખુટાડવાનું વ્રત લઈને જ જાણે લખવા માંડ્યું હોય એમ લાગતું હતું.

મોટીબહેને જો કે પિતાશ્રીને લખવાનો વિવેક નહોતો કર્યો, પણ મનમાં હતું કે છેવટે બાપુજીને આગ્રહ કરીશ કે સ્વાતિને મૂકી જાઓ, પણ આ સરયૂડીને તો લઈ જ જાઓ અહીંથી. પણ એ સ્વાતિનાં પરાક્રમો પિતાશ્રી જેવા અનુભવીની પાસેથી સાંભળવા મળતાં પોતે એવી સ્પષ્ટ માગણી નહિ કરેલી એ વાત પર મોટીબહેન રાજી થઈ.

પણ પિતાશ્રીની મૂંઝવણ જોઈને એની આ ક્ષુદ્ર ખુશાલી તો ક્યાંય ઊડી ગઈ. પિતાશ્રી સવારે ઑફિસે જવા નીકળે તે પહેલાં તો ઘરમાં કંઈની કંઈ રામાયણો રમાઈ ગઈ હોય. બધી જ એમણે લખી મોકલેલી તે નો એમણે પણ લખ્યા પછી ફરી વાંચવાની ધીરજ

બનાવી નહિ હોય. પણ મોટીબહેન સ્પષ્ટ જોઈ શકી કે બાપુજી ખુબ ખુબ હેરાન થઈ ગયા હતા. નાની રોહિણીને સાચવવી એ જ ભગીરથ કામ હતું. ત્યાં આ સ્વાતિ હજી કાલ સવારે જન્મી હોય એમ રોહિણીને જ ગણે પડશે એ તો કલ્પનાની પણ પેલી પારની વસ્તુ કહેવાય.

રોહિણીના ખોળામાં બેસી જઈ, બાના છૂટા વાળ એના મોંઢા પર ઘસતી તાળી પાડતી જાય ને સ્વાતિ બોલતી જાય: 'જલદી જલદી, મેર ગૂંથી દો બહેન. જોઉં. મારે બગીચામાં ફરવા જવું છે.'

રડતી રડતી રોહિણી પિતાજી કને જઈ કહે, 'બાપુજી, બહેનનું ગણિત ક્યાં છે બનાવોને? મારી પાસે માગે છે ને હું ક્યાંથી લાવું? ગણિત કેવું હોય, બાપુજી?'

રાવબહાદુર એકવાર ઘોંઘાટ સાંભળી તે તરફ જઈને જુએ તો બધી ચોપડીઓ ઓરડામાં ચુંથાયેલાં, અર્ધાં મરેલાં, અર્ધાં જીવતાં પંખીઓની જેમ પવનમાં ફફડતી પથરાયેલી. સ્વાતિ રોહિણીને ચીમટી ભરીને બરાડા પાડી બોલતી હતી. હજી સુધી ચોપડીઓ ટેબલ ઉપર કેમ ગોઠવી દીધી નથી? હું આવીને ભણવા કેવી રીતે બેસું પછી?

રાવબહાદુરે નોકરને પૂછ્યું તો કહે કે એણે બધુ જ ગોઠવીને રાખેલું. પણ સ્વાતિબહેન ઓરડામાં કંઈ અવાજ કરતાં હતા ખરાં.

સાંજે ઉપરની બારીમાંથી રાવબહાદુર જુએ છે તો સ્વાતિ નવું ફ્રૉક ચડાવી રોહિણી આગળ ઊભી રહી હતી અને એના કહ્યા પ્રમાણે રોહિણી બટન વાસી આપતી હતી.

સવારમાં પોતે બાથરૂમમાંથી દીવાનખાના તરફ જતાં જુએ છે તો સ્વાતિ રોહિણી આગળ કપાળ ધરીને બેઠી છે અને રોહિણી એની નાનકડી આંગળી વડે ટીલડી કરે છે, અરે કરવા જાય છે, ત્યાં સ્વાતિએ મોઢું ફેરવી લીધું. બોલી, પહેલાં બચી કરે તો. સરયૂબહેનને તે ટીલડી ન કરવા દેતીને? તું તે ક્યાંની મોટી!

આવું આવું જોઈને રાવબહાદુર પળવાર માટે મોટા મુત્સદ્દી મટી જઈને નાના અમથા વસંતલાલ બની જતા અને નમાઈ દીકરીઓની વચ્ચે જોવા જીવનાર (પોતાની જાત)ની વચ્ચે ઉપર મૂંઝાતા. ટીલડીવાળો પ્રસંગ મધુર હતો તેટલો જ રાવબહાદુર માટે મર્મવેધી હતો. એમનાથી આવું જોયું જતું નહિ. ઉપરાંત સ્વાતિ નાની બે વરસની હોય એમ રોહિણીને સારા દિવસ રાત રંજાડ્યા જ કરે એ જોવું પણ મુશ્કેલ હતું.

એમણે મોટીબહેન મારફત સરયૂને લખ્યું હતું કે સ્વાતિને એના વગર ફાવતું નથી તો પોતે કલકત્તા એને મૂકી જાય. એ લોકોના કાગળની રાહ પોતે જોઈ રહ્યા છે એમ છેવાડે ખાસ તાજા કલમ કરીને લખ્યું હતું.

મોટીબહેન મૂંઝાઈ ને સ્વાતિની આખી વાત એના વરને કહેવા જતી હતી, ત્યાં એને અટકાવીને એ બોલ્યા, 'તું તે કેવી નિર્દય છે! તારી માની જણી બહેનો માટે તને લાગણી રહે એમ તે મારે જોવાનું હોય!'

'અરે બાઈ, લાગણી તો બહુયે છે. નહિ તો કહેવા જ શા માટે માંડત!'

આખી વાત સાંભળી લઈ, સરયૂ વિષેના પોતાના જાતઅનુભવનો એમાં ઉમેરો કરી વિદ્વાન સુમનલાલે વડુ પાસે રાવબહાદુર ઉપર લખેલાં બે વાક્ય જ લખાવ્યાં: 'વેકેશન આટલી વેળા લઈએ, પછીથી બંનેને છૂટે છૂટે ઠેકાણે ભણવા રાખીશું. નહિ તો સરયૂ વધારે પડતી જવાબદારી સમજવા ટેવાયેલી હોઈ ઘોડીવારમાં વૃદ્ધા થઈ જશે, અને બીજાની સંભાળ અને કાળજી તળે જ રહેવા ટેવાયેલી પાંગળી બની ગયેલી સ્વાતિ બચપણું જ વળગી રહેશે.'

રાવબહાદુરે વેકેશન ઉતરતાં સરયૂસ્વાતિને સાથે જ . . .

એક સુખી કરુણાન્ત

કૉલેજમાં 'મંજુ ગોપાલ' એ એચ.ટુ.ઓ. (H_2O) જેવી રસાયણશાસ્ત્રની કારિકા પેઠે સાથે જ ઉચ્ચારાતાં. એનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો એચ.ટુ.ઓ માં બે ભાગ હાઈડ્રોજનના અને એક ભાગ ઑક્સિજનનો છે તેને બદલે આ સમાન હક્કના જમાનાને અનુસાર આમાં એક ભાગ મિસ મંજુલા ચિટનીસ અને બીજો તે લાલા હરગોપાલ સોહાની. ખરું જોતાં પૃથક્કરણને અવકાશ જ ન હતો. કેમકે જેમ જલવાયુ અને પ્રાણવાયુના મિશ્રણથી પાણી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આ બેમાંથી કાંઈ પ્રણયનું રસાયણ થયું ન હતું. છતાં નામ જોડાજોડ બોલાતાં.

અને એજ તો મિસ મંજુલા ચિટનીસની મૂંઝવણ હતી. મંજુલાના મનમાં ગોપાલની સો માંથી એક દોકડો નો શું પણ એક દોકડાની સોળ બદામ તેમાંથી

એક ફૂટી બદામની પણ કિંમત ન હતી. લાંબા, ઊંચા, કદાવર, મેલાં ઘેલાં ખદ્દરનાં કપડાંમાં લપેટાયેલા, પંકજની ગોપાલનો દેખાવ કોઈ પણ નરી સ્ત્રી માટે તો કદાચ પૂરતો આકર્ષક હતો. પણ મારો એક મિત્ર કહે છે તેમ જે સ્ત્રીમાંથી કૉલેજિની બની છે તેને માટે તો એ માત્ર નફરત ઉપજાવનારો જ ગણી શકાય. અને આ ગંડુ જેવા લાગતા ગોપાલને શું સૂઝ્યું કે મિસ ચિટનીસ કૉલેજનાં પગથિયાં ચઢી ત્યારથી તેની પછવાડે પછવાડે જ ફરવાનું એણે શરૂ કરી દીધું. જે નિયમને આધારે સૂરજ રોજ મુકરર સમય પ્રમાણે પૂર્વ ક્ષિતિજ પર ડોકાઈ આવે છે એવા જ કોઈ અફર નિયમથી રોજ રોજ કૉલેજ ઉઘડવાના ઘંટ પહેલાં પગથિયાં આગળ ગોપાલ એનો ચોકી પહેરો ભરતો ઊભો જ હોય.

મિસ મંજુલા ચિટનીસને જાજ્વલ્યમાન તરીકે ઓળખાવવી પડે એવી એની છટા હતી. સુધરેલી દક્ષિણી ઢબે ઓઢેલી સાડીનો છેડો અરધો સંકોરીને અરધો જાણી જોઈને ઊડવા દેતી ત્યારે પળવાર તો સંભ્રમ થતો કે સેંકડો જુવાનો સાથે આ આખીયે કૉલેજ એની ઝપટમાં આવી જશે કે શું?

મંજુલા કૉલેજમાં કોઈ પુરુષ વિદ્યાર્થીનો શું પણ સ્ત્રી વિદ્યાર્થી જોડે પણ બોલવાની કૃપા કરતી નહિ.

અને છતાંયે એનું નામ કોઈ એક ભળતા જ માણસ જોડે બોલાતું સાંભળી એનો મિજાજ હાથમાં ન રહેતો — પણ કરેય શું ? પોતે ચિડાય, બોલાચાલી કરે, મિજાજ ખુવે, એ તો બધાની મૂંગી મૂંગી પણ ખરેખરની ઇચ્છા હતી. મંજુલા મનમાં ને મનમાં સમસમી રહેતી.

ગોપાલ એની પાછળ ગાંડો હતો પણ મંજુલા ચિડાય એથી એ રાજી થાય એવો ન હતો. એના મનને તો મંજુલા એ આખા વિશ્વના સાર રૂપ હતી. એને બીજું કંઈ સૂઝતું જ નહિ. મંજુલા જ એક એના આત્માની આરત હતી. પોતાના પ્રત્યેક કાર્યને એ મંજુલાની આરાધના માટે જ યોજતો.

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ કાંઈ જેવી તેવી માયા નથી. સર્વજ્ઞતાની બાબતમાં તો એમને ટપી જાય એવું કોઈ હોય તો તે એક પરમેશ્વર જ — જો એ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તો. એમને એમ અદ્ધર હવામાંથી ઉપાડીને કંઈ કશું તેઓ ગોઠવી પાડતા નથી. એ પણ તેલ જુવે તેલની ધાર જુવે ને પછી ન છૂટકે અમુક અભિપ્રાય આપવો પડે તો આપે. પણ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પાયા વગરની જ વાત ફેલાવે છે એમ કોઈ માનતું હોય તો તે અમે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તો ઓછા માનવાના હતા ? જુઓને આ બાબતમાં કેટલી બધી નક્કર હકીકતના સંગીન પાયા ઉપર મંજુ ગોપાલની જોડી

માંડવામાં આવી હતી. પછી અંગ્રેજી કવિ મેરિડિથનાં જૂના કે રિમેન્ટ વગેરે ઉપરાઉપર પડ્યાં માંડીને જ રિમાગ્ન કરી દેય કે એમ આ કૃતિઓનાં નામ અજ્ઞાનના શૂન્યમિમેન્ટ વગેરે જ જેડાજોડ મંડાયાં હોય.

વાત એટલી જ હતી કે કોલેજના પહેલા વરસમાં અંગ્રેજી વરસના રોગ લગાવ્યા પછી મીસ ચિટનીસ દાખલ થઈ ને વરસને અંતે ગોપાલ આગળ પાસ થઈ ગયો. મંજુલા અભ્યાસમાં હતી તેટલી બધી વરસમાં આગળ પડતી ન હતી. તેમ પાસ થવામાંથી જાય એવી પણ નહતી. એ જે વર્ગમાં હોય તે વર્ગ ગોપાલ માટે તો સ્વર્ગ જેવો જ હતો. એટલે દિવસના કલાકો મંજુલાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિની આજુબાજુ ગાળ્યા પછી રાતનો સમય એની કલ્પનામૂર્તિ આસપાસ ગુજરવામાંથી થોડી ચોરી કરીને બીજે વરસે એની સાથે એક જ વર્ગમાં રહેવાની મોટી તક મળે એ ખાતર ગોપાલે અભ્યાસ પાછળ ઠીકઠીક મહેનત કરી. બીજા વરસમાં પણ એવી જ ફળસિદ્ધિ માટે કઠિન તપશ્ચર્યા એણે કરી હતી ને બી. એ. મા બન્ને સાથે જ આવી પહોંચ્યાં. અહીં ઐચ્છિક વિષયો નક્કી કરવાના. તેમાં મિસ ચિટનીસે ને દક્ષિણીઓને સદી ગયેલો એવો વિષય—સંસ્કૃત—ઉપાડ્યો. આપણા ગોપાળભાઈને ને સંસ્કૃતને બારમો ચંદ્રમા. છતાં એ વિષયે દાનાદુશ્મનની પેઠે એનું બધું જ કર્યું હતું.

સંસ્કૃતને પ્રતાપે [illegible]
[illegible]
મંજુલા સાથે [illegible] હતો. [illegible]
સંસ્કૃતનો [illegible] બી. એ. માં [illegible]
એ જ વિષય લીધો. [illegible]
[illegible] થઈ જવાય. [illegible]
[illegible] એ જ ને! મંજુલા નાગરનાં નખરાં એની
કલ્પનાની જ બહાર હતાં.

ન્યાય ખાતર કહેવું જોઈએ કે આ બધા સમય દરમ્યાન ગોપાલની વર્તણૂંક એકદમ સૌજન્યના ભરી હતી. એણે પોતાને મોઢે એક ગંદો શબ્દ કે ઉદ્ગાર સુદ્ધાં કાઢ્યો ન હતો. કોઈ અશિષ્ટ અભિનય કર્યો ન હતો. હા, મંજુલા હોય તેટલો સમય તે આજુબાજુ ક્યાંક એટએટલામાં ઝઝૂમતો ઊભો હોય. કૉલેજના કલાકો દરમ્યાન મંજુલાની રક્ષાર્થે નિયત થયેલો જાણે કોઈ દેવદૂત.

પણ મંજુલા પોતાના અભિમાનભર્યા એકલવાયા-પણામાં જ પોતાને સારાયે વિશ્વથી સુરક્ષિત માનતી. ગોપાલ અથવા એવા કોઈ અન્ય પ્રશંસક કે ઉપાસકને એનું ચિત્ત ઠોકરે જ ઉડાવતું. લાગણીની નાની કે મોટી ત્રિજ્યા લઈ એની મદદથી પોતાને કોઈ વર્તુલમાં વિંટળાઈ જવા દેવા એ તૈયાર ન હતી. પોતે પુરુષદ્વેષી છે એવું પોતાને વિષે મનાવા દેવામાં ઘણી જુવાન સ્ત્રીઓ

પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિજય જુવે છે. મંજુલા પણ પોતાના અનડાપણાને આ પ્રકારની ફિલસૂફીના આવરણ નીચે છુપાવી શકતી. કોઈ વિદ્યાર્થિની બહુ પૂછે તો તો પછી કહેતી કે બસ તમે આ છોકરાઓ જોઈ ભોળી બનતાં હો. તો હું આટઆટલા છોકરાઓથી કૉલેજને કીડિયારાની જેમ ઉભરાતી જોઉં છું પણ મન ખાલીનું ખાલી જ. તમે અહીંની કૉલેજમાં છો એટલે તમને આ લોકો ગમે છે, ધારવારમાં હોત તો ધારવારના ગમત અને બનારસ હોત તો ત્યાંના. એમાં તો માત્ર ચાન્સ, બ્લાઈન્ડચાન્સ (અકસ્માત, અંધઅકસ્માત) જ કામ કરે છે. તમારા પોતાના વ્યક્તિત્વના હકોની વધારે ક્રૂર અવગણના આથી બીજી કઈ? . . . પણ એકવાર આવું સાંભળીને પ્રથમ વરસમાં નવી જ આવેલી એક વિદ્યાર્થિનીથી ન રહેવાયું. તેણે કૉલેજના ઇતિહાસ, કથાઓ, કિંવદન્તીઓના જ્ઞાન ઉપરથી સાચું સંભળાવી દીધું, મો સો ચુવા ચાટકે બિલ્લી ચલી હજકો.

આ ઘાના જવાબમાં મંજુલાએ પોતાનું સાચું પોત પ્રકાશ્યું. એને થયું કે ઠેઠ કૉલેજના છેલ્લા વરસની વિદ્યાર્થિની જોડે વાત કરતાં નવી જ આવેલી પ્રથમ વરસની વિદ્યાર્થિની આટલી ધૃષ્ટતા વાપરે નહિ. પેલા જ્ઞાનને લીધે જ પોતાને વિષે આવું સૌ કોઈ માને છે એમ એને થયું. આવેશમાં આવી જઈને એ બોલી, 'મીસ. . કોણ! કોણ! જે હો તે, સમજ્યાં?

પેલા ગમારની વાત ઉપરથી તમે એ આંગળનાં તેય આવું બોલવાની હિંમત કરો છો?' બીજા સમયનો ઘંટ વાગી ગયો હતો. પેલી નાની નાકાની છોકરી તો હસતી હસતી બોલી, "અરે, પણ, તમેય શું? ત્રણ વરસ તમે કૉલેજમાં ગયાં અને તમારી ક્રેડિટ ઉપર (જમા ખાતામાં) બેચાર કિસ્સાઓ પણ ન હોય એ તે કેવું શરમ ભરેલું કહેવાય! તમારે જો ફિલસૂફી ઠાલવી હતી તો આવા મનોહર વાતાવરણ ઉપર જ એનો બોજો લાદવાનું કેમ સૂઝ્યું?" આનો ફિલસૂફીભર્યો જવાબ આપવાનો સમય ન હતો. મંજુલાએ માત્ર બધી વાતનું મૂળ (ગોપાલ) સમજી લઈને એને લગતો જ જવાબ આપ્યો. "જુઓ, બાકી પેલા ઉલ્લુ ઉપરથી મને વગોવે છે તે તો મૂર્ખા જ બને છે." અને લાડથી બોલી, "જેની, એક બેરિસ્ટરની દીકરીને એવા શિષ્ટતાને સોમાટે રખડતા ભૂર (ગમાર) સાથે કશોય સંબંધ હોઈ શકે! સંસ્કૃતમાં ભણી હોઈશ કે સંધિ થવાની હોય તો તે એક અક્ષરનો બીજા અક્ષર જોડે થાય. વાક્યને છેડે આવેલા ઊભા લીટા જોડે તો નહિ જ."

મંજુલાના ચિત્તમાં ગોપાલ માટે પારાવાર તિરસ્કાર હતો. એ તિરસ્કારથી બગાને પીડાવા કરતાં સીધેસીધો એના પ્રણયનો સ્વીકાર કરાય એ ઓછો દુઃખદ નીવડત. ધારો કે એ તિરસ્કારને વિસારે નાખવા તૈયાર થાય તો

પણ પોતાને એકાદ ઢીમ્પણમાંથી પસાર થવું પડે નહિ. આની અજમાયશ નહોતી કરી જોઈ એમ નહિ.

એકવાર એક સભાને કૉલેજ પર જિમખાનાના વખતમાં કંઈ કામ કાઢી મળવા બોલાવેલો. મંજુલાને પોતાની ઉમરના કંદર્પ જેવા જુવાન જોડે છટાથી પરિચયકથા ચાલતી, ચાલતાંચાલતાં હવામાં હાથના અભિનય વેરતી અને વારેવારે પોતાના મોં સામું મોં કરી મધુરું મુસ્કુરાતી જોઈને કૉલેજના લાલાઓએ પોતાની લાખો નિરાશાઓમાં છુપાવેલી અમર આશાને સો સો સલામો કરી દીધી. માત્ર આપણા અચલ અને અદમ્ય લાલા હરગોપાલની મંજુલા પ્રત્યેની વફાદારીમાં ફરક પડ્યો નહિ.

શહેરનાં સવારનાં અને સાંજનાં છાપાંઓમાં કયા કયા થિયેટરમાં શા શા ચિત્રપટો છે તેની યાદી તો છપાતી સૌ કોઈ વાંચતા. પણ એમાંના કયા થિયેટર ઉપર કયા ખેલ માટે મંજુલા જવાની છે એ તો એક ગોપાલને જ સમજાઈ શકતું. ગોપાલનું ગજવું કંઈ જોરદાર ન હતું. છતાં એ બીજે ક્યાંક ખરચમાંથી કાતરી લઈ મંજુલા બેસે તે વર્ગમાં પોતે બેસી શકે એવી જોગવાઈ કરી લેતો. અને આમ છતાં એનો અર્થ એમ હરગીજ નહિ કે પોતે ચિત્ર જોવા માટે થિયેટર ઉપર આવતો ન હતો. ચિત્ર જોવા માટે જ આવતો હતો. પણ તે મંજુલા સાથે. પછી બન્નેને

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
રહેતી નહિ.

ક્રિકેટમંડળમાં જ્યારે કૉલેજના કે [illegible] આગલી [illegible] [illegible] [illegible] મૌખિક [illegible] [illegible] હોય ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જોવા-સાંભળવા કરતો. મંજુલાને પણ ભાન [illegible] એટલે સહેજે સમજી શકતી કે પોતાનું નામોચ્ચારણ [illegible] એ ઉપર વિસ્તૃત ટીકા ટિપ્પણીઓ પછવાડે થતી, [illegible] એમાં ક્યાંય ગોપાલનો હિસ્સો હોય એવું જણાતું નહિ. રિસેસ પછીની રમત શરૂ થતી હોય અને આગલી હા[illegible] આગળ થઈને ચાર ડગલે ગોપાલ નીચું માથું રાખી ચાલ્યો જતો હોય અને "મંજુગોપાલ!"ની બૂમ કે ખૂણેથી આવે તોયે પોતે ન તો પોતાની સ્થિર ગતિ ફેર થવા દેતો, ન આડીઅવળી નજર કરતો.

મંજુલા આ એવકૂફની અનિચ્છ વફાદારીથી ત્રા[illegible] ગઈ હતી. ગોપાલ પોતાની મનોમૂર્તિની સર્વાંગીણ ઉપેક્ષાથી બેહાલ થઈ ગયો હતો.

આ સંજોગોમાં બંને વચ્ચે કંઈ સીધા પ્રસંગો તો ઉપસ્થિત થવા સંભવ ન જેવો જ. પણ પ્રસંગો ન

નતા એમ નહિ. પ્રસંગો નહિ પણ પ્રસંગોની
પરાઓ બનતી, ખાસ કરીને ગોપાલની બાબતમાં તો.
લબત્ત, માનસિક પ્રસંગો. અને બાહ્ય પ્રસંગોનું મૂલ્ય
ણ ઉતરે તો કોઈ મનોગત પ્રસંગનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ
રવા પૂરતું જ છે ને !

એક વાત અણધારી જ પણ આલ્હાદ બની
આવી. બી. એ. ની ઉપાધિની પ્રાવેશિક પરીક્ષાના
દિવસો ચાલતા હતા. કૉલેજની બીજી પરીક્ષાઓ પણ
ચાલતી હતી. રિસેસની આગળ અને પાછળના ત્રણ
ત્રણ કલાક કૉલેજના ગંજાવર મકાનમાં સ્મશાનશાંતિ
વાસતી. શનિવાર હતો. આજે એક જ પ્રશ્નપત્ર
હશે અને તેય ૧૧ થી ૨ સુધી એવા ખ્યાલથી મંજુલા
૧૧ વાગે કૉલેજ ઉપર આવી. પણ નીચલા વર્ગોની
પરીક્ષા ચાલતી હતી એ જ. 'કંઈ નહિ !' કરીને
લાઈબ્રેરીમાંથી પોતે લીધેલાં પુસ્તકો સત્ર પૂરું થવા
આવ્યું હોઈ પાછાં આપવાનાં હતાં તે મોટરમાંથી
મંગાવીને આપવા માટે ગઈ.

મંજુલાની અંગસમૃદ્ધિ પરીક્ષાના તાપમાં સહેજ
પડી હતી. પણ એની આંખમાં ચાંચલ્ય કાયમ હતું.
લલાટ ઉપરની બુદ્ધિની ચમક ઉલટી વધી હતી.
પરીક્ષાના વિશાળ ખંડમાં બલિદાન થવા નિર્માયેલ

[illegible] હતી જ નહિ. એણે એક [illegible] આપી દીધું. એણે તો [illegible] કર્યો હતો. . . . [illegible] પરીક્ષકો જ પોતાના [illegible] ન હોય. પરીક્ષકો [illegible] પાર નહીં ઊતરે. [illegible] સિદ્ધિની પતાકા ફરકતી રહે. [illegible] પોતાના [illegible] સમાજમાંથી [illegible] શકે ને ! . . . મંજુલાને પરીક્ષા એ પોતાના [illegible] જ નહિ પણ સ્ત્રીત્વની પણ પરીક્ષા લાગી હોય તો કદી જ નવાઈ નહિ.

તનુવલ્લીને અલૌકિક તેજરાશિમાં લપેટી, હાથમાં પુસ્તકોનો ભાર લઈ પોતાના ચાલવાના અવાજથી ગ્રંથાલયના મૌનને તોડતી, મંજુલા નીચી નજરે લાયબ્રેરિયન તરફ જઈ રહી હતી. એની પ્રતિમામૂર્તિનાં પીયૂષ પીવા અધીરો છતાં પોતાને અનધિકારી લેખાતો કલ્પીને આત્મમાન ખાતર વચ્ચે અટક્યા વગર જ એક યુવાન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. મંજુલાને એનું ભાન ન હતું. બંને એકબીજાની પડખે થઈ પસાર પણ થઈ ગયાં. પણ આ અપૂર્વ નારીપ્રભા પોતાની આંખે અણમાણી રહી ગઈ હોય અને એનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય એમ એ જુવાન એક ડગલું મંજુલાને વટાવીને ચાલ્યો હશે ત્યાં તો ખંચાઈને ભોંયતળિયા પર પોતાના

પગરખાનો ધબ્બ અવાજ કરી ઊભો રહ્યો. અને રૂક જાઓની સાથે સાથે જ ધૂમ જાઓનો કોઈ ગયબી હૂકમ મળ્યો હોય એમ પાછો ફર્યો.

અને એની આંખો માની પણ ન શકી કે પોતાનાં દિવસરાતનાં સ્વપ્નોની અધિષ્ઠાત્રી પણ પાછી ફરીને એની બરોબર સામે જ દૈવી વેશમાં ઊભી હતી.

"ગોપાલ!"

બસ. એ જ ક્ષણે મૃત્યુ ગોપાલ ઉપર તૂટી પડયું હોત તો એને કંઈ ફરિયાદ કરવાપણું હવે રહ્યું ન હતું. ગોપાલની મુખમુદ્રા ધન્યતાના પરમસુખથી દીપી રહી. પોતાની સાધના, યાતના, નિર્ભર્ત્સના, બધુ જ થોડીવાર માટે ભૂલી જઈને આ ક્ષણના આનંદમાં એ ડૂબી ગયો.

"ગોપાલ!" ફરી બૂમ પાડીને મંજુલાએ એને ભાનમાં લાવી પોતાની આંખની ભઠ્ઠીનો તાપ બતાવ્યો.

જાગેલો ગોપાલ ઓઝપાઈ બનીને પોતે પોતાને રસ્તે ચાલ્યો જવા કરે છે ત્યાં અત્યંત અપમાનિત થયેલી મંજુલા પોતાની પાછળ પડેલા જંગલીને હમેશ માટે સુધારી દેવા રાડ પાડી ઊઠી, "મને રોકવાનું કંઈ કારણ? . . ." પાછા ફરીને ગોપાલે પોતાની ધન્યતાનો આનંદ આમ રોળાઈ જતો અટકાવવાનો જબ્બર પ્રયત્ન કરીને સ્વસ્થતાથી કહ્યું. 'મેં તમને ક્યાં રાઉંડ અંબાઉટ ટર્ન કહ્યું હતું? તમે તમારે રસ્તે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ'' એવું રસ્તો બતાવવા હાથ પણ લબાવ્યો.

[illegible]

[illegible] સંશોધનના [illegible] નાટકી, મંજુલા [illegible] સાયકોલોજિકલ [illegible] થઈ રહ્યા હતા. એની અભિલાષાઓ પીળા પીળા ઓરિયો છતાં પોતાને અધિકારી દેખાડી [illegible] આત્મભાન [illegible] અકસ્માત [illegible] જ એક જુવાન સામેથી આવ્યો આવતો હતો. મંજુલાને એનું ભાન ન હતું. બંને એકબીજાની પડખે થઈ પસાર પણ થઈ ગયાં. પણ આ અપૂર્વ નારીપ્રભા પોતાની આંખ અણમાણી રહી ગઈ હોય અને એનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય એમ એ જુવાન એક ડગલું મંજુલાને વટાવીને ચાલ્યો હશે ત્યાં તો ખેંચાઈને ભોંયતળિયા પર પોતાના

પગરખાનો ધબ્બ અવાજ કરી ઊભો રહ્યો. અને રૂક જાઓની સાથે સાથે જ ઘૂમ જાઓનો કોઈ ગયબી હુકમ મળ્યો હોય એમ પાછો ફર્યો.

અને એની આંખો માની પણ ન શકી કે પોતાનાં દિવસરાતનાં સ્વપ્નોની અધિષ્ઠાત્રી પણ પાછી ફરીને એની બરોબર સામે જ દૈવી વેશમાં ઊભી હતી.

"ગોપાલ!"

બસ, એ જ ક્ષણે મૃત્યુ ગોપાલ ઉપર તૂટી પડ્યું હોત તો એને કંઈ ફરિયાદ કરવાપણું હવે રહ્યું ન હતું. ગોપાલની મુખમુદ્રા ધન્યતાના પરમસુખથી દીપી રહી. પોતાની સાધના, યાતના, નિર્ભર્ત્સના, બધું જ થોડીવાર માટે ભૂલી જઈને આ ક્ષણના આનંદમાં એ ડૂબી ગયો.

"ગોપાલ!" ફરી બૂમ પાડીને મંજુલાએ એને ભાનમાં લાવી પોતાની આંખની બહ્નિનો તાપ બતાવ્યો.

જાગેલો ગોપાલ બેબાકળો બનીને પોતે પોતાને રસ્તે ચાલ્યો જવા કરે છે ત્યાં અત્યંત અપમાનિત થયેલી મંજુલા પોતાની પાછળ પડેલા જંગલીને હમેશ માટે સુધારી દેવા રાડ પાડી ઊઠી, "મને રોકવાનું કંઈ કારણ? . . ." પાછા ફરીને ગોપાલે પોતાની ધન્યતાનો આનંદ આમ ઢોળાઈ જતો અટકાવવાનો જબ્બર પ્રયત્ન કરીને સ્વસ્થતાથી કહ્યું. 'મેં તમને ક્યાં રાઈટ એબાઉટ ટર્ન કહ્યું હતું? તમે તમારે રસ્તે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ.'' એવું રસ્તો બતાવવા હાથ પણ લંબાવ્યો.

[illegible] ... ... જોઈએ. . . . [illegible] પરીક્ષામાં જ પોતાના [illegible] ન હોય. પરીક્ષાના પરિણામમાં પોતે પાસ નહીં [illegible] સંસ્કારિતાની [illegible] ફરકાવી શકે, [illegible] પોતાના [illegible] સમાજમાંથી [illegible] શકે ને ! . . . મંજુલાને પરીક્ષા એ પોતાના શક્તિ[illegible] જ નહિ પણ સૌની પણ પરીક્ષા લાગી હોય તો કશી જ નવાઈ નહિ.

તનુવલ્લીને અલૌકિક તેજદીપ્તિમાં લપેટી, હાથમાં પુસ્તકોનો ભાર લઈ પોતાના ભાવનાના અવાજથી ગ્રંથાલયના મૌનને તોડતી, મંજુલા નીચી નજરે લાયબ્રેરિયન તરફ જઈ રહી હતી. એની પ્રતિમામૂર્તિનાં પીયૂષ પીવા અધીરો છતાં પોતાને અનધિકારી લેખાતો કલ્પીને આત્મમાન ખાતર વચ્ચે અટક્યા વગર જ એક યુવાન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. મંજુલાને એનું ભાન ન હતું. બંને એકબીજાની પડખે થઈ પસાર પણ થઈ ગયાં. પણ આ અપૂર્વ નારીપ્રભા પોતાની આંખે અણમાણી રહી ગઈ હોય અને એનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય એમ એ જુવાન એક ડગલું મંજુલાને વટાવીને ચાલ્યો હશે ત્યાં તો ખેંચાઈને ભોંયતળિયા પર પોતાના

પગરખાનો ધબ્બ અવાજ કરી ઊભો રહ્યો. અને રૂક જાઓની સાથે સાથે જ ધૂમ જાઓનો કોઈ ગયબી હુકમ મળ્યો હોય એમ પાછો ફર્યો.

અને એની આંખો માની પણ ન શકી કે પોતાનાં દિવસરાતનાં સ્વપ્નોની અધિષ્ઠાત્રી પણ પાછી ફરીને એની બરોબર સામે જ દૈવી વેશમાં ઊભી હતી.

“ગોપાલ!”

બસ. એ જ ક્ષણે મૃત્યુ ગોપાલ ઉપર તૂટી પડ્યું હોત તો એને કંઈ ફરિયાદ કરવાપણું હવે રહ્યું ન હતું. ગોપાલની મુખમુદ્રા ધન્યતાના પરમસુખથી દીપી રહી. પોતાની સાધના, યાતના, નિર્ભર્ત્સના, બધુ જ થોડીવાર માટે ભૂલી જઈને આ ક્ષણના આનંદમાં એ ડૂબી ગયો.

“ગોપાલ!” ફરી બૂમ પાડીને મંજુલાએ એને ભાનમાં લાવી પોતાની આંખની બકીનો તાપ બતાવ્યો.

જાગેલો ગોપાલ બેબાકળો બનીને પોતે પોતાને રસ્તે ચાલ્યો જવા કરે છે ત્યાં અત્યંત અપમાનિત થયેલી મંજુલા પોતાની પાછળ પડેલા જંગલીને હમેશ માટે સુધારી દેવા રાડ પાડી ઊઠી, “મને રોકવાનું કંઈ કારણ? . . .” પાછા ફરીને ગોપાલે પોતાની ધન્યતાનો આનંદ આમ ઢોળાઈ જતો અટકાવવાનો જબ્બર પ્રયત્ન કરીને સ્વસ્થતાથી કહ્યું, ‘મેં તમને ક્યાં શાર્ટ એબાઉટ ટર્ન કહ્યું હતું? તમે તમારે રસ્તે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ’” એણે એનો બનાવટી હાથ પણ હલાવ્યો.

આગળની જેમ દીનતા ધારણ કરીને જાણે એવી તો તે હતી જ નહિ. એણે એક અજબ તેજસ્વિતાનું સત્ત્વ આણી ઉપર એણે તો અંતરમાં જાણે પોતે કોઈ એટલો ભાવ કર્યો હતો. . . . કોણ જાણે આવી પરીક્ષાઓ જ પોતાના ભાવિનું શુભ દ્વાર ખોલી આપનારી ન હોય. પરીક્ષાઓ વગેરેમાં પાસ પાર નહીં ઉતરે, સંસ્કારિતાની સંસિદ્ધિની પતાકા ફરફરાવી શકે, ત્યારે જ પોતાના ઉચ્ચ સમાજમાંથી લાયક માણસને આકર્ષી શકે ને ? . . મંજુલાને પરીક્ષા એ પોતાના બુદ્ધિબલની જ નહિ પણ સ્ત્રીત્વની પણ પરીક્ષા લાગી હોય તો કંઈ જ નવાઈ નહિ.

તનુવલ્લીને અલૌકિક તેજદીપ્તિમાં લપેટી, હાથમાં પુસ્તકોનો ભાર લઈ પોતાના ચાલવાના અવાજથી ગ્રંથાલયના મૌનને તોડતી, મંજુલા નીચી નજરે લાયબ્રેરિયન તરફ જઈ રહી હતી. એની પ્રતિભામૂર્તિનાં પીયૂષ પીવા અધીરો છતાં પોતાને અનધિકારી લેખાતો કલ્પીને આત્મમાન ખાતર વચ્ચે અટક્યા વગર જ એક યુવાન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. મંજુલાને એનું ભાન ન હતું. બંને એકબીજાની પડખે થઈ પસાર પણ થઈ ગયાં. પણ આ અપૂર્વ નારીપ્રભા પોતાની આંખે અણમાણી રહી ગઈ હોય અને એનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય એમ એ જુવાન એક ડગલું મંજુલાને વટાવીને ચાલ્યો હશે ત્યાં તો ખંચાઈને ભોંયતળિયા પર પોતાના

એક સુખી કરુણાન્ત

પગરખાનો ધમ્મ ધમ્મ અવાજ કરી ઊભો રહ્યો. અને રેક જાઓની સાથે સાથે જ ધૂમ જાઓનો કોઈ ગયથી હુકમ મળ્યો હોય એમ પાછો ફર્યો.

અને એની આંખો માની પણ ન શકી કે પોતાનાં દિવસરાતનાં સ્વપ્નોની અધિષ્ઠાત્રી પણ પાછી ફરીને એની બરોબર સામે જ દૈવી વેશમાં ઊભી હતી.

"ગોપાલ!"

બસ, એ જ હાંફું મૃત્યુ ગોપાલ ઉપર તૂટી પડયું હોત તો એને કંઈ ફરિયાદ કરવાપણું હવે રહ્યું ન હતું. ગોપાલની સુખમુગ્ધ ધન્યતાના પરમસુખથી દીપી રહી. પોતાની સાધના, યાતના, નિર્ભર્ત્સના, બધુ જ થોડીવાર માટે ભૂલી જઈને આ ક્ષણના આનંદમાં એ ડૂબી ગયો.

"ગોપાલ!" ફરી બૂમ પાડીને મંજુલાએ એને ભાનમાં સારી પોતાની આંખની બહાનો તાપ બનાવ્યા.

જાગેલો ગોપાલ ભોંઠો બનીને પોતે પોતાને જ્ન્ત ચાલ્યો જતા કરે છે ત્યાં અત્યંત અપમાનિત થયેલી મંજુલા પોતાની પાછળ પડેલા જંગલીને હમેશ માટે સુધારી દેવા ગાંઠ પાડી ગઈ, "મને રોકવાનું કોઈ કાંઈ ? . " પછી ફરીને ગોપાલ પોતાની ધન્યતાનો આનંદ આમ રોળાઈ જતો અટકાવવાનો જબ્બર પ્રયત્ન કરીને નમ્રતાથી કહ્યું 'મેં તમને ક્યાં ગાંઠે અંબાડેલ હતું? તમે તમારે જતા જતા ચાલ્યા જાઓ!' મિત્ર જેવા બનાવવા હાથ પણ લખાવ્યો.

[illegible] ન જોયા. પરીક્ષકો [illegible] પોતે પાસ [illegible] સંસ્કારિતાની મર્યાદાની પતાકા ફરકાવી શકે. ત્યારે જ પોતાના દિવ્ય સૌન્દર્યમાંથી [illegible] માધુર્ય આપી શકે ને ! . . . મંજુલાને પરીક્ષા એ પોતાના બુદ્ધિબળની જ નહિ પણ સ્ત્રીત્વની પણ પરીક્ષા લાગી હોય તો કશી જ નવાઈ નહિ.

તનુવલ્લીને અલૌકિક નૃત્યભંગિમાં નચાવતી, હાથમાં પુસ્તકોનો ભાર લઈ પોતાના સાળુના અવાજથી ગ્રંથાલયના મૌનને તોડતી, મંજુલા નીચી નજરે લાયબ્રેરિયન તરફ જઈ રહી હતી. એની પ્રતિભામૂર્તિનાં પીયૂષ પીવા અધીરો છતાં પોતાને અનધિકારી લેખાતો કલ્પીને આત્મમાન ખાતર વચ્ચે અટક્યા વગર જ એક યુવાન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. મંજુલાને એનું ભાન ન હતું. બંને એકબીજાની પડખે થઈ પસાર પણ થઈ ગયાં. પણ આ અપૂર્વ નારીપ્રભા પોતાની આંખે અણમાણી રહી ગઈ હોય અને એનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય એમ એ જુવાન એક ડગલું મંજુલાને વટાવીને ચાલ્યો હશે ત્યાં તો ખેંચાઈને ભોંયતળિયા પર પોતાના

પગરખાનો ધમ્મ અવાજ કરી ઊભો રહ્યો. અને "રૂક જાઓ"ની સાથે સાથે જ "ઘૂમ જાઓ"નો કોઈ ગયબી હુકમ મળ્યો હોય એમ પાછો ફર્યો.

અને એની આંખો માની પણ ન શકી કે પોતાનાં દિવસરાતનાં સ્વપ્નોની અધિષ્ઠાત્રી પણ પાછી ફરીને એની બરોબર સામે જ દૈવી વેશમાં ઊભી હતી.

"ગોપાલ!"

બસ, એ જ ક્ષણે મૃત્યુ ગોપાલ ઉપર તૂટી પડ્યું હોત તો એને કંઈ ફરિયાદ કરવાપણું હવે રહ્યું ન હતું. ગોપાલની મુખમુદ્રા ધન્યતાના પરમસુખથી દીપી રહી. પોતાની સાધના, યાતના, નિર્ભર્ત્સના, બધું જ થોડીવાર માટે ભૂલી જઈને આ ક્ષણના આનંદમાં એ ડૂબી ગયો.

"ગોપાલ!" ફરી બૂમ પાડીને મંજુલાએ એને ભાનમાં આણી પોતાની આંખની બહોનાં નાવ બનાવ્યાં.

જાગેલો ગોપાલ બેબાકળો બનીને પોતે પોતાને ભાન આવ્યો જ્યાં કરે છે ત્યાં અત્યન્ત અપમાનિત થયેલી મંજુલા પોતાની પાછળ પડેલા જંગલીને હંમેશ માટે સુધારી દેવા રાડ પાડી ઊઠી, "મને રોકવાનું કંઈ કારણ? . . ." પાછા ફરીને ગોપાલ પોતાની ધન્યતાનો આનંદ આમ રોળાઈ જતો અટકાવવાનો જબરો પ્રયત્ન કરીને ન્યસ્તતાથી કહ્યું, 'મેં તમને કયાં ગાંડે એમ તો કહ્યું હતું? તમે તમારે જેમ જેમ ચાલ્યા જાઓ!' બનાવના હાથ પણ હલાવ્યા.

[illegible]

[illegible] . . . [illegible]

[illegible]

[illegible] પોતાના ઉચ્ચ સમાજમાંથી લાયક માણસને આકર્ષી શકે ને ! . . . મંજુલાને પરીક્ષા એ પોતાના બુદ્ધિબળની જ નથી પણ એનામાં પણ પરીક્ષા આવી હોય તો કંઈ જ નથાય નહિ.

નવયુવતીને અલૌકિક તંદ્રાસ્થિતિમાં લપેટી, હાથમાં પુસ્તકોનો ભાર લઈ પોતાના સાસરાના મકાનથી ગ્રંથાલયના મૌનને તોડતી, મંજુલા નીચી નજરે લાયબ્રેરિયન તરફ જઈ રહી હતી. એની પ્રતિભામૂર્તિનું પીયૂષ પીવા અધીરો છતાં પોતાને અનધિકારી લેખાતો કલ્પીને આત્મમાન ખાતર વચ્ચે અટક્યા વગર જ એક યુવાન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. મંજુલાને એનું ભાન ન હતું. અને એકબીજાની પડખે થઈ પસાર પણ થઈ ગયાં. પણ આ અપૂર્વ નારીપ્રભા પોતાની આંખે અણમાણી રહી ગઈ હોય અને એનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય એમ એ જુવાન એક ડગલું મંજુલાને વટાવીને ચાલ્યો હશે ત્યાં તો ખંચાઈને બોચતળિયા પર પોતાના

[illegible] [illegible] અંધારામાં [illegible] [illegible] હતા. . . . [illegible] પરીક્ષાઓ જ પોતાના ભાવિનું [illegible] ન હોય. પરીક્ષાઓ [illegible] સંસ્કારિતાની સિદ્ધિની પતાકા ફરકાવી શકે, [illegible] જ પોતાના ઉચ્ચ સમાજમાંથી લાયક માણસને આકર્ષી શકે ને ! . . . મંજુલાને પરીક્ષા એ પોતાના ભવિષ્યની જ નહિ પણ સ્ત્રીત્વની પણ પરીક્ષા લાગી હોય તો કશી જ નવાઈ નહિ.

નવુંસ્ફીને અલૌકિક તેજસ્વીમાં નાંખી, હાથમાં પુસ્તકોનો ભાર લઈ પોતાના ચાલવાના અવાજથી ગ્રંથાલયના મૌનને તોડતી, મંજુલા નીચી નજરે લાયબ્રેરિયન તરફ જઈ રહી હતી. એની પ્રતિભામૂર્તિનાં પીયૂષ પીવા અધીરા છતાં પોતાને અનધિકારી લેખાતો કલ્પીને આત્મમાન ખાતર વચ્ચે અટક્યા વગર જ એક યુવાન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. મંજુલાને એનું ભાન ન હતું. બંને એકબીજાની પડખે થઈ પસાર પણ થઈ ગયાં. પણ આ અપૂર્વ નારીપ્રભા પોતાની આંખે અણમાણી રહી ગઈ હોય અને એનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય એમ એ જુવાન એક ડગલું મંજુલાને વટાવીને ચાલ્યો હશે ત્યાં તો ખંચાઈને ભોંયતળિયા પર પોતાના

પગરખાનો ધમ્મ ધમ્મ અવાજ કરી ગાજી રહ્યો. અને રૂક જાઓની સાથે સાથે જ ઘૂમ જાઓનો કોઈ ગયબી હુકમ મળ્યો હોય એમ પાછો ફર્યો.

અને એની આંખો માની પણ ન શકી કે પોતાનાં દિવસરાતનાં સ્વપ્નોની અધિષ્ઠાત્રી પણ પાછી ફરીને એની બરોબર સામે જ દૈવી વેશમાં ઊભી હતી.

“ગોપાલ!”

બસ, એ જ ક્ષણે મૃત્યુ ગોપાલ ઉપર તૂટી પડ્યું હોત તો એને કોઈ ફરિયાદ કરવાપણું હવે રહ્યું ન હતુ. ગોપાલની મુખમુદ્રા ધન્યતાના પરમસુખથી દીપી રહી. પોતાની સાધના, યાતના, નિર્ભર્ત્સના, બધું જ થોડીવાર માટે ભૂલી જઈને આ ક્ષણના આનંદમાં એ ડૂબી ગયો.

“ગોપાલ!” ફરી બૂમ પાડીને મંજુલાએ એને ભાનમાં લાવી પોતાની આંખના અશ્રુનો તાપ બનાવ્યો.

જાગેલો ગોપાલ બેબાકળો બનીને પોતે પોતાને લઈને ચાલ્યો જવા કરે છે ત્યાં અત્યંત અપમાનિત થયેલી મંજુલા પોતાની પાછળ પડેલા જ નલીને હમેશ માટે ત્યાગી દેવા રાડ પાડી ઊઠી, “મને રોકવાનું કોઈ કારણ?”

“પાછા ફરીને ગોપાલે પોતાની ધન્યતાનો આનંદ આમ રોળાઈ જતા અટકાવવાનો જબ્બર પ્રયત્ન કરીને સ્વસ્થતાથી કહ્યું ‘મેં તમને ક્યા રોકી ઓબાડિશ કર્યું હતું? તમે તમારે જ્યાં જવું ત્યાં ચાલ્યા જાઓ.’” એણે જવા બતાવવા હાથ પણ લંબાવ્યો.

પ્રાણીની જેમ દીનતા ધારણ કરીને જાય એવી તો એ હતી જ નહિ. એને એક ભવ્ય મેળાવડાનું મહત્ત્વ આપી ઉલટું એણે તો માંહ્યરામાં જવા માટે કર્યો હોય એટલો ભભકો કર્યો હતો. . . . કોણ જાણે આવી પરીક્ષાઓ જ પોતાના ભાવિનું ગુપ્ત દ્વાર ખોલી આપવાની ન હોય. પરીક્ષાઓ વગેરેમાં પોતે પાર તરી ઉતરે, સંસ્કારિતાની સંસિદ્ધિની પતાકા ફરફરાવી શકે, ત્યારે જ પોતાના ઉચ્ચ સમાજમાંથી લાયક માણસને આકર્ષી શકે ને ? . . મંજુલાને પરીક્ષા એ પોતાના બુદ્ધિબલની જ નહિ પણ સ્ત્રીત્વની પણ પરીક્ષા લાગી હોય તો કશી જ નવાઈ નહિ.

તનુવલ્લીને અલૌકિક તેજદીપ્તિમાં લપેટી, હાથમાં પુસ્તકોનો ભાર લઈ પોતાના ચાલવાના અવાજથી ગ્રંથાલયના મૌનને તોડતી, મંજુલા નીચી નજરે લાયબ્રેરિયન તરફ જઈ રહી હતી. એની પ્રતિભામૂર્તિનાં પીયૂષ પીવા અધીરો છતાં પોતાને અનધિકારી લેખાતો કલ્પીને આત્મમાન ખાતર વચ્ચે અટક્યા વગર જ એક યુવાન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. મંજુલાને એનું ભાન ન હતું. બંને એકબીજાની પડખે થઈ પસાર પણ થઈ ગયાં. પણ આ અપૂર્વ નારીપ્રભા પોતાની આંખે અણમાણી રહી ગઈ હોય અને એનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય એમ એ જુવાન એક ડગલું મંજુલાને વટાવીને ચાલ્યો હશે ત્યાં તો ખંચાઈને ભોંયતળિયા પર પોતાના

પગરખાનો ધબ્બ અવાજ કરી ઊભો રહ્યો. અને રુક જાઓની સાથે સાથે જ ઘૂમ જાઓનો કોઈ ગયબી હુકમ મળ્યો હોય એમ પાછો ફર્યો.

અને એની આંખો માની પણ ન શકી કે પોતાનાં દિવસરાતનાં સ્વપ્નોની અધિષ્ઠાત્રી પણ પાછી ફરીને એની બરોબર સામે જ દૈવી વેશમાં ઊભી હતી.

"ગોપાલ!"

બસ, એ જ ક્ષણે મૃત્યુ ગોપાલ ઉપર તૂટી પડ્યું હોત તો એને કંઈ ફરિયાદ કરવાપણું હવે રહ્યું ન હતું. ગોપાલની મુખમુદ્રા ધન્યતાના પરમસુખથી દીપી રહી. પોતાની સાધના, યાતના, નિર્ભર્ત્સના, બધું જ થોડીવાર માટે ભૂલી જઈને આ ક્ષણના આનંદમાં એ ડૂબી ગયો.

"ગોપાલ!" ફરી બૂમ પાડીને મંજુલાએ એને ભાનમાં લાવી પોતાની આખની બકીનો નાપ બનાવ્યો.

જાગેલો ગોપાલ બેબાકળો બનીને પોતે પોતાને રસ્તે ચાલ્યો જવા કરે છે ત્યાં અત્યન્ત અપમાનિત થયેલી મંજુલા પોતાની પાછળ પડેલા જંગલીને હંમેશ માટે સુધારી દેવા રાડ પાડી ઊઠી, "મને રોકવાનું કંઈ કારણ? . . ." પાછા ફરીને ગોપાલે પોતાની ધન્યતાનો આનંદ આમ રોળાઈ જતો અટકાવવાનો જબ્બર પ્રયત્ન કરીને સ્વસ્થતાથી કહ્યું. 'મેં તમને ક્યાં રાઈટ એબાઉટ ટર્ન કહ્યું હતું? તમે તમારે રસ્તે રસ્તે ચાલ્યાં જાઓ'" એણે રસ્તો બતાવવા હાથ પણ લંબાવ્યો.

'હા. પણ જતાં પહેલાં . . . . હા . . જતાં પહેલાં, જો અહીંઆં જોનારાઓની સારી એવી સંખ્યા હોત તો આ ચંપલનો સ્વાદ પણ . . .

મંજુલાને વચ્ચેથી અટકાવી ગોપાલ બોલ્યો 'એ જ ને ? . . . તમે આટલી પણ મારી દરકાર કરતાં હશો એમ શી ખબર ?'

ધન્યતાની પરમ અવધિ હોય એમ ગોપાલ અપૂર્વ ઉલ્લાસથી બોલતો હતો. મંજુલાનું ચિત્ત એના શબ્દો કરતાં એ ઉચ્ચારવાની પિગાળી નાખે એવી લઢણ અને એ વખતે એના ચહેરા પર તરવરતા મમત્વથી વશોવાઈ રહ્યું હતું. આ જંગલી માનેલો માણસ કોઈ દિવસે પોતાની ઉપર ઓચિંતો આવો હલ્લો કરશે એવું એણે કલ્પ્યું ન હતું. પોતાનો એની પ્રત્યેનો તિરસ્કાર, રોષ, કટુતા, કશાની જ પરવા કર્યા વગર એ તો એને અમિશ્ર આનંદથી પોતાની સામે જોઈ રહ્યો હતો. પોતાને વરસોથી, જન્મોથી ઓળખતો હોય એવી વિશ્રબ્ધતાથી, એટલી આત્મીયતાથી, પોતાની આંખ સોંસરું જોતો હતો.

પ્રત્યેક સ્ત્રીને પોતાના સ્ત્રીત્વનો ઉપાસક ગમે છે. સમાજ ભલે એની આ કુદરતી ઇચ્છાને મઠારવા ફરજ પાડે, પણ એની અંતરતમ મહત્ત્વાકાંક્ષા તો પોતાના સ્ત્રીત્વનો પિછાણનાર અને પૂજનાર મેળવવાની જ હોય છે.

પળવાર સુધી મંજુલા ક્રોધથી ધ્રુજતી ગોપાલ સામે ઊભી એમાં તો એના ચિત્તમાં કંઈ કંઈ વટોળિયા જાગ્યા. મંદ મુસ્કરાટથી ગોપાલ ફરીથી બોલ્યો 'ચાલો! જાઈશું ને પરીક્ષાના હોલમાં? છટકી ગયે નહિ ચાલે!' 'જાઈશું' શબ્દ એણે જોડાજોડ જવાનો આનંદ અનુભવતો હોય એવી દિલદુખાવનારી હલકથી ઉચ્ચાર્યો. અને એ સાથે જ પરીક્ષાના હોલ તરફ પોતાનો પ્રચંડ બાહુ લંબાવ્યો. પોતાને એકનિષ્ઠ આસક્તિથી ઉપાસનારની પડખે માત્ર ક્રોધના રેફાથી ઊભા રહેવું મંજુલાને મુશ્કેલ લાગ્યુ. અંદરથી ઉછાળો આવ્યો કે જાણે ગોપાલના લંબાયેલા હાથને વળગી જાઉં . . . પાછળથી પોતાના શિષ્ટ, સુસંસ્કારી, ઉચ્ચ સમાજના સહસ્ર હાથ એને પાછી ખેંચી રહ્યા હતા: આમ આવ, આમ આવ.

હાથમાં રાખેલાં પુસ્તકોનો બોજો હળવો કરવા કમારો માટે ખૂણામાં ટેબલ હતું તે તરફ ખમી ચોપડીઓ ફગાવી, પાસેની ખુરશી ઉપર મંજુલા ઢગલો થઈ પડી. ગભરાયેલો ગોપાલ એને વારેવારે બોલાવતો સારે ઊંચું જોતી અને કદાચનો જોઈ જ રહેતી. ગોપાલની આંખો જાણે એને કહેતી ન હોય કે હું પડખે છું ને તને આવડું અસુખ શાનું!

'ગોપાલ, આ પુસ્તકો સાચવી, પરીક્ષા મને આપવી છે જ મને ઠીક નથી હું ઘેર જાઉં છું.'

[illegible]

[illegible]

[illegible] હતી. ગોપાલ બોલ્યો, 'તમે ડેમોન્સ્ટ્રેટર પાસે પણ પરીક્ષા [illegible]?'

'એવાં ડેમોન્સ્ટ્રેટરને કોણ ગણકારે છે?' અને હસતી હસતી બોલી, 'મારે તો પાસ થવું છે.'

પરીક્ષા દરમિયાન મંજુલાનું ચિત્ત ચકરાવા માંડ્યું હતું. પોતે ખરેખર પસાર થઈ જશે એની એને બીક લાગી. હમેશ માટે કૉલેજનો અભ્યાસ પૂરો થઈ જશે? પછી રોજનેરોજ કૉલેજમાં પગથીયાં ચડવાનું અને ચડતાં ચડતાં પેલે ખૂણેથી પોતાને કોઈ ધ્યાનથી જોયાં કરે છે એવું મીઠા તિરસ્કારથી કલ્પવાનું મટી જશે? પોતે જેની રજમાત્ર દરકાર કરી નથી અને જેણે પોતાની અહોરાત અનન્ય ભક્તિથી રટણા કર્યાં કીધી છે એની સાથે બોલી બોલીને પોતે શું બોલી? 'મારે તો પાસ થવું છે.' મંજુલાના મગજમાં 'મારે તો પાસ થવું છે થવું

છે થતું છે' એવી સૂર ધૂન અવિરત ચાલ્યાં કરી. જ્યારે એમાંથી જાગી ત્યારે 'નથી થતું નથી થતું પાસ નથી થતું એવું' પોતે રટી રહી હતી અને વચન આપ્યાં હતાં છતાં ઉત્તરપત્રો આપી દેવા માટે દોરીથી બાંધી રહી હતી... શું મંજુલાના ચિત્તે નિશ્ચય કરી દીધો હતો કે નથી તો આ પરીક્ષામાં પસાર થવું, નથી સમાજની પરીક્ષામાં પસાર થવું!

*　　　*　　　*

અને અત્યારે 'મંજુગોપાલ'ના સહાધ્યાયી હોવાનું અમે બે વરસ પાછળનાઓ પણ માન સહી શકીએ એમ છીએ. લાયબ્રેરીમાં પેલું ખૂણામાં ટેબલ છે તે મંજુગોપાલ માટે રિઝર્વ્ડ હોય એમ ત્યાં અમારામાંથી કોઈ કદી બેસતું નથી. રોજ મિસ મંજુલા ત્યાં ગોપાલને ઋગ્વેદની ઋચાઓ સમજાવવા પાછળ કલાકો ગાળે છે. ગોપાલ પાંચ હજાર વરસ જૂની શબ્દપિંજરમાં પૂરાયેલી ઋચાઓ કરતાં પાંચ હજાર કરતાંયે કંઈક ગણા વધારે વરસોથી પ્રગટતી આવતી પ્રેમઋચાઓ સિવાય બીજું કંઈ મંજુલાના સામીપ્યમાંથી શીખવાની ના પાડે છે.

*　　　*　　　*

સંસ્કૃત જેવો વિષય સહન કરી શકે એટલાં વરસ બંનેએ નપાસ થયાં કર્યું. અને પછી હંમેશ માટે બંને પોતપોતાને રસ્તે પોતપોતાના સામાજિક વર્તુલના આકર્ષણમાં ખેંચાઈ ગયાં.

[illegible]

[illegible] ના ત્યાં પણ [illegible] છે એમ નથી. [illegible] કરેલા

અટ્ટહાસ્ય કરી શકવાની [illegible] અને તેને [illegible] ઉપર તો [illegible] તરફથી [illegible] રહેવાની નોટિસ મળી હતી. [illegible]

[illegible]

…મારે તો મુંબઈમાં રહેવું છે, મુંબઈમાં. [illegible]
તને અહીંથી કાઢે છે !'

છતાં મકાનમાલિકની નોટિસ બે દિવસ પછી રસ્તા[illegible]રની વસ્તી (પેવમેન્ટ પોપ્યુલેશન) માં ભરતી થવા અમને મોકલવાની હતી જ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ભીમભાઈ કહે કે આપણે કંઈ કમ છીએ? આપણે સંભાવિત સદ્‌ગૃહસ્થોની જોડાજોડ જ રહેવાના. આવા આગ્રહને લીધે અમુક અમુક ભાગમાં તો રહેવાનો સવાલ જ ઊડી ગયો. જાણીતાં અને ગીચોગીચ મધ્યમ વર્ગનાં થાણાંમાં તપાસ કરવી રહી. અને તે અમે બરોબર કરી. પણ માંડ ક્યાંક ઓરડી મળી જાય તો ભીમભાઈનો સ્વભાવ આડે આવતો. પૈસાની મર્યાદા તો હતી જ. પણ સારું ઠેકાણું, સારાં હવાઉજાસ, સારું પડોશ, આ બધું ભીમભાઈને માટે અહીં કોણે ગોઠવી રાખ્યું હતું એ તો એ જાણે, પણ એને માટે એની જીદ કપરી હતી. એક વખત એક મોટા માળામાં જગ્યા મળી જાય એમ હતું અને મેં બધો જેમનેમ ગોળો વાળ્યો હતો. પણ છેવટે ભૈયાજીએ પોતાની ફાંદ ઉપર હાથ ફેરવતાં જનોઈને આંગળાંમાં લાવી રમાડતાં રમાડતાં પૂછ્યું 'જનાબ, આપ કોન ગ્યાતિ (જ્ઞાતિ) હૈ?......અજી, ક્યા કહા? બમ્મન? કૌનસા ગોત્ર?...' વચ્ચેથી જ એને રોકીને ભીમભાઈએ પટ દઈને પોત પ્રકાશી દીધું: 'સા'બ, ઈતના તો હમારે સસુરને ભી હમકો નહીં પૂછા.' કહેવાની જરૂર નથી કે તરત જ ભીમભાઈ પણ પોતાનું જોર અજમાવવાનો આ મોકો નથી એમ ગણીને બહાર બીજાં મકાનોમાં તપાસ કરવા સહિસલામત ચાલી નીકળ્યા હતા.

હવે એક દિવસ બાકી હતો. બાબા પિઅની પંચાંગને કે મહિનો પૂરો એકત્રીસ દિવસનો હતો. હવે તો અમારે ગમે તેમ કરીને ક્યાંક ગોઠવાઈ જવું જ જોઈએ. અમારી પાસે જે ચીજો હતી તે તો મહાત્મા થોરો કહે છે તેમ પોતાની પીઠ ઉપર ઉપાડી શકાય એટલી જ હતી. જો કે અમારી પીઠ નિશાળ અને કૉલેજના બાંકડાઓ પર વરસો સુધી ટટાર બેસવા પછી સુંદર સીતારાનીં ખભાસ ભેટ કરેલા બીજા ક્યાનો ભાર સહન કરી શકે કે કેમ એ સવાલ હતો. ગમે તેમ પણ આ સામાન, જે કંઈ હતો તે, કોઈ ઠેકાણે સુરક્ષિત ગોઠવ્યો હોય તો પોતાને માટે તો આ ચોખૂંટ ધરતીમાં ક્યાંક જગા મેળવી લેવાય.

અચાનક એક જૂના મિત્રનું સ્મરણ થયું. અને ભીમભાઈની મંજૂરી મળતાં રાન થાકપાપાક્યા અમે એને ત્યાં ગયા. અમારી મુશ્કેલીનું રસમયું બયાન અમે એની સમક્ષ વિસ્તારથી રજૂ કર્યું. અને આવી મુશ્કેલી તો બાબે જ કોઈને માથે ગુજરતી હશે એમ અતિશયોક્તિ કરીને અમારું દુઃખ પણ બરોબર પ્રદર્શિત કર્યું. એ બધું કામ મારા કરતાં અનેકગણી સારી રીતે ભીમભાઈ કરી શકે એમ હતું એટલે હું તો છેવાડે જતો જ બોલ્યો, 'પુંડરીકભાઈ, આ માથે બંગડિયામાં અમાગ બે પોટલા પડી રહેવા દેશો? અમારું તો અમે . . .'

વચ્ચેથી જ પુંડરીકભાઈ બોલ્યા, 'જમવાનું શું?' પોતે આધેડ વયના હતા અને કદી નહિ ને કદી હું એમને ત્યાં જઈ ચડ્યો એટલે એમના મોંઢામાંથી શોભના શબ્દો જ નીકળ્યા. પણ હું એને ઘટતો જવાબ આપું ત્યાં મારા ભીમભાઈની લૂલી ફરી વળી: 'જમવાની તો મુસ્કેલી જ ક્યાં છે? ભાભી છે ને?'

ફળસી સાફ કરતાં કરતાં, અમારી બધી રજેરજ વાત સાંભળતાં હતાં તે વિધુર દીકરાનું ઘર સાચવતાં માજી ન રહેવાયાથી બોલી પડ્યાં, 'તે, વહુ છે શું? આમ સાવ ગાંડાં શું કાઢો છો? સામાનની ચિંતા કરો છો ને વહુ જેવી વહુનો તો ભાવ જ પૂછતા નથી? આજકાલના કળિયુગના છોકરા ક્યાં જતા અટકવાના, કોણ જાણે!'

માજીને શાંત કરવા પુંડરીકભાઈ કંઈ બોલવા જતા હતા, ત્યાં હું જ બોલ્યો, 'માજી, એ તો છે જ એવો. કોઈ વહુબહુ નથી. અમે કલબમાં એટલે કે સુધરેલી વીશીમાં જઈએ ને એને ભાભી કહેવાની અમારા ભીમભાઈને આદત પડી ગઈ છે.'

ગંભીર પુંડરીકભાઈએ અમારે મન જે મોટી હિમાલય જેવડી મુસ્કેલી હતી તેને નાની કાંકરી જેવડી હોય એ રીતે ગણીને ખામોશ રહી તપાસ કરવા સલાહ આપી. અમે છૂટા પડતા હતા ત્યાં વળી એમના નાના અચુને બોલાવીને કહ્યું. 'કાકાને પડખેની ગલીમાં—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કરીશ ? ન કરે નારાયણ ને કાલે આ મેન્શનવાળા નામુકરર ગયા તો પછી મજલ મોટી આવશે.'

'અરે હવે તે શા ભાર છે? હાથમાં આવેલી જગ્યા છોડે તે તો બીજા.' મારું મગજ થાક્યાપાક્યા શરીરમાં પણ બિલકુલ થાકની આંચ અનુભવ્યા વગર આ ઓરડી સાચવવાની યુક્તિઓ ગોતવામાં મચ્યું હતું. મકાન સુંદર હતું. આજુબાજુનો પાડોશ ભીમભાઈને ને મારે જોઈએ તે પરનો એટલે કે ગુજરાતી દક્ષિણી મધ્યમ-વર્ગનો જ હતો. ઉપરાંત પગથીઆં ચડતાં ચડતાં અમારી કૉલેજની મિસ મુક્તા ઝવેરીને મેં ક્યાં જોઈ ન હતી ? ભલેને એ ત્યાં રહેતી ન હોય ને માત્ર મળવા જ આવી હોય. પણ એ મકાનની ગુડવિલ મારી દૃષ્ટિએ તો અનહદ પ્રમાણમાં વધી ગઈ. ઓરડી તો એ જ, એમાં મીનમેખ નહિ. પણ એ મેળવી એ તો ઠીક. સાચવવી દુર્ઘટ હતી. મારુ મગજ ગડમથલ કર્યે જ રહ્યું, પણ જે એક યુક્તિ હું અજમાવી ચૂક્યો હતો તે ઉપરાંત બીજી હાથમાં ન આવી તે ન જ આવી. અજમાવેલી યુક્તિ તે એમ હતી કે ભીમભાઈ અગાશી, ઓસરી, ઝરૂખો, વગેરે જોતા હતા, અને ગુમાસ્તાએ એમાંથી એકાદ તો વિવાહિત છો કે નહિ તે વિષે પૂછપરછ કરી ત્યારે ઠંડે પેટે આપણે તો કહી દીધું કે 'હા.' આખો વખત બચુ મને કાકા કાકા તો કરતો જ હતો. મેં એની તરફ ડોક લંબાવી. 'પેલા ભાઈનો કે?' ગુમાસ્તાએ પૂછ્યું.

'લાગો.'

'ઠીક ત્યારે ઓરડી તમે રાખો ત્યારથી તમારી. અત્યારે કરો તો અત્યારે. પણ પેલા ભાઈનાં વહુ જોઈ તપાસી પાસ કરે ત્યારે નક્કી કરો તો સારું. જુઓ કાંઈ હા—નાનું નક્કી થઈ જવું જોઈએ. કેમકે નહિ તો બીજું ભાડૂત પાછું જાય.'

'જુઓ, ભાઈ, અમે કંઈ ઐરામતિયા નથી. અમે નક્કી કર્યું તે નક્કી. વળી અમુની આ દાસ અદી મુંબઈમાં છે નહિ.'

'ત્યારે?'

'મકાન લીધું છે એમ ચોખ્ખું લખીએ એટલે બીજે દિવસે નીકળી આવશે.' જાણે હું સેતાનનો નાનો ભાઈ ન હોઉં એમ વગર સંકોચે ગોળા ગબડાવ્યે જતો હતો.

'વારુ!' ગુમાસ્તાએ બહાર નીકળતાં કહ્યું. 'પણ, અમે એમ જેમતેમ ઓરડીઓ આપતા નથી. ક્યાં ઓછી માંગ છે જો? અમારાં ચાલુ ભાડૂતોને ન ગમે એવું અમે કરતા જ નથી.'

'પણ એમને ન ગમે ત્યારે ને?'

આ બધા સંવાદનો અર્થ મેં ભીમભાઈને કહ્યો ત્યારે એ એને કર્ણામૃત જેવો લાગ્યો. જાણે એને સાચોસાચ ધર્મપત્ની હોય અને કાગળ લખ્યેથી મુંબઈ નીકળી આવવાની ન હોય, એટલો એ ઉલ્લાસમાં આવી

ગયો. મેં એની પાસે બાંહેધરી લીધી કે આ બાબત આખી પૂરી પાડવાની છે માટે વચ્ચે ક્યાંઈ બીડો રોપે નહિ, અને બધું માંડ ઊભું કરેલું ધૂળમાં મેળવે નહિ. ભીમભાઈ પાસે આ તબક્કે આટલી માગણી એ તો નહિવત જ હતી.

. . .

બીજે દિવસે સવારે અમે બધી વસ્તુઓ લઈ જઈને ગોઠવવા માંડી. બારણું બંધ રાખીને ગોઠવતા હતા. છતાં આડોશીપાડોશી વારેઘડીએ આ છેડેથી પેલા છેડા સુધી ને પેલા છેડાથી આ છેડા સુધી આંટા મારી ગયાં ને અમારી ચિકિત્સા કરી ગયાં. મેં બિલકુલ ડર્યા વગર બચુને મજબુત આલંબન ગણીને મનથી બરોબર પકડ્યો હતો. સારો ય વખત એની સાથે ગપાટા ને બૂમબરાડામાં પરોવાયેલો રહેતો. એ મને કાકા કાકા કહે એમાંથી મારો ગભરુ જીવ પ્રેરણા પામતો જાય. હું મારે જીભમાં હાડકું ન હોય એમ બોલ્યે ગયો: 'જો બચુ, સ્ટુલપર ન ચડીએ! . . . જો પડ્યો ને? . . . તારી બા આવશે ત્યારે ભાઈને તો નહિ વઢે પણ તું શું કરતો હતો એમ કહી મને ઉધડો લેશે . . . લાવો, જો બચુભાઈ પેલી બાની છબી . . . ના. ના. આપણે કાંઈ એમની છબી ટિંગાડવાના નથી. ઘણાંયે આવશે ત્યારે જાતે ટિંગાડશે.' બચુ આ બધું બનાવટી સંબોધન નહિ સમજતાં ખડખડાટ હસ્યાં કરતો. અને એ સ્તો મારે જોઈતું હતું.

હું કોઈક કામમાં પરોવાયેલો હતો. નવરો થયો ત્યારે જોઉં તો બારણું ઉઘાડીને બધુ પલાયન કરી ગયેલું. બહાર આવી આ બધુએ પણ દગો દીધો એમ વિચારતો સોબીના ઠેકાણે ખાલી ઊભો રહી હાથ વડે વાળ સમા કરવા લાગ્યો, અને સવારે આવતા મોટા માણાના આ ઢંગ હોય છે ને જોઈ રહ્યો.

મીઠું વેચનારો 'લો, મીઠ્ઠિઠ્ઠિઠ્ઠિ, મીઠ લો મીઠ્ઠિઠ્ઠિઠ્ઠિ'ની બૂમો પાડતો આંઠ ગયો હશે ત્યાં તો શાકપાંદડું વેરખેરાં પહોંચાડી જનારાંઓની વણઝાર બારણે બારણે ટહુકો કરતી પસાર થઈ. મકાનને છેડે પાણીના નળ હતા ત્યાં બાઈઓ કાંકરીમિશ્રિત માટીથી વાસણો માંજતા હતા. આધેડ વયની સ્ત્રીઓ નાની છોકરીઓને કામ બતાવતી બરાડતી હતી. નાનાં છોકરાં અંદર અંદર લડાલડી કરી ધીંગાટ મચાવતાં હતાં. કોઈનાં ફેનોગ્રાફ તો કોઈનો રેડીઓ અને વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંકથી ટેલિફોનની ઘંટડી. આ બધા અવાજો એકમેકમાં ભેળાઈ, ઘુંટાઈ એમાંથી એક અદ્ભુત રાસાયણિક અવાજ ઉભો થતો હતો. મને તો બહુ ગમી ગયો. મારે આ જ જોઈતું હતું. જીવનનો આવો ચેતનવંતો આવિષ્કાર કાન, નાક, આંખદ્વારા એક સામટો ક્યાંથી જોવા મળે!

આખું મકાન બહારથી કબૂતરખાના જેવું જણાતું પણ અંદરથી તો ચારે બાજુથી બંધ ટોર્ડ જહાજ

જેવું જ લાગતું હતું. વહેલી વહેલી રસોઈ કરી ઑફિસે જતા પતિદેવોને વળાવી દાદર પર એમની સાથે સાથે પોતાની દૃષ્ટિને પણ નીચે ઉતારતી ગૃહિણીઓ ઓસરીના કઠેડાનો ટેકો લઈ ઊભતી. એથી આખું જહાજ એમના ઉરધબકાર ઉપર ડોલતું જણાતું . . . કેક ભોંયતળિયે વચ્ચે થોડીક જગાનું, ભંડક જેવું, ચોગાન હતું તે અમે સવારે આવ્યા ત્યારે તો ચોકખું વાળેલું હતું પણ આટલી વારમાં ત્યાં ઉપરના માળાઓમાંથી કાગળીયાં, ગંદાં ચીંથરાં, શાકનાં છોડિયાં, કેળાંમોસંબીની છાલ, દાતણની ચીરો અને બીજી ન ઓળખી શકાય એવી અગણ્ય ચીજોનો સતત મુશળધાર વરસાદ વરસવાથી ત્યાં સારો એવો થર થઈ ગયો હતો. મને થયું કે આ દરે ભંડકની સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થતી રહે તો મારે આ ચોથા માળ ઉપર જ સામેની ઓરડીએ જવું હોય તો લોબીનો લાંબો પંથ લેવાને બદલે એકઠા થયેલા કચરાના ડુંગર ઉપર થઈને સીધો પણ જઈ શકું. પણ એ શક્યતાનો આનંદ જતો કરીને તરતપૂરતો તો સામા મજલાઓ ઉપર સૂકવેલી સાડીઓના ફરફરાટ અને એ જવનિકાઓની પાછળ હરતીફરતી વીજળીશી દીઠી ન દીઠી થતી લલનાઓના દૃશ્યને ન્યાય આપવામાં રોકાયો. ઉતરવાના દાદરો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં વિવિધ ભાતના ફ્રોકમાં ને ઓઢણીમાં શોભતી બાલિકાઓ જાણે રંગબેરંગી પતંગિમાં ઊડતાં હોય એમ નિશાળ જવાનો વખત થયો હોઈ દેખાતી હતી.

અને થયું કે દરગ્યા તો આગાર ભગા આવી છે,
અને એમાં આપણે પાછા ડેઠ ઉપર એટલે
જોઈ હું જગ આખાને, દેખે ના કોઈ મને.

મારી મીઠી વિચારનિદ્રા અને એથીયે મીઠાં સ્વપ્નોમાંથી મને કોઈ પોયરા માટે જગાડ્યો. આંખ પટપટાવી સચેત થઈ જોઉં તો મારી સામે એક ડોશીમા બચુને બાવડેથી પકડીને ઊભાં હતાં. 'કેમ ભાઈ, આ કનૈયો તમારો કે!'

'મારા મિત્રનો છે. કેમ માજી!' મેં વિનયથી પૂછ્યું.

'અરે બહુ અળવીતરો છે. મારા મુકુંદની બબલીની જોડે રમતો હતો અને રંજાડવા લાગ્યો એટલે અહીં પકડી લાવી. મનમાં કે આ નવાં લોક આવ્યાં છે ત્યાંકણુંથી આવ્યો હશે. અહીંનાં લોક એકમેકથી આવો-જાવો કરે નહિ ને વેગળાં વેગળાં ચાલે. પણ મારો તો જીવ બળ્યો એવો કે માળામાં કોણ આવ્યું ને કોણ ગયું ને બધું ચિત્રગુપ્તના ચોપડામાં.'

કહીને માજીએ મારી સાથે ઠીક ઠીક વાતો કરી. એમણે મને થોડીક જ મિનિટમાં આખા માળાનાં રહેવાસીઓ વિષે જે કંઈ જાણવા ન જાણવા જેવું હતું તેથી વાકેફગાર કરી દીધો. બદલામાં અમારે વિષે મે એમને માહિતગાર

કર્યાં. અને 'બચુની બા આવે ત્યારે એને જરીકે અડવું નહિ લાગવા દઉં, ત્યાં સુધી કંઈ કામકાજ હોય અમારા જોગ તો બેલાશક કહેજો. શેરાં વનાના માણસ તે તો આંધળા જ' એમ કહેતાં કહેતાં માજી પોતાના ઘર ભણી ચાલ્યાં. વચ્ચેથી પાછાં ફરીને બોલ્યાં 'પેલે છેક છેવાડેથી બીજું તે મારું ઘર હોં! આવજો!' અને તરત ચમકીને બોલ્યાં, 'ક્યાં ગયો બચુ? ભારે તોફાની લાગે છે! એટલામાં તો છટક્યો!'

'ત્યાં હોય તો, માજી, મોકલજો. જરી બહુ તોફાની છે.' મેં વિનંતી કરી. મને લગભગ ખાતરી હતી કે માજીથી ડરીને અને એમની ફરિયાદથી હું કદાચને કંઈ સજા કરું એ પહેલાં બચુ ચોકલેટ લેવા રોકાયા સિવાય જ ચાલ્યો ગયો હશે. થોડીવાર ઊભા ઊભા રાહ જોયા પછી ખાતરી પાકી થઈ.

ભીમભાઈ પાણીનું નવું માટલું અને એવું કંઈક લેવા ગયો હતો. હું ઊભો ઊભો કંટાળ્યો હતો, અને કંઈક પણ કરવાની અને બને તો તેમાંથી પોતાને અહીં રહેવામાં અનુકૂળતા જમાવવાની પુષ્કળ ઇચ્છા થઈ હતી. એટલે ગયો ચાલતો ચાલતો ડોશીમાને ત્યાં. મને જોઈને જ ડોશીમા છીંકણીની ડાબડી વાસવી સુદ્ધાં પડતી મેલીને બારણા તરફ ધસી આવ્યાં. અને હું એને સ્વાગતનો એક પ્રાચીન પ્રકાર લેખવાને બદલે ડઘાઈ જઈને એમની સામે જોઈ રહ્યો ત્યારે મારી મુખમુદ્રા

તેમણે પૂછ્યું, "કેમ અહીંનું ફાનસ આજકાલ છે, કે નથી?"

'ના'

'ત્યારે?' મેં પૂછ્યું, 'ફેર ફાનસના સળગાવ્યા નથી? શેની આ ચાલાકી ત્યારે કંઈ મારે સ્વામી આવવું છે? એના જેવા ખાતરી ને મારી જેવા કહેવા ને પાસે આવ્યા કે નહિ?' ઠાકોરભાઈએ નહી સાંભળ્યા જેવું કીધું.

'નથી આવ્યા હજુ' એ પૂછેલા ક્યું છુ કલાકે આવું પછે કે હજુ છું અમને ગોઠવ્યાં હતાં, આજવાળી નહીંતર આવ્યાં છે ના આવું હશું નહિ તો કેમ જાણું કયાંક એ કયાંક ધીરાની ખરેખરી કરી આવેલ.

'નથી આવ્યા' બોલ્યા' ત્યારે તેમને આજ બેરાગરના પુનાવાની પેટ રાખા કાઢીને મારી આવ્યું તેણે શું કેવા હતા? લાવવા માટે' એમ બોલતા બોલ જાણે કાઢીને બોલતા હતા કે ચાર આખી ઓરડિયાની પેટ અજમાયશ ઉજવાયા માયા હતી.

એ પણ તેની લીધી – અને બેભાકેરા બનીને જાણે બધુંની ઝપાઝપી કરવા લાગ્યા. પણ બધુંને કોઈ ઓળખાયું હોય ના તેવા ન તેવાના બ્લાજ આવે તો ઉપર ચોથે માળ અટની બનેલી હતી. 'આગ!' 'આગ' એવી અરવા બાકતા ગભરુ ભોળા દાદર તરફ દોડતા હતા. પછી ધરફોડ થતા સૌ ચોથા માળ તરફ દોડ્યા ઉપર દાદર આગળ ટોળામાં કોઈ તેમએસ્વરીની

છટા ધારણ કરી ઘેઘરા પહાડી અવાજે કહેતાં હતાં, 'અરે બાઈ હમણાં હાલ મારા મુકુંદની બબલી જોડે રમતો હતો અને રંજાડવા માંડ્યો એટલે એના કાકાને સોંપી આવી હતીને! ઘરની બાઈ તો હજી બે દહાડા કેડે આવવાની છે નહિ તો એ હોત તો તો છોકરાં કેમ ઉછેરવાં એ દેખાડત.' ડોશીમાને સૌ ઓળખતાં હતાં અને એમના આવા ઘરગથ્થુ બાબતના પુરાવા તો અફર જ લેખાતા. માળાનાં એ વગર પગારનાં ચોકીદાર પણ ગણાતાં. શ્વાસ ખાઈને બોલ્યાં, 'હું તો એના કાકા જોડે વાતે વળી ને તોફાની અમારી ચાર આંખ ચુકવીને પાછો મારે ત્યાં આવી બબલીને કાન-ગોપી રમવા બોલાવતો હતો ને! પણ હું પાછી આવી ત્યારે તો કોઈ ન મળે. એ શું બોલ્યાં? કનૈયો જ જોઈ લ્યો. કેવું મીઠું મીઠું હસે!'

શોર વધી પડ્યો. માળાના બધા મજલાની લૉબીઓ માણસોથી ઉભરાતી હતી. આ મકાનમાં આટઆટલાં માણસો રહેતાં હશે એની તો ખબર જ નહિ. એ લોકો ક્યારે ક્યાંથી ચુપકીદીપૂર્વક ઓરડીમાં ભરાઈ ગયાં હશે? આટલાં માણસોના ભારથી મકાન ભાંગી પડતું કેમ નહિ હોય? હોહા અને ધમાલ એટલી વધી પડી કે આખું જહાજ જાણે ખરાબે ચડ્યું હોય ને મોટા પાટા ઘર્ઘરાટ કરતા લોઢ એની સાથે અથડાતા હોય એવો ભાસ થતો હતો.

ડોસામાની વાગ્ધારા તો અખંડિત હતી જ પણ બીજી બાઈઓ પણ પોતે અનુભવની બાબતમાં પાછળ ન પડી જાય એમ વચ્ચે વચ્ચે વાક્યમૌક્તિકો વેરતી રહેતી હતી:

'હમણાંના પેલા છોકરાને ઉપાડી જનારા નીકળી પડ્યા નથી!'

'એ તો ઠીક છે કે છોકરી ન હતી.'

'અરે હમણાં મગી આવશે, એ તો મારા ફોઈના બાપાનો પગ પોતાના પેંગડામાંથી મારી નણંદની દીકરીએ બરોબર વરઘોડાને વખતે ખોવાઈ જઈને ક્યાં પાછો ઠરાવ્યો ન હતો!'

'આવ્યા ને છોકરો ગુમાવ્યો. રહેશે તો તો ફરી શ. . .!'

કોલાહલ બહુ જ વધી પડ્યો હતો. ત્યાં ખાટલું એક હાથમાં ને બીજી પરચુરણ ચીજો બીજા હાથમાં લઈને ભીમભાઈ માણસોના ટોળામાંથી મારગ કરતો કરતો ઉપર આવ્યો. માજીએ એને વધાવ્યો, 'દીકરો જડ્યો ક્યાંય, ભાઈ?'

'હેં! હેં!' કરીને એણે શું બન્યું છે તેનો તાગ લેવા મારી સામું જોયું અને આ બધી ધમાલનું કેંદ્ર મને સમજીને એ સહેજ ગભરાયો. એના હાથમાંથી ખાટલું નીચે પડી ગયું. અને તે પડતું ઝીલવા જ જાણે, એ

નીચે બેસી ગયો. મેં પાસે-બ્યાસીને આશ્વાસનને બદલે કાનમાં એની કલ્પનાની સિદ્ધિ ફુગાવો કર્યો ત્યાં એ બરાડી ઊઠ્યો.

'ઓ બાપ રે! બાપુ ક્યાં ભરાઈ ગયો!'

હું તરત જ, 'પોલીસને ખબર આપવા જાઉં છું' એમ કહી વેરિયાળ લાગતા માળામાં ચેતનનો સંચાર કરી એને જીવતો જાગતો ધબકતો કરી દેનાર તરીકે પોતાને અભિનંદન આપતો આપતો ચાલી નીકળ્યો.

પછીથી, બાબાને ત્યાં જ હું ગયો હોઈશ એમ થોડુંક અક્કલથી અને વિશેષ તો પેટમાં કુરકુરિયાં બોલવા માંડવાથી સમજીને બીમબાઈ આવી પહોંચ્યો.

'દોસ્ત આબાદ બની આવી છે! ડાશીમાએ શેઠના દીકરો આવેલો તેના અને ગુમાસ્તાના સાંભળતાં હુકમ છોડી દીધો કે 'આ ગોઝારી જગાએ બલા હો તો બાઈને વળી પાછા બોલાવશો માં! અપશુકનમાં જ નીકળ્યા લાગો છો!'

માળામાં અમને સૌ કોઈ ઓળખે છે. અમે માળાની વ્યક્તિઓને ઓળખતા નથી, પણ આખા માળાને એક વ્યક્તિ તરીકે ઓળખતા હોવાથી તો, એ જ્ઞાનનો લાભ લઈને તો, હજી અહીં ડેરા લગાવીને પડ્યા છીએ.

પાછળથી ક્રમ કરવું અમે કોઠામાં આવેલ બારી-
ઓની સુંદર દીઠી બની હતી કે અમુ વધી આવેલા કેવા;
પણ આમાંથી ત્યાં જ કહે છે—આવું કેવી ના જોઈએ
યુગોમાં પણ અકબારી જ ના પાડે છે; જાણે જેવે,
આપણા આ એમાંથી કોઠામાં પાછું ખુમારી કબાટોને કે
કોઈ પ્રગટ કરે છે.

પણ કેટલાક વર્ષને અંતે પરિવર્તનોના પ્રત્યાઘાતની
ગાજ, એમેની કોઈ અંગ્રેજી યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસ બાદ
ત્રિભાણ પછી અમે બિહારમાં ફરતા હતા, ત્યારે
ગ્રીઅર્સને મને પૂછ્યું, 'તમે આવું શુભ્ય ક્યાંથી,
પ્રવીણ ?'

"અરે એમાં શું મોટું પૂછવાનું હતું, બાપુ!"
મેં કહ્યું. "મારા કાકા કુંવારા છે ને એ જ્યારે મારા
જેવડા હતા ત્યારે અમારા પિપલીઆરા રાજ્યમાં એમની
સામે કોઈએ નનામી અરજી કરેલી, રાજ્યમાં અધિકારીઓનો
કોઈ પાર ન હતો. એમને બોલાવીને ન્યાયાધીશે કહ્યું કે
'તમે કન્યાવિક્રય કરીને આ રાજ્યમાંથી ધર્મની જડ
કાઢવા પ્રયત્ન કરો છો. માટે સાત દંડના પાત્ર
ઠરો છો.' કાકાએ કહ્યું, 'સાહેબ, હું જ હજી કુંવારો
છું ને ક્યાંથી . . . . ' એમને ચૂપ કરી દેવામાં
આવ્યા—અને દંડ એમ વસૂલ કરે તો પિપલીઆરા રાજ્ય
શેનું ! કાકાનું તો ઘર મંડાયું ન હતું, પણ એ કુંવારાનો
લાભ લીધો તો આપણે તો માંડ્યું બધું."

કુમુ અને કામિની

અંબાલાલ ત્રિવેદીને કૉલેજમાં સૌ ત્રિવેદીને નામે જ ઓળખતું ને બોલાવતું. અંબાલાલને પોતાના આગવા નામ સામે કશો જ અણગમો ન હતો, છતાં સૌ એને બાપદાદાથી ચાલતા આવેલા ઉપાભિધાનથી જ બોલાવે તો એની સામે પણ અણગમો ન હતો. અરે, ઘણીવાર તો એજ ગમતું. આવી વસ્તુઓનાં કારણ મામુલી હોય છે પણ પરિણામ નહિ.

સમય (પિરયડ) પૂરો થયે વર્ગમાંથી બધા વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ પ્રથમ વિદ્યાર્થિનીઓને નીકળવા દેવા જેટલો વેગ જરી ખાળીને ધસારાબંધ બહાર પડતો. જાણે કે બ્લૂચરના લશ્કર માટે વૉટર્લૂ પર ડ્યુક ઑફ વેલિંગ્ટન 'પલપલછિનછિન' વાટ જોયાં કરતો હતો તેમ એનો કોઈ ઇન્તેજારી કરી રહ્યું ન હોય. પ્રત્યેક સમયને અંતે વિદ્યાર્થીઓનું લશ્કર એટલા જ ઉત્સાહથી બહાર

સુકાયલું અને કરાતેલ મહાસુ ચહેરાનું નહિ. શું કહું? આશ્રમ, ઠ સાંભરે છે? શિસ્તબદ્ધ બાળકો રસ્તેથી ને જ શી...... આ રીતના આશ્રમ ઠેકાણે ના, વિનાના પુરુ ટાણે જ કામ ને? અને આનંદસાગર ઉંડાણમાંનું કહેવું કેમનું છે? કે કેમ તેમ અને કેમ પુરુ હરામ વિનાનાં બળેલાં જીવા ... કહેવાં નહિ હોય. ખરું છે કે વર્ષોમાં વિદ્યાન અભ્યાસક અરેરાટની પાંડિત્યભરેલી વાતોમાં ઊંડાણમાં કે આનંદ અંદરના અનુભવમાં ને જ આનંદે સમર્પણ અને અદ્ભુત પ્રવાહપાટવ જાણ્યું હશે. અને આપણા દેશની સંગીત પતાકાઓની પ્રેરણા હોય કે વિનાના કે અમારું તેમ પોતાની વાતને આખી ખરી એમના પણ બીજે, હાનડના ગુણભાવે સાર્વજનિક ભાષાથી ભાવ જગતમાં પણ સમજતા.

ત્રિવેદી પાન હારે અને એકાવનેકા હજી પણ એમ જે રસ્તામાં ફરતા તેમાના ના એમાંના કેવા મુનિ હતા કે ન હતા એમ ત્રિવેદીને સમજું પણ ખરું. એમાં એક. વાય.એ હતા ત્યારે જાહેરાત ગુલાબજકર કંઈમાં હેરાનીની ભૂખ આવી ત્યાર 'ભૂવનેશ્વરી' ગવાતું 'અરે ત્રિવેદી'' એમ બોલતો અને આગળ જ માસની ખ્વાજ-વાંનીઓમાંથી જેમ ત્રિવેદી કોઈ નૈત્રિકી બોલી એવા ગંભીરથી પાછળ ફરતી ત્યારે આપણા અંબાલાલના ગાલ પર કરમના ફોરા પણ ફેલાયા વગર રહેતી નહિ હોય. નરેન જ મુખ વારી હું એટલે એની ઉપર શી અસર થઈ એનો તો કોયડો જ રહ્યો હતો. અબાબાબ

કમુ અને કામિની

અંબાલાલ ત્રિવેદીને કૉલેજમાં સૌ ત્રિવેદીને નામે જ ઓળખતું ને બોલાવતું. અંબાલાલને પોતાના આગવા નામ સામે કશો જ અણગમો ન હતો, છતાં સૌ એને બાપદાદાથી ચાલતા આવેલા ઉપાભિધાનથી જ બોલાવે તો એની સામે પણ અણગમો ન હતો. અરે, ઘણીવાર તો એ જ ગમતું. આવી વસ્તુઓનાં કારણ મામુલી હોય છે પણ પરિણામ નહિ.

સમય (પિરયડ) પૂરો થયે વર્ગમાંથી બધા વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ પ્રથમ વિદ્યાર્થિનીઓને નીકળવા દેવા જેટલો વેગ જરી ખાળીને ધસારાબંધ બહાર પડતો. જાણે કે બ્લુચરના લશ્કર માટે વોટર્લૂ પર ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન 'પલપલછિનછિન' વાટ જોયાં કરતો હતો તેમ એનો કોઈ ઇન્તેજારી કરી રહ્યું ન હોય. પ્રત્યેક સમયને અંતે વિદ્યાર્થીઓનું લશ્કર એટલા જ ઉત્સાહથી બહાર

એની આંગળીના વેઢામાં હોવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ એમને અવારનવાર એનો પૂરાવો પણ આપવો રહે. કહેવાની જરૂર નથી કે શુભાશ્મકર વગેરે મંડળી વર્ગને અને પરીક્ષા વખતે ત્રિવેદી કંપની આપશે એ આશાએ આખું વરસ એને પોતાની કંપની ભોગવવા દેતા.

કામિની ત્રિવેદી પણ સ્કોલર હતી પણ એ ઉપરાંત અને સ્ત્રી હોવા ઉપરાંત પણ એ તો ઘણુંયણું હતી. સામના સોટાની માફક ચાલતી નહિ છતાં મોટરમાંથી ઉતરતી વખતની એની નમ્ર છટા પણ ઓછી મોહક ન હતી. આમ નકટકે અને ગણ્યાગાંઠ્યા શબ્દો બોલનારી, છતાં ચર્ચાઓ વખતે વ્યાસપીઠ ઉપરથી બોલતી ત્યારે આટલા બધા શબ્દો એણે ક્યાં સંતાડી રાખ્યા હશે એમ જ થતું. પહેરવેશમાં કોઈ પ્રકારનો શોખ દેખાતો નહિ, પણ એ તો ઊલટું એનામાં લાપરવાહીના ગુણ લેખે ગણાતું. આકૃતિ આકર્ષક નહિ કહી શકાય, પણ એથી જ તો એનું બૌદ્ધિક વર્ચસ્વ આગળ તરી આવતું.

છેલ્લી કેટલીય પરીક્ષાઓથી અંબાલાલની પાછળની જ બેઠકે બેસી એણે પરીક્ષકો આગળ પોતાનો વિદ્યાવ્યાસંગ વ્યક્ત કરવા પરીક્ષાના હોલમાં બન્નેએ ત્રણ-ત્રણ કલાક લખ્યાં કર્યું હતું. યુનિવર્સીટીની મોટી પરીક્ષાઓમાં પોતાની આગળ કોઈ એક ગોખણીઓ હોય છે તેના ઉત્તરપત્રોમાં ચોપડીઓમાંથી કાપી–ને–કાપી અને માખી–ને–માખી જવાબો જોયા પછી પોતાના બુદ્ધિપુરઃસરના સચોટ જવાબોને પરીક્ષકને હાથે પૂરો

આમ નહીં ભણવા એમ કામિની માનતી અને કરતી. પરીક્ષાનું પરિણામ પણ એમજ બન્યું. પરંતુ કૉલેજની પરીક્ષાઓમાં તો 'એકાંતભણતા ઉદ્યોગ ગયા છે' એ તર્કના સિદ્ધાંત પર આવેલી ઝડી વરસાવનાર પ્રોફેસરો પોતાના પ્રશ્નો તર્કના વજનમાં આધાર કરી અપવાદથી નિયમ પુરવાર થાય કે એવા ન્યાય ગોઠવે જ, કોઈ અજ્ઞાન ઓર્ડ ઉમેદવારો, ન્યાયને સિદ્ધ કરતા. અને નસીબનિગર બી. એ. માં પણ ફર્સ્ટ ક્લાસની માફક કામિની અંબાલાલ કરતાં વધારે સારું પરિણામ લાવી હતી. હવે બી. એ. ની પરીક્ષા ઢૂકડી આવતી હતી. અને તેમાં પોતે પાછળ પડશે એવો કામિનીને પાકો ભય હતો. એથી તો એને અત્યારે પોતે આગળ પડતી રહેશે કે એ સ્થિતિ સહેજ અકળાવનારી લાગતી.

આવી અકળામણ કોઈ પણ વ્યક્તિને લીધે ઊભી થવામાં કામિનીનો પોતાનો હાથ ન હતો. છતાં પરિણામ તો, અંબાલાલ એના અભ્યાસમગ્ન ચિત્તમાં અવારનવાર ડોકાયાં કરે એ સિવાય બીજું શું આવી શકે? શરૂઆતમાં એક બુદ્ધિશાળી પંડિતાને છાજે એ રીતે કામિનીએ એનો અર્થ એમ પણ ઘટાવ્યો કે આ પ્રકારની ઘટનાનાં પુનરાવર્તનો પોતાના પ્રસુપ્ત મનોબળને એડી લગાવી પોતાને વધુ ને વધુ મહત્ત્વાકાંક્ષી બનવા પ્રેરતાં હતાં. પણ એકવાર સુખકણકરે અંબાલાલ પર પોતે આવડો બધો ઉપકાર કરી રહ્યો છે એના ભાન વગર જ હંમેશની ગમ્મત કરી, અને કામિનીની બેનપણી એની

સામું હસીને બોલી કે 'શું બોરું છે !' ત્યારે કામિનીને પોતાની અકળામણને જરી પંપાળવાનું મન થયું 'જુગતી જોડી છે' એમ બોલી કામિનીને ચોંકાવી, બેનપણીએ જરી આટલું અમથું સ્મિત 'મગજની હો !' કામિનીને પોતાની બેનપણીનાં જીવન સંબંધી ધોરણો અને ખ્યાલો ક્ષણવાર તો તુચ્છ લાગ્યાં. મનુષ્યના કોઈ મગજ, હૃદય, આત્મા, એમ જુદા જુદા સુરેખ ભાગ પાડી હૃદયની, મગજની અને આત્માની જુગતી જોડીઓ જુદી જુદી બેસાડવા નીકળીએ તો આરો ક્યાં આવે ! કામિનીના મગજે, હૃદયે, આત્માએ અભ્યાસમાંથી વારેઘડી સમય ચોરીને આ વિષય ઉપર મથામણ ક્યાં સુધી કર્યો જ કરી.

આનું દેખીતું પરિણામ એટલું જ આવ્યું કે લોબીમાં કામિની અને અંબાલાલ (બલકે, ત્રિવેદી) આમસામાં મળી જતાં તો કામિનીની ગતિ એકદમ વધી જતી અને આંખમાં સ્મિત ઉપજી આવતું. કોઈવાર લાગે કે ત્રિવેદીનું ધ્યાન ગયું નથી તો કામિનીને થોડીવાર મોઢાના સ્નાયુઓની મદદથી પણ એ સ્મિત વેડફાઈ જતું બચાવી લેવું પડતું.

શાંત, ઓછાબોલો, અંબાલાલ સુખદુઃખકર જેવો જ અવાજ કરીને કામિનીના કાન ઉપરની વાળની લટોની આરપાર સફળતાપૂર્વક પહોંચી શકે એવી મધુરપ પોતાના તરફથી ઉમેરીને કોઈવાર 'ત્રિવેદી' એમ બોલી જાણે કે આત્મસંબોધન કરતો.

કોઈ દિવસ કામિનીની પાછળની પાટલી પર ત્રિવેદી હોય તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ જોઈ શકાતું કે કામિની પ્રોફેસરના મુબારક મુખમાંથી નીકળતા શબ્દોને કાગળ પર ઉતારવામાં હમેશનો ઉત્સાહ અને વેગ દાખવી શકતી નહિ. 'બોલે છે તે બધું જ કાંઈ ઉતારી લેતી નથી, અગત્યનું જ લખી લઉં છું' એમ કહેતી હોય તેમ અને અક્ષર કાંઈ સાવ 'લેડી'સહેન્ડ' નથી એવું બતાવવા આખો વખત પ્રયત્નશીલ લાગતી. અંબાલાલ ઘણુંખરું પોતાના મિત્રો જોડે ક્યાંક પાછળ જ બેસતો. એને તો નોટસ લેવાની ટેવ ન હોવાથી દૂર રહ્યે પ્રોફેસરનું ભાષણ અરધું અરધું સાંભળવા ન સાંભળવામાં જ મઝા પડતી.

નોટોના થોકથી લચી પડતી કામિની, એક બપોરે, ગજવામાં હાથ ઘાલીને ડોલતા ડોલતા આવતા ત્રિવેદીને સામે મળી. લોબીના કઠેડા પાસે અકસ્માત આગ લાગે તો એના ઇલાજ કાજે 'ફાયર' એમ ધોળા અક્ષરથી લાલ રંગ ઉપર લખીને ધૂળ કે પાણી અથવા ઘણુંખરું તો હવાથી ભરેલી ડોલો પડેલી હતી. અંબાલાલ રસ્તો આપવા માટે બીજી તરફ નમ્યો હતો છતાં કામિની બાલદીઓ તરફ નમી. અને એમાં બીજુ શું થાય! સાડીનો છેડો બાલદીમાં ભરાયો તે ભરાયો જ. અંબાલાલ એને રસ્તે રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો અને બોલતો હતો 'તત્ર રમ્યા શકુન્તલા.' કામિનીએ એ સાંભળ્યું. સારું થયું કે

ત્રિવેદીએ પાછા ફરીને જોયું નહિ કે ક્ષણે ક્ષણે એ રમ્યના વધતી જતી હતી કે નહિ. નહિ તો એ આળસીઓ કંઈજ કામમાં ન આવી શકે એવી અજુગતી આગ લાગત.

વિદ્યાર્થિનીઓવાળી આગળની પાટલી પાછળ એકવાર અંબાલાલને બેસવાનું થયું ત્યારે એને નવાઈ લાગી કે પોતાને આ હકીકતનુ ભાન છે એ કરતાં કામિનીને વધારે છે. આસપાસની પારસીખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થિનીઓના જ્ઞાનમાં જાણે કે વધારો કરવા કામિની અંગ્રેજીનો સમય હોવા છતાં નોટમાં કાલિદાસની એક પ્રખ્યાત ઉક્તિ ચીપીચીપીને લખતી હતી: કામી સ્વતામ્ પશ્યતિ.

અને છતાં અંબાલાલે જોયું કે એના માથાપરથી છેડો ખસી જઈને શેક્સપિયરના ટેમ્પેસ્ટની પોતાની ઉઘાડી નકલ ઉપર પડ્યો એને કામિનીએ બાજુની નોટસ ઉતારવાની ઉતાવળ અસાધારણ વધારી દઈને પડી જ રહેવા દીધો. બિચારો અંબાલાલ' પ્રોફેસર પાઠ્યપુસ્તકનાં પાનાં ઉથલાવ્યે જતો હતો પણ કામી કામિની અને કાલિદાસનું રટણ કરવામાં એને શેક્સપિયર પર એમને એમ જ પડી રહેવા દેવો પડ્યો. સતમુન એ પ્રોફેસરના મુખકમલ પ્રત્યે તાકી રહી ને એમાંથી ઝરતી વાક્સુધા ઝીલીને અંતરમાંના વાવાઝોડાને શમવવા પ્રયત્ન કરી રહી. પણ આજુબાજુના વિદ્યાર્થીઓ કંઈ પ્રોફેસર પ્રત્યે ભક્તિના નવ પ્રકારોમાંથી દર્શન કે શ્રવણ એક માટે ઓછા આવ્યા હતા? સહેજ ગણગણાટ શરૂ થયો.

પ્રોફેસર પણ સંભળાવવા આતુર હોય છે એટલા સાંભળવા પણ હોય છે એથી દષ્ટિ વડે ગણગણાટને દાબી દેવા આંખ ફેરવવા લાગ્યા ને એકાગ્રપણે નોટસ લખતી કામિની પાછળ પોતાને ઉત્કંઠપણે સાંભળી રહેલ ત્રિવેદીને જોઈ એક સેકંડ માટે તો એમનો વાગ્ઝરો જરીક ખંચાઈ ગયો. પણ એમની અનુભવી આંખને આમાં કંઈ નવું નહિ લાગવાથી ભંગાણ પડે એ તો અશક્ય જ હતું. કંઈ જ ન બન્યું હોય એમ કામિનીએ સમય પૂરો થવા અગાઉ છેડો માથે કરી લીધો એ વખતે લગભગ આખો વર્ગ માત્ર આંખનાં અખબારની જ મદદથી આખીયે ઘટનાથી વાકેફ થઈ ગયો હતો!

* * *

'કામિનીબેન! એ જ કે તમારા ત્રિવેદી? બિચારા! માથેરાનની એક હોટેલમાં રાત્રે જમ્યા પછી સૌ વાતે ચડ્યાં હતાં ને નવાનવા અનુભવો રજુ કરતાં હતાં, ત્યાં કામિનીને અટકાવી એની નાની બેન સુહાસ બોલી પડી.

'મારા ક્યાંથી? તને બધી દુનિયાની વાતોની જાણે ખબર?' કામિનીએ કડે પેરે કહ્યું.

'વાહરે! જે જોડીની કૉલેજના પટાવાળાને સુદ્ધાં ખબર તેની અમને જ નહિ? બરોબર રાઈડીંગ આવડે નહિ એ તે તમારા હોય?'

એમ કહી સુહાસે પોતાનું નામ સાર્થક કરતા ખારસું હસીને પડખે બેઠેલા, મૂળ હિંદી છતાં નાગ

ઉત્સુકતાથી આભારકોની ઈચ્છા માટે આવેલા એટલે ઓફિસ
એમાંથી જ કલાકારોના એક વ્યક્તિ વાત કરવા માટે, પણ એ માટે આપના મારવાની કોઈ પોતાની મારી જ છે કે નહિ. પણ તો એનું
ભવ્ય આવેલ. પ્રશ્નના જવાબમાં આભારી મિસ કે કેટલી કરી
વળી કરતી ખરી પરવાની છે તો ખરા. એટલી ખાતર
જ નમને પરવરવાનું છે જ તો!'

ખાની ખરેખર ઉત્તાનની મારફતે ઇશારાને
એક આખો દિવસમાં ગીતો અને કામિનીના કર્મચારીઓ
મન પોતાની ખાતિર થયું મરજી નજર જ કરી

'અને એ તો અમારો જ એ તો નો-ફ્રેન્ડ
(નાશપાતી) મિસ્ટર અધિકારી.'

સુદામ હસ્યો. 'મિસ્ટર અધિકારી!' અને કામિની
નાક ચઢાવીને બોલી 'ઓહ્! મિસ્ટર અધિકારીને ક્યાં
સુધી મિસ્ટર મિસ્ટર કરો છો ના?

'ત્યારે શું કરવું? આ કે જાણી જે છે, મિસ્ટર
અધિકારી આપની પરસ્પર ઓળખાણ થયાએ ઠરાવી
એને આવકારવું તો થયું નથી. અરે ભાઈ, એમ તો
ગૂ નવાઈ લાગી?' કામિની સ્વચ્છપણે બોલતી હતી
પરંતુ બોલ બીજરામાં આનંદપૂર્વક રહેવા દેવામાં
પ એમ અધિકારીએ બધાંથી સ્વીકારનું હૃદયમાં માત્ર
દેશાભિમાન જ સુસાધ્ય એવું સ્મિત કર્યું.

સુદામ એને બોલે રાખતી હતી, 'મીઆંબીબી
નો કથા કરે મીઆં કાજી! શું તારે મને પેલા નાટક
મે-તેના ત્રિવેદીની વાત કરવી' પોતા પરથી પડશે

તે કેટલી વારથી તેં પડી જ રહેવા દીધો છે? કોકની ખાતર તો એને ઊડવા દે.'

'જો, મેં પડી રહેવા દીધો છે?' કામિની ગઈ તો સુહાસને ટોકવા પણ પોતાને જ ટોકતી હોય એવો જરી એનો અવાજ થઈ ગયો.

'ત્યારે? કંઈ કહેતી તો નથી કે આગળ શું થયું?'

'આગળ શું થયું તે મને ઓછી જ ખબર છે?'

'વાહ રે!' સુહાસ ચાળા પાડતી બોલી 'મને ઓછી જ ખબર છે? ત્યારે કોને છે, મને? નીચે તો પડે. ચડે તો પડે જ ને? પણ પડે તે ઊભો પણ થાય એમ ખરું ને? ઘોડો પકડાયેલો કે નહિ? . . . દોડી ગયેલો? . . . એમ કે? . . . ત્યારે તમે શો વાઘ મારતાં હતાં? તમારાથી રોકાયો નહિ કે? . . . તમારાથી આગળ નંબરે આવે છે એનું વેર લેતાં હશો?'

માત્ર અભિનયથી મિસ્ટર અધિકારીએ પૂછ્યું કે શું હતું. કામિની બોલી, સ્વસ્થ અને સ્થિર અવાજે: 'અમારા વર્ગમાં એક વિદ્યાર્થી છે. હોંશિયાર કહેવાય. મારાથી ઉપર રેન્ક પણ લાવે, કહેવાય નહિ.'

અધિકારીએ અભિનયથી જ પૂછ્યું 'કોણ?'

'મિસ્ટર ત્રિવેદી.' દફતરમાંથી કારકુન કોઈ પણ સખસના નામનું ઉચ્ચારણ કરતો હોય એવા અવાજથી કામિની બોલી.

"હં" મિસ્ટર ત્રિવેદી આવ્યા. અને પછી ઓફિસમાં કોઈ બોલ્યા.

એનો બાબાપ મિસ્ટર હતો કે એમના ઉપરીના ફેક્ટરીના માલિક થી. એમ. ના અભિનંદનરૂપના પરિણામની આગાહીથી એમના નવાબ કહેવાના પેટા મિસ્ટર ત્રિવેદી પ્રથમ નંબરે ઈ એમ બાંધેલું. પણ તે તો પોતાનાં આ નવીન મિત્ર મિસ ત્રિવેદી હશે એમ જ, એ પણ એ જ વિષયની વિદ્યાર્થિની હોઈ, કહેવું. તેને એ કેટલાક પદેમાં રહેવાથી લાગણીને તો કુમારિકાઓ આપવા માટે અત્યારે ખાસ આવેલા વગેરે વગેરે.

સુદામ હસતાં બોલ્યો, 'ત્યારે હું તો કામિનીબેન તમને જ કહું, મિસ્ટર ત્રિવેદી માટે તો.' પણ તમે એમને કુમારિકાઓ આપું જ જવા દીધા છતાંયે એમને તો શોધી બેસાડી વારંવાર કરી આડ કરી હોય તો જ.'

'ચલ, ચલ!' કામિની પ્રણામ કરી ગઈ. પણ તરત જ શાન અને સ્વસ્થ થઈ જઈ બોલી 'સુદામ! હું હવે કોલેજમાં જવાની છું. તારાં કોલેજનાં જે કંઈ રંગબેરંગી સ્વપ્નાં હોય તે મારે ઉડાડી દેવાં નથી પણ એટલું તો જાણ કે જેની સાથે હું મારા કોલેજ-જીવનમાં introduce (શિષ્ટાચાર મુજબ ત્રીજી વ્યક્તિ દ્વારા પરિચિત) થઈ નથી, તેની સાથે એથી કરીને તો ચાર વરસ દરમ્યાન એક અક્ષર પણ બોલી નથી. એની

[illegible] કામિનીએ મિ. અધિકારી સામે જોયું.

'હા. અમારે ત્યાં એકબીજાની Introduction સિવાય કોઈ પરિચિત થવાનો પ્રસંગ હોય જ નહિ' મિ. અધિકારીએ અનુમોદન આપ્યું. એ 'અમારે ત્યાં' કહે ત્યારે ઈંગ્લંડમાં, યુરોપમાં, એમ સમજવું. એ એમના હસવા બોલવા—બોલાવવાની ઢબ પરથી મુશ્કેલ નહિ પડતું. કામિની અહીં રહી પણ આટલો શિષ્ટાચાર પાળવામાંથી તો ગઈ નથી એ જોઈ હિંદીઓની ઝડપભેર વધતી જતી સુધરવાની શક્તિ ઉપર આફરીન થતા હોય એમ મિ. અધિકારી મલકાઈ રહ્યા.

એ મલકાટ સમાજે પોતાને વરસોથી પાળેલા શિષ્ટાચાર માટે આપેલી અશીસ છે એ મહાન સત્યનો કામિનીને એકાએક સાક્ષાત્કાર થયો અને એના બંને કપોલ પર લોહી ધસી આવ્યું. શિષ્ટાચારપૂર્વક રૂમાલમાં પોતાનું મોં દબાવી બેઠી હતી. ત્યાં 'આપણે પૃથ્વી પર છીએ! બોલ્યાં! ઘોડાની પીઠ છોડીને પૃથ્વીના ખોળામાં જઈને પડનાર તે પૃથ્વી પર નહિ કેમ?' એમ બોલતી થોડું, તો ઝાઝું હસતી સુહાસ ચાલી ગઈ. સમાજનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ આમ ખસી જતાં કામિનીએ નિઃસંકોચપણે અને ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વગર 'મિ. અધિકારી!' એમ બોલી એની તરફ નમીને એના મુખની

નહિ કે એ જ પૂંઠી મિનિટ પછી અંબાલા [illegible] ગાડીમાં ભારી [illegible] પડશે. પોતે ધાર્યું કે એ [illegible] પણ દરકાર કર્યા વગર રસ્તા ઉપર દોડતે જતા ઘોડા તરફ આંખ જરી ફેંકી કે [illegible] આકારમાં પોતાનો આકાર કોતરી કાઢે કે ત્યાં એક આકૃતિ એનું જોઈ અને [illegible] કરવા લાગ્યો. પણ ફાવ્યો નહિ. ફરફરતે સાડી એક તરુણી હાથમાં પુસ્તક લઈને પ્લાટફોર્મ ઉપરથી આવતી હતી અને એનાથી બાઝીને ઘોડો પાછો ફરીને આવ્યાને રસ્તે નાંઠો અંબાલાલને શારીરિક વેદનાને લીધે પણ આંખો મીંચી દેવી પડે એમ હતું. પણ કેમે કરી આંખો બંધ થાય નહિ. પણ લાંબી વાર ઉઘાડી રાખવાની તસ્દી લેવી પડે એમ ન હતું. પેલી યુવતી ઘોડાના દોડવાથી પ્રેરણા મળી હોય એમ ઝડપ વધારીને અર્ધું દોડતી હોય એવા વેગથી ચાલી આવતી હતી. પણ ઘોડેસ્વાર જ પોતાની ચાલમાં વિક્ષેપ પાડશે એવી એને કલ્પના ન હતી. રસ્તાની કોરે કોઈ જુવાન માણસ પછડાઈને પડ્યો છે ને ડાબા હાથને અને લોહીલુવાણ ખોપરીના ડાબા પડખાને બીજા હાથથી ઠીક કરતો હોય છે એ બધું એક પલકારામાં એણે જોઈ લીધું હોય એમ લાગતું હતું. . . . મિ. અંબાલાલ પોતાના ઝોળીવાળા હાથ તરફ જોઈને વિચાર કરતો હતો કે કામિની બધું જ જોઈ શકી હતી એમાં તો શંકા જ નહિ. કેમકે એની રેવાલ ચાલ કેમ એકાએક પોતાની પાસે આવતાં જ જરી, પલક અમથી. ખમચાઈ

ગઈ હતી ? અને એ જરી વારમાં તો કામિનીએ હોટેલમાં કોઈ કોઈ વાર (હરેકને, અનેકવાર) આપેલું સ્મિત પણ, પ્રસંગોચિત કટુતાની છાંટથી વધુ પ્રકાશિત થતું, ચારેકોર રેલાઈ ગયું હતું. ધન્યતાની એક આખી પળ માટે એમાં તરબોળ થઈ અંબાલાલ આંખ ફેરવે છે તો કામિની પહેલાંની ચાલમાં વિક્ષેપ પડ્યો જ ન હોય એમ બીજી ટેકરીના વળાંક સુધીયે પહોંચી ગઈ હતી.

અંબાલાલને અત્યારે થતું હતું કે જો કોઈ અજ-ઓળખીતી બાઈ એમ અથવા એથીયે વધારે ઝડપથી પડખે થઈને દોડી ગઈ હોત તો એને પૃથ્વી ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગી હતી તેમ લાગત નહિ. અથવા તો આ કામિની પણ ઓળખીતી હતી એમ શા માટે માની લીધું ? . . . તો પછી એવું રોજનું સ્મિત કરવાની ઉદારતા બતાવવી જરૂરી ન હતી. આંખોને બદલે કાચ હોય એમ જોયું ન જોયું કરી અંદર સ્મિતવિકાર પ્રગટવા દીધા સિવાય જ એ દોડી ગઈ હોત તો યે જખમ કે હશે, બધાં પાસેથી આ હમદર્દીની અપેક્ષા રાખવી ? ના, પણ એ વખતે જમીન ઉપર પોતે ન હતો ! એ તો પોતાનું કોઈ કોલેજજીવનનું ભૂત હતું. તેને કામિની સ્મિત આપ્યા વગર રહી શકી નહિ, અને પોતાના તો અસ્તિત્વની પણ નોંધ એને લેવી ન હતી. પોતાના પેલા ભૂતને જ એને ઓળખવો હતો પોતે હાજરાહજુર જે છે તેને ઓળખવો ન હતો.

[illegible]

[illegible] વિચાર આવતા હતા. ગાર્ગીમાંથી [illegible] શાલિની [illegible] છાયા-રૂપો દેખાતાં હતાં [illegible] પોતાના કલ્પનાની આ નારી ગાર્ગીમાંથી પોતાની અંતર્ગત. સહભાગે [illegible] અણુઅણુમાંથી. [illegible] નવી દુનિયામાં વિવિધ વિશ્વો [illegible] ગર્ભ બનતાં હતાં. પોતાના ભાવનાજગતમાં મધ્યબિંદુ તરીકે પોતે કામિનીને જાણે અજાણે પણ સ્થાન આપેલું એનું ભાન. કામિનીએ પોતાનું એ સ્થાન સમજ્યા છતાં નિર્મમતાથી અનાસક્તિથી ઉવેખ્યું ત્યારે જ એને બરોબર તીવ્રપણે થયું. અત્યારે એની આગળ પોતાના ભાવનાજગતનાં બીજાં શક્ય હતાં તે મધ્યબિંદુઓ તરવરવા લાગ્યાં. પડોશની લલિતા, પાછળના ઘરની નાનપણે જેનાથી માયા હતી તે કમુ, પાસેના ગામની રૂપનો કટકો ગણાતી નારાયણી, લક્ષ્મી, કૃષ્ણા, રમા, અનેક યાદ આવ્યાં; જેમને સૌને વિષે, પોતે જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયેલો ત્યારે પિતાશ્રી આગળ ઘસીને ના પાડી હતી. કાલિદાસ શેલી, હાફીઝ અને સૅફોથી પોષાયેલું પોતાનું ભાવનાજગત એ અણઘડ કન્યાઓમાંથી કોઈને યે ચરણે કેમ ક્ષણવાર પણ સોંપી શકાય ?

અને કામિની ? કામિની એના ભાવનાવિશ્વની ધ્રુવ હતી; પ્રેરક હતી, ધાત્રી હતી, સ્વામિની હતી; શું ન હતી ? . . . . .

ઝોળામાંના હાથને જરી સળ્યો આપ્યો અને એ અંબાલાલને એટલું બનાવી આપવા પૂરતો હતો. કે કામિની એના ભાવનાજગતની ગમે તે હોય કે ન હોય, સાચા જીવનની સહચરી તો ન જ હતી; હોવાનો એણે પોતે જ, પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે, અસ્વીકાર કર્યો હતો.

સવારે અમદાવાદ છોડયા પછી એક જંક્શન આગળ, હવે પોતાને એક જ સ્ટેશન બાકી રહ્યું હતું એટલે સ્વસ્થ થવા, અંબાલાલ નીચે ઊતર્યો. પ્યાલું લઈને નળ ઉપર ગયો. ત્યાં એક હાથથી નળ દબાવી નીચે મોટું પ્યાલું ભરતો હતો પણ બીજા મુસાફરોને ય કાંઈ પાણીની ઓછી જરૂર ન હતી. અંબાલાલે નળ દબાવેલો હોય ને પાણી બહાર આવતું હોય તેમાં વચ્ચે હાથ ઘાલી, એમની નજર અંબાલાલના મલિન પામેલા હાથ કરતાં, એ ઉપડી! એ ઉપડી! એવા ભયથી ગાડી તરફ વધારે હોઈ, એમણે એને થોડીવાર સ્વયંસેવકની સ્થિતિમાં મૂકી દીધો. પ્યાલામાનું પાણી ખાલી કરી દઈ, ફરી ભરવા જાય છે તો ય પાછું એનું એજ. વખતસર, ઝટપટ, પાણીનું પતાવી ડબામાં બેસી જવાની આપણા લોકની ટેવને પરિણામે અંબાલાલને પ્યાલો ભરવાની તક મળી ખરી. આખરે હોઠે માંડવા જાય છે ત્યાં કોઈએ આવીને ઝુંટવી લીધો. આટલું વળી અધૂરું રહી ગયું હતું! વાહ!

'શરમ નથી આવતી આમ પીતાં? કેટલા જણના હાથનું ધોયામણ પ્યાલા પર પડ્યું હશે?' છેલ્લા શબ્દો બોલાઈ રહ્યા ને પહેલાં તો બોલનારે પ્લેટફૉર્મની વાડ

તરફ પગોંગી જઈ ગાડી મારી લઈ પ્યાલો સાફ પણ કરવા માંડ્યો હતો. નળ નીચે ધોતાં ધોતાં કહે, “ભાભીને કહીને ગાડી, પણ મને જ નહિ ને? કહ્યું કે હાથ જેટલો ઘુમટો જરી ઊંચો કરીને જુઓ. આપણા ઘર પછવાડેવાળા અંશુભાઈ જ છે. પણ કહે. ‘ના’ પણ” પ્યાલું સાફ કરતી વચ્ચે ઝાલીને અટકી બોલી, “આ તમારો વેશ જોઈ મનેય તે થયું કે બીજું કોઈ હશે. લો, ખસો હવે.” નળ પરથી અંબાલાલનો હાથ ખસેડતી બોલી “હું ભરી આપું છું.”

“ના. એક હાથની જ મદદ જોઈતી હતી. બેય હાથ કાંઈ ભાંગ્યા નથી.’

‘હં. મને આંખો છે. ઊભા તો રહ્યા હતા આખા યે ભાંગ્યા જેવા. જોઈને તો હું દોડી આવી.’

એક હાથમાં પ્યાલું રાખી બીજે હાથ નળ દબાવવા લંબાવી પાણી ભરતી હતી તે ચિત્ર કોઈ પણ કલાકારની કલ્પનાને ચગાવવાને પૂરતું હતું. પણ અંબાલાલને એ જોવાની નવરાશ ન હતી. એ તો અર્ધીક મિનિટ માટે એ જોઈ રહ્યો કે જે અણુકથી મીઠાશભરી દૃષ્ટિથી પ્યાલામાં પડતા પાણી તરફ એ અવનત મુખે જોતી હતી, તે એના બિંદુએબિંદુની અંદર કોટિકોટિ મેઘધનુષ્યો સંકેલીને ભરવાની તાકાત ધરાવનારી હતી.

આંખ નીચી જ રાખીને પ્યાલો આપતાં બોલી. ‘ઓળખાણ પડતી નથી, ખરુંને?’

પ્યાલું મેનાં એની આંગળીઓને જ એનો જવાબ આપીને અંબાલાલે (અલકે 'અંબુભાઈ'એ) ગાંઠનું આટલુંક ઉમેર્યું, 'ક્યાં જાય છે એ તો કહીશને ?' અને પાણી પીતાં પીતાં પ્યાલાની કોર ઉપરથી એણે જવાબની આશામાં જોયું.

'પાલણપુર. મામાની દીકરીના લગનમાં. તમે ?'

આટલું બોલવાનું અને અંબાલાલની દૃષ્ટિ બને ભારે પડ્યાં હોય એમ તરત જ પૂંઠ ફેરવીને પ્લેટફોર્મ પરની લીમડી નીચે બાજી બેઠી હતી તે તરફ ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડી. માત્ર જવાબ નહિ મળવાથી એક પ્રશ્નાર્થસૂચક હુંકારો કર્યો તે જ.

'હું ? ઘેર.' અને એણે વિશેષ કંઈ પૂછ્યું ન હતું છતાં અંબાલાલે ઉમેર્યું, 'તારા લગ્નમાં.'

પિનાકી અંબાલાલને લાંબે ગાળે વળી પોતાની નજર આગળ જોઈ એટલા બધા ખૂશ થઈ ગયા કે એના હવે લગભગ રૂઝાઈ ગયેલા ઘાને તો કશા લેખામાં જ લીધા સિવાય વધારે ખુશાલી માટે બીજી વધુ મહત્ત્વની વાતો છેડવા લાગ્યા. 'જો, ભાઈ, હું અવસ્થાવાન થયો.'

'હું કાંઈ જોતો નથી !' અંબાલાલે નમ્રપણે કહ્યું.

'ભાઈ, જોતો હોય તો વળી મારે કહેવું પડે ખરું ?'

'કહો તે સાંભળું પણ છું.'

'જુવે છે ને સાંભળે છે. પણ કાંઈ સૂઝતું નથી, કેમ? હવે ભાઈ મને મારા આ દેહનો ભરોસો નથી. તું કંઈ સમજી જા. કેટલાને મારે ના પાડવી?' એમ કહી અનેક માગણીઓનાં સવિસ્તાર વર્ણન પિતાજીએ રજૂ કર્યાં. . . . આ પાછળના ઘરવાળાં પણ લાગ્યાં છે. સમજતાં નથી. મોસાળમાં લગ્ન છે એ ઉકલે એટલે આવતાં બે-ત્રણ મુહૂર્તમાં, તું ના પાડે તો પછી બીજા કોઈને ય ગોતી કાઢી, કરી નાખશે.'

'. . . તો ને?'

અંબાલાલ બોલ્યો બે જ શબ્દો, પણ જવાબમાં ડોસા પાસે આનંદસૂચક શબ્દ જ ન હતા. 'જીવતો રહે, દીકરા મારા, સો વરસનો થા.'

પિતાશ્રીના આ સ્પષ્ટ આશીર્વાદ કરતાં એમની ખુશાલી જ મહાન આશીષ હતી. અને એના પોતાના આત્માની ખુશાલી પણ જેવા તેવા આશીર્વાદરૂપ ન હતી. જીવનયાત્રાની સહમાર્ગિણી પોતાની પીઠ પાછળ જ હતી અને પોતે એની શોધમાં કયાંનો ક્યાં ભટકતો રહ્યો! અંબાલાલને મનમાં ને મનમાં ખૂબ અચંબો થયો. હાથ બસ બાંધ્યો હોય, પોતે તો બાંધ્યો નથી!

પરબારિયાં

[કલમાંઓ પળની એક વાત]

આજે જગદીશચંદ્ર નગરથી દૂરની અમદાવાદ ભાગોળમાં જે બીજ આવ્યું છે તેથી અને કદી જ વિદ્યાર્થીમાં ન થયેલું એવું આશ્ચર્ય થાય છે. આપણા આનંદ કાર્યકર્તાઓનો પાછળથી હાજરાહજૂર ઉત્પત્તિ એ અને મગની વાત તો નથી જ, પણ આ કિસ્સામાં જેમ કહ્યું મન શાંતિ પકડતું નથી.

જગદીશચંદ્ર જ્યારે માત્ર જગદીશ અથવા તો કોઈની મોજ પ્રમાણે અમરનો જગુ હતા અને એના આજના બીજા પત્રકારો — 'લોકપોકાર'નો તંત્રી અમૃતનંદન અને અખિલ હિંદ મૈત્રીઆશ્રમના પ્રાણપ્રિય કુલપતિ સુખાનંદજી જ્યારે માત્ર શીવા સાદા અમુ અને સખારામ હતા, ત્યારે હું પણ અત્યાર આજની પેઠે રાજ્યનો કાનનમથી ન હતો, પણ એમના જેવો જ

એક હતો : એક સામાન્ય દેશસેવક, સ્વતંત્રતાનો સૈનિક, રાષ્ટ્રનો સ્વપ્નશિલ્પી. એ વારામાં, જગદીશ અમારો આદર્શ હતો. એનો દેશપ્રેમ ઉત્કટ સ્વભાવનો. એ દેશદાઝથી પ્રેરાઈ ચોવીસે કલાક સ્વાતંત્ર્યની ધૂન રટ્યાં કરતો. આજ એક ગામ હોય, કાલે બીજે. સાંજે મુંબઈ હોય તો સવારે સેંકડો માઈલ દૂર જતો રહે. એનાં ગતિ, વેગ, જોમ, જુસ્સો અનેક ગણાતાં.

અમુ અને સખારામ જગદીશની બે પાંખ સમા હતા. એ ત્રણ મળીને એક જબ્બરજસ્ત શક્તિનું રૂપ પકડતા. બનતા સુધી આ ત્રિપુટિ સાથે જ હોય. જ્યાં જાય ત્યાં એમની હાજરીનો વંટોળિયો કોઈની આંખો આંજીને, કોઈને ફફડાવીને, કોઈના છાપરાં ખખડાવીને, કોઈની ડોક પણ મરડાઈ જાય એટલે ઊંચે ચડી જઈને, સૌનું ધ્યાન અવશ્ય ખેંચી શકતો. એ સમયના એક અગ્રગણ્ય નેતાના હાથ તળે આ ત્રિપુટિ એક અમોઘ શસ્ત્ર લેખાતી.

કાળે કરીને નેતા સ્વાતંત્ર્યનો સંદેશ જનતાને પહોંચાડવાના ગુન્હા બદલ તે જમાનાની સરકારની આંખે ચડયા અને એમને કારાવાસ મળ્યો. બહાર પેલી ત્રિપુટિની જવાબદારી આથી તો વિશેષ વધી. ત્રણે જણાએ આત્મભોગની માત્રા વધારી મૂકી. ત્રણે જુદે જુદે મથકે રહી કામ કરવું એવો નિશ્ચય એ એનું પ્રથમ ચિહ્ન હતું.

[illegible]

[illegible]

પેરી ત્રિપુટિ હાસ્યરામ ગેરના કોલેજના ઉપર પ્રેમોના વરસાદ જ વરસાવતી હતી એમાં કોઈ ભાગ્યશાળી હશેકે હોય ના ન ઉંગ નામની આગીનો ભાગ જ દેશનેતાને આપવામાં આવતા કેમનેતા, ભાગ પ્રથમ પંક્તિના દેશના દેશ, જેવા અમદાવાદી પ્રત્યનતા ... અમગત મોકો એની ... વગેરે માટે પૂરતી

એક અગત્ય ત્યારે દેશનેતાએ વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું કે દયાળજીની આગળમાં ન ... જેમ કેરાક થયા છે. એમને ના રોકવાન પછી ને કિલ્લાએ ખૂબ ભગતુ હતું. છતાં પોતાના અજાણ દેશબાંધુઓ પર પડેલ મેગાવ્યા એમણે રેગ્નો ગોળી હાટલો. એમને કોઈ સખત ભણવી સાધનની મજા હતી નહિ. છતાં પોતે શરીર અને મનના સ્વાસ્થ્ય ખાતર બગીચાનું અને એવું બીજું કામ કરતા.

એમાંથી થોડો વખત બચાવી હવે એમણે નક્કી કર્યું કે પરબીડિયાં બનાવી પાઈપાઈનો બચાવ કરવો. આ માટે બહારના મિત્રોને એમણે સૂચવ્યું કે જેલના અધિકારીઓને એ માટેની વસ્તુઓ પહોંચાડે તો પોતે એ મેળવીને પોતાની યોજના અમલમાં મૂકે.

બહારના મિત્રોએ દેશનેતાની આ સૂચના સાંભળતાં વેંત એને ભરૂકમળકે વધાવી લીધી. કાગળો, અલબત્ત સ્વદેશમાં જ બનેલા, અને બને ત્યાં સુધી સારામાં સારી જાતના મેળવવા માટે ચારે કોર મોટરો દોડી રહી અને વિદેશી પેટ્રોલના અને સ્વદેશી પૈસાના ધૂમાડા ઉડાવી રહી. ટપાલખાતાને પરબીડિયાની પાઈ આપી દેવી એ કરતાં જાતે કરી લીધું હોય તો કેટલું સસ્તું પડે અને એકંદરે એમ કેટલી રકમ ટપાલખાતાને ચરણે ફોગટની ધરવામાંથી બચી જવાય! આ એક સરળ, સૌને સમજાઈ જાય એવો, સૌથી પળાય એવો આદર્શ હતો. સદ્ભાવનાથી દેશનેતાએ તો એ આદર્શને રમતો મૂક્યો હતો. પણ કારાગાર બહારના લોકોએ આદર્શને ઝીલવામાં પોતાની હંમેશની આગવી રીત જ અખત્યાર કરી. આદર્શપૂજનને બદલે આદર્શકારની પૂજાને પ્રાધાન્ય આપ્યું.

અનેક, અસંખ્ય, પાર્ટીઓના ખર્ચનો બોજો વહેતો પરબીડિયાં બનાવવાના સામાન–કાગળ, કાતર, ગુંદરિયાં વગેરે — દેશનેતાને પહોંચ્યો. એમણે તો પોતાની મુનિસ્થા અનુસાર દિનપ્રતિદિન પરબીડિયાં બનાવ્યાં જ કર્યાં અને

પરબીડિયાં

[illegible]

[illegible] પરબીડિયાં [illegible] ટપાલમાં [illegible] નહિ [illegible]

એમ કહેવાની જરૂર નથી કે આ સિદ્ધાંત અમલ
[illegible] કામ [illegible] પત્રવ્યવહાર [illegible]
પડતો એમાં તો ટપાલખાતાનાં પરબીડિયાંનો જ વપરાશ
કરવો પડતો. કારણ કે એમાં બીજો કોઈ ઉપાય જ ન
હતો. [illegible] એવા તો નિયમ રહેતા કે
પરબીડિયાં બનાવી લેવાની [illegible] જ [illegible]
[illegible] હંમેશ રહેતી.
[illegible] અને ચિંતાનો કંઈ પાર ન હતો. એમાં
કોઈ [illegible] પણ [illegible] ના [illegible] કામને [illegible]
[illegible].

દા. ન. અમુકે એકવાર જગદીશને ટપાલથી ખબર
આપી કે અમુક દિવસે એ એને ખાસ અગત્યના કામે

મળવા આવશે. પણ એને ક્યાં ભાન હતું કે એ દિવસે જગદીશને ત્રીજે જ ઠેકાણે એક નવું જ પરિવર્તન લાવનારી સભામાં હાજરી આપવા જવાનું હતું અને એ જગાનું સરનામું એણે સખારામને પત્રવ્યવહાર માટે પહોંચાડ્યું પણ હતું? અમુનો કાગળ આવતાં જગદીશને લાચાર થઈને સખારામને લખવું પડ્યું કે પોતાનું સરનામું — ઉપયોગ કરવો પડે તો — અત્યારે છે તેજ ચાલુ રહેશે. એને શી ખબર કે અમુ તરફથી બીજી જ સવારે મળવા આવવાની પોતાની અશક્તિનો દિલગીરી દર્શક કાગળ આવવાનો છે? કંઈ નહિ. બીજે દિવસે એણે ફરી સખારામને પોતાની સાથેના પત્રવ્યવહાર માટે—જરૂર પડે તો — મૂળનું ફેરફારવાળું સરનામું પહોંચાડ્યું. દરમ્યાન સખારામના એ દિવસ આ અગત્યના સ્થળ-ફેરફારના ચોક્કસ ખબર મેળવવા પાછળ જ ગયા. કેમકે એણે તરત રીતું અમુને જ લખી પૂછાવ્યું અને જણાવ્યું કે જગદીશ તો અમુક ઠેકાણે જવાનો હતો. જેને પરિણામે અમુએ અગમચેતી વાપરીને જગદીશ જ્યાં જવા ઇચ્છતો હતો ત્યાં પણ કાગળ લખી પોતાનો નિર્ણય, અને પછીથી નિર્ણય ફેરવ્યાનો નિર્ણય, પત્રદ્વારા જણાવ્યો હતો. આમ એકમેકના પત્રની રાહ જોવાની, પત્રો સમયસર અને સ્થળસર મળે એની અરસપરસ વ્યવસ્થાના અને એવા ઇતર અતિમહત્ત્વના કામકાજ આડે એમને [illegible] બનાવી દેવાની ભાગ્યેજ ફુરસદ રહેતી. ટપાલ આવતાંની [illegible] કમાડી પર કાન મૂકવા જતાં

પોતે અહોરાત કરેલા દેશકાર્ય પર કાતર મૂકાઈ જાય એ ડર જેવો તેવો ન હતો.

દેશનેતાને પોતાને અનુયાયીઓ તરફથી ધોધમાર પત્રો મળતા. એમને સર્વદાશ્ચર્ય થતું કે અનુયાયીઓ પોતાના રોજિંદા જીવનની અસંખ્ય ઝીણી ઝીણી બાબતો, પોતે કેટલી ચમચી કેસ્ટર ઓઇલ પીધું પોતે અમુક 'બહેન' સાથે કેટલી વખત કેવી અકલંક ભાવનાથી મળવામાં સફળ થયા વગેરે વગેરે લખવા માટે સમય મેળવી શકતા; પણ એ કાગળને લપેટવા માટે એક અમથું પરબીડિયું જાતે બનાવી લેતા નહિ. પણ દેશનેતાના મહેરામણ દેશનો પ્રેમ આવી ભૂલોને માટે અનુયાયીઓને ટકોર આપ્યા કરવાને બદલે પોતાને જ સ્વકર્મમાં વધારે મશગૂલ થવા પ્રેરતો.

દેશનેતાએ પોતાની બનાવટનાં પરબીડિયાંનો એક મોટો જથ્થો જગદીશ ઉપર મોકલ્યો. એમણે કાંઈ એ અનુયાયીઓને ટોણા દાખલ મોકલ્યો ન હતો. પણ એમને એવી આશા હતી કે સૌને પોતાને બદલે પરબીડિયાં જાતે બનાવી લેવાનો સમય ન મળે પણ આ મોકલ્યાં છે તે વાપરે અને એટલા પૂરતો કંઈક બચાવ થાય.

પરંતુ દેશનેતાના આ નવા પગલાથી તો અનુયાયીઓનું કામ ઊલટું વધી પડ્યું. પત્રો તો જાણે પહેલાંની જ જેમ છાપખાનાનાં પરબીડિયાંમાં વીંટળાઈને જ જતા. પણ દેશનેતાની બનાવટના પરબીડિયાંના આ

જથ્થાને એક સુંદર કબાટ બનાવી એમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવા અને એની સલામતી માટે જવાબદાર રહેવા એ કાર્યકર્ત્તાઓને ફરજ પાડચા.

અત્યારે અત્યંત દુઃખની વાત છે કે દેશનું શ્વાસેશ્વાસે હિત ચિંતવનાર એ દેશનાયક નથી. આપણે જે કાંઈ અત્યારે છીએ એમાં એમનો હિસ્સો અમૂલ્ય છે એ આપણાં નાનાં બચ્ચાંઓની પણ ધ્યાન બહાર નથી. છતાં આવા પ્રતિભાસંપન્ન લોકનાયકોની શક્તિ પ્રજાને શી રીતે આગળને આગળ દોરવામાં ફાવી શકે છે એ મારે મન હજીયે કોયડો જ છે. શું આ દેશના ઇતિહાસમાં કે શું પરદેશની તવારીખોમાં.

કાળે કરીને ટપાલના દર તો પાછા ઠીક પણ થઈ ગયા. જગદીશમાંથી બનેલા જગદીશચંદ્ર ધારાસભાની ચૂંટણી માટે ઊભા રહ્યા તે પૂર્વે એમણે દેશનેતાનાં પેલાં પરબીડિયાંનો કબજો મેળવ્યો હતો. દેશનેતા જેલમાંથી નીકળ્યા ત્યારે તો થોકબંધ પરબીડિયાં લઈ આવેલા. એ બધાનો પણ જગદીશચંદ્રે જ્યાંત્યાંથી મહામહેનતે હવાલો મેળવ્યો હતો. ખાનગી વ્યક્તિઓ ઉપર લખાયેલા પત્રોનાં વપરાયેલાં ટપાલ-છાપવાળાં પણ એમણે કોરા પરબીડિયાંના બદલામાં મેળવી લીધાં હતાં. લોકનાયકોનું, દેશના સ્વાતંત્ર્યના રચયિતાઓનું, ભવ્ય કીર્તિમંદિર રચાવવું એ મુદ્રાલેખ સાથે એ મધ્યસ્થ ધારાસભાના ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડ્યા હતા.

[illegible]

આજે, [illegible] આવી [illegible] [illegible] [illegible] માટે કે [illegible]
એમાંનું [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], વગેરે [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible] ના [illegible] [illegible]

નાણાંવિષયક મંત્રીએ [illegible] [illegible] કે યોજનાને [illegible] [illegible] [illegible]. પણ [illegible] [illegible] કે આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કહેવાય એમ નથી. યોજનાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આર્થિક [illegible]

આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. આવી યોજનાનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નેતાઓનું અપમાન કરે, તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપના [illegible] [illegible] યુદ્ધની [illegible] [illegible] 'લોકશાહી' [illegible] [illegible] પ્રમાણ [illegible] એમણે [illegible] ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને [illegible] અભિનંદનના આ વિષય પરના [illegible] [illegible] [illegible] યોજનાને [illegible] [illegible] [illegible] વિચારો કર્યા હતા.

પણ નાણાંવિષયક મંત્રી વિચાર શું કરે? યુદ્ધખાતું [illegible] માગે તેની જરૂરિયાત પૂરી પાડવી એનું શું?

સ્વાતંત્ર્યના જરૂરની હતી કે વ્યાજખાઉઓની પાસ ! ભાગ્યવિધાયક ગાંધીજીએ આગાહી ભાખી અને શ્રી. જગદીશ-ચંદ્ર ઉપરના કોઈ નવીન સાધનનો પ્રબંધ પાસે સ્વીકાર કરાવશે તો એમાંથી કરાય એમની યોજના પાર પાડી શકાય એમ સૂચવ્યું.

જગદીશચંદ્રે સાથે જ અગિયાર સૂચનાઓ કરી પણ ખરી. એનો અસ્વીકાર થતાં એમણે નવી એક સૂચના એ કરી કે દવાખાનાની આવક કરાય વધારી શકાય. પરબીડિયાના દરમાં એક પાઈનો વધારો કરવામાં આવે તો સહેજે એમની યોજનાની શરૂઆત કરવા જેટલું મળી રહે.

આજની સભાનું કામકાજ સાંજ પડી જતાં એ સૂચના સુધી આવીને અટક્યું. હું ત્યારનો સારો ય વખત વિચાર કર્યાં કરું છું કે પાઈ પાઈ બચાવવા ખાતર દેશનેતાએ પરબીડિયાં બનાવ્યાં એની પાછળની ભાવનાની ક્યાં સુધી વિડંબના થઈ શકે છે. અને તેમ છતાં ય દેશ-પરદેશની—સર્વત્રની—તવારીખોમાં જોઈએ છીએ કે પ્રતિભા-શીલ લોકનાયકોની ભાવનાઓ સર્વથા અવન્ધ્ય જ હોય છે.

એક સુધારકનું વસિયતનામું

સર બિહારીલાલ એ અત્યારે મોટા સર તો છે, ને શહેરના એક અગ્રગણ્ય નાગરિક ગણાય છે. પણ એકવાર જ્યારે એ પૈસાદાર ન હતા, ચાર માણસમાં પૂછાતા ન હતા ને પંદર રૂપિયાની ખોલીમાં પડ્યા રહેતા, ત્યારે કોને ખબર કે એ જમાનામાં કોઈથી સહેજે ન બની શકતું એ પોતે કરી બતાવીને એટલે કે સુધારક બનીને પોતાના નસીબ આડેનું પાંદડું ઉડાડી મેલશે? છેલ્લાં વીસ વરસની એમની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી આબાદીના ઇતિહાસના પાયામાં જે હકીકત હતી તે, જગજાણીતી હોવા છતાં ફરી કહેવાની જરૂર હોય તો, એટલી જ હતી કે બિહારીમલે વિધવાવિવાહ કર્યો હતો.

એટલે આજે સર બિહારીલાલની દીકરી રંભા પતિવિહોણી થઈ એ જાણીને સમાજના પ્રતિષ્ઠિત અને સંભાવિત નાગરિક મિત્રોએ બન્ને સર બિહારીમલ અને

એમની મુખી ઉપર નવાં તેજ નાંખી પ્રેસિડેન્ટ. સાર. કપાસ અને મુલાકાત દારા આધાસનની જડીઓ વરસાવી હોય; સામાન્ય જનસમૂહે તો છાપામાં તેઓને 'વાહ, ફરી પરણશે' એટલું જ મહત્ત્વ એ બનાવને આપ્યું.

સર ભિખારીલાલને પણ કાઈના સરખો ખ્યાલ નહિ કે અર્ધાંગીના કરતાં બે ચે ડગલાં આગળ નહીંને ઈંગ્લંડમાં ભણતાં ભણતાં જેની જોડે પ્રણયસંબંધથી રંભા જોડાયેલી તેને એ ટુંકા સમયમાં જ ભૂલી જશે . . . કપાળે હાથ દેવાને બદલે મૂછ પર નાખી 'જોઉં છું!' એટલું સ્વગત બોલી ઘંટડી વાગી . . . 'લક્ષ્મન, રંભાબાઈલા બકો પાઠવ.'

'બેન આ શું છે?'

'છબી. તમને બીજું કંઈ દેખાય છે? મને તો અવાજ પરથી પારખીને?'

'જો હસવાનો આ વખત નથી. કોણ છે?'

'જુઓને.'

'ઓળખતો નથી.'

'પણ હું ઓળખું છું ને?'

'તું ઓળખે એ ચાલે?'

'મારે જરૂર, એટલે હું ઓળખું એ જ બસ નહિ?'

'તારે જરૂર? અને બસ તો ગણું ઘણોયે, જો એ પોતે જાતે આ ઘરમાં દાખલ થાય. છબીના ઘરપ્રવેશ માટે કાયદાએ ઈલાજ ક્યાં રાખ્યો છે?'

'હૃદયપ્રવેશ, બાઈજી.'

'ના હવે, બાઈજીનું નામ લજવવાવાળી.'

'બાઈજી, ઘરપ્રવેશ નો તમે કર્યો કહેવાય. મારા કમરામાં પેસી ટેબલપરથી છબી ઊઠાવવાનું કાંઈ કારણ?'

'કમરો કોનો છે?'

'મારો જ વળી.'

'ઘર?'

'તમારૂં, તેથી શું? હું કંઈ તમારી ઓછી છુ.'

આપદીકરી વચ્ચે પુષ્કળ ઝપાઝોડી થઈ. અને તે એક દરેલ પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન ને ફત્તેહમંદ પિતા અને એક નિતાન્તઅર્વાચીન પુત્રી વચ્ચે થઈ શકે એવી જ હતી. સર બિહારીલાલે પોતે વકીલ ન હોવા છતાં રંભાની સારી એવી ઉલટ તપાસ લીધી. પણ રંભા કંઈ જ મચક ન આપવાને બદલે બધું જ સામેથી રોકડું પરખાવતી હતી. પિતાએ એને જવાબમાં કહી જોયું કે એના આ આગળપડતા વિચારો માટે એણે પિતાનો જ આભાર માનવો જોઈએ. નહિ તો બીજા કોઈને પેટ પડી હોત તો નો બે હાથનો ઘૂંમટો કાઢીને કોકને ઘેર ખૂણામાં કકળતી હોત. રંભા એમ ગાંજી જાય એમાંની ન હતી. એણે કહ્યું 'બાઈજી, અકસ્માતોને વચ્ચે હડફેટમાં ન લાવો. હું અકસ્માત તમારી દિકરી છું, ને અકસ્માત તમે પિતા છો. એથી કાંઈ અત્યારના મારા પગલામાં કશું અયોગ્ય થઈ જતું નથી.'

. સર બિહારીમલે રંભાના મનમાં એના ગત પતિ વિષે લાગણીઓ ઉશ્કેરવા પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એ બધામાંથી એના અત્યારના પ્રેમી વિરુદ્ધ અદ્દગો પ્રસરતી એ રંભાથી સાંખ્યું જાય નહિ. 'ભાઈજી, જવા દોને જેમ મન્મથકુમારને મેં શોધી કાઢ્યો હતો તેમ આને પણ મેં જ શોધી કાઢ્યો છે ને?'

'એ તે કંઈ ચાલે? એ વાત જુદી હતી ને આ વાત જુદી છે. એમાં તારે જ એકલીને શોધ્યે કંઈ વળતું નથી.'

'ત્યારે શું મન્મથકુમારની સાથે પરણી તે બીજા કોઈને લીધે કે માટે?'

'ના, બેટી, તારે લીધે ને તારે જ માટે.' સર બિહારીમલ સ્મિતપૂર્વક બોલ્યા.

'તો ભાઈજી, આ પણ મારે માટે જ છે ને મારે લીધે જ છે. તમે શા માટે વચ્ચે પડો જ છો?'

'દિકરી, વચ્ચે ન પડું ત્યારે શું કરું? તારા સસરાને ઘેર રહીને તારે ફાવે તેમ કરવું હતું. હું ક્યાં વચ્ચે બોલવા આવત?'

'મન્મથના ગયા પછી એ ગમારો સાથે રહીને શું કરું? ભાઈજી, તમે ય તે આવી ભાષા વાપરો છો? હું તો મન્મથને પરણી હતી કે એના કુટુંબને?'

'તો પછી', સર બિહારીમલ આસ્તે આસ્તે શ્રદ્ધાના અવાજથી બોલતા હતા, 'અહીં રહીને અમને સૌને ગમાર

કરી મૂકવા હોં! અત્યારે ત્યાં જશે તો અમને શોભે એવું જ લાગશે થાય.'

'મન્મથને પરણી ને તમને શોભા આપે એટલા માટે પરણી હતી?' રંભા તડૂકી.

સર બિહારી પણ બિન્જર થયા વગર બોલ્યા. 'તેં ભલે તેમ માન્યું હોય. તારે શોભા આપવી હોય કે નહિ. અમને તો ભગી હતી.'

'તે ન ભગે એમ હોત તો?'

'તોની વાત તો ત્યારે થાત ને? અત્યારે એની માથાઝીંક શી?'

'હં! એટલે અત્યારે હું કઈ પગલું લઉં તો તે તમને નહિ શોભે એમ!' રંભા રોક કરતી રહી.

'એમાં કંઈ શંકા છે?' ઠંડે પેટે સર બોલ્યા.

'એટલે તમને શોભતું જ બધુ કરવા હું જન્મી છું એમ ને?' રંભા જાણે કે સ્વગત જ બોલી.

'એ તો શું જાણે. અમે તો એવી ફિલસૂફીમાં ઊતરતા નથી.' સર બિહારીએ વિજયની આશાથી એક રાહતભર્યો દમ ખેંચ્યો. બધુ બીનું સંકેલાઈ જશે એમ એ સ્પષ્ટ જોઈ ગયા.

પણ રંભા વિફરેલી વાઘણનું રૂપ પકડવાની તૈયારી કરી રહી હતી. એક વાર તો બધી જ હિંમત એકત્ર કરીને એણે કહી નાખ્યું. 'બાઈજી, મારી બાએ જે કર્યું તે એની દીકરીથી નહિ થઈ શકે!'

[illegible]

[illegible] રંભાએ 'નખે' ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો.

રંભાના હિમ્મતની નોંધ લેતા [illegible] કડકાઈથી સાફ બોલ્યા. 'જો, તારી બાની વાત જુદી હતી ને તારી વાત જુદી છે. એમ તારી બા ને તું એ જુદાં છો.'

રંભા અકળાઈ જ ગઈ. 'વિધવાની પુત્રીથી વિધવાવિવાહ ન થાય ત્યારે કોનાથી થશે! દુનિયા તે આગળ વધે છે કે પાછળ જાય છે?'

ભિખારીમલ બગાસું રોકતા બોલ્યા, 'દુનિયાનું તો કોણ જાણે, પણ હું તો આગળ વધ્યો છું.'

'એટલે જ વિધવાને પરણીને એની જ દીકરી પુનર્લગ્ન કરવા માગે તો આડે આવો છો!'

ભિખારીમલે રંભાની બરોબર સામું તાકીને એની વધતી જતી હિંમત પર અંકુશ મૂકવા પ્રયત્ન કરી જોયો.

અને દંડા અનાજે બોલ્યા, 'હા, રંભા. વિધવાને પરણ્યો એટલે જ એની દિકરીનો પુનર્લગ્ન કરવા દેતો નથી. નાની બાને પરણ્યો ત્યારે મારી સ્થિતિ પુનર્લગ્ન કરવા જેવી હતી. શી ખબર કે એને જ પરિણામે હું આટલો આગળ વધ્યો અને એટલા બધા પ્રતિદિન સમાજમાં હજી પરેશાનગી છે નાના આવા પગલાથી એ સમાજ વચ્ચે ટકવાનું જ અઘરું થઈ પડે!'

રંભા સાંભળીને સડક જ થઈ ગઈ. આજસુધી ગોદી ચાખ્યા પછી વાઘ જંપીને બેસે નહિ એમ એણે પિતાશ્રીને સંભળાવવા માંડ્યું હતું ત્યારે બેગાબેશ કહી જ નાખ્યું: 'તો તમારી ને તમારી પ્રતિષ્ઠાની હું કોઈ ખોડી જ વેચાયેલી છુ. આ તો સમજ છે કે ઠીક અંદરખેંચ રાજી રહો તો. બાકી મારે શુ કરવું ને શું ન કરવું એની આડે તમે આવી શકો એમ માનવાની તો ભૂલ નહિ જ કરતા હો.'

'હજુ હું ત્યાં લગી તો શું કરી શકું એ તું જોઈ શકીશ.' કહીને એમણે ટટાર થઈ ઊઠીને તિજોરી ઉઘાડી, એક મોટો લિફાફો કાઢી, અંદરનો ખરીતો રંભાની સામે મૂંગી કંડી ઘૃણા સાથે ફેંક્યો. અને પહેલાંની જેમ બેસીને દીવાનું અજવાળું જાણે ટાળવું ન હોય એમ હથેળી ભ્રમર પર ટેકવી એની છત નીચેથી રંભાના હાવભાવનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા.

રંભાના હાથમાં એ ખરીતો એટલો બધો ધ્રૂજતો હતો કે જાણે ખરીતો પોતે સ્થિર હોય અને એની ઉપર રંભા પોતે તરફડિયાં ખાતી ન હોય એવું લાગતું હતું.

ધૂંવાંફૂંવાં થઈને રંભાએ ખરીતો પિતાશ્રી તરફ ફગવીને કહ્યું, 'એટલે એમ માનો છો કે વિલમાંથી મને બાકાત રાખશો તો હું મારા નિશ્ચયમાંથી ડગી જઈશ?'

બિલકુલ ઠંડે પેરે પણ ભમ્મર પરની હથેળી દૂર કરી, આંખો બની શકે તેટલી ઊંડી લઈ જઈ, રંભાની અને એની પાછળની દિવાલની ય આરપાર જોતા હોય એવી નજર કરીને સર બિહારીમલે કહ્યું, 'ના, બેટી, તારી હિંમતમાં તો પૂરો વિશ્વાસ છે, અક્કલમાં જ નથી. વસીયતનામાની તારીખ વાંચી બતાવ જોઉં!'

'આજની જ તારીખ છે. તમે આજે જ વિલ કરાવ્યું?!' રંભાથી ચમકી જવાયું.

સર બિહારીમલ કંઈ મોટી વાત ન હોય એમ બોલ્યા :

'હા. કાલે ન કરાવી શકાત. અને મારી ગેર-હાજરીમાં તારા જેવી ઉખડેલ દિકરીનું ભલું . . .'

એમને રોકીને જ રંભા ભાગેલા જેવી થઈ જઈને બોલી. 'તમે...તમે...? કહો કે ખોટી ધમકી જ છે!... હું એમ કંઈ ડરી જાઉં એવી નથી...તમારે જીવવું હોય

તો જીવો...ના, ના, એના કરતાં તો મને મારી નાખોને એટલે પત્યું. હું જીવતી મરું એમાં તમને ય શો ફાયદો થશે ?'

બાજુએ જોઈને અહીં તક ઝડપી લઈને સર બોલ્યા, 'ના, ના, હું તને તો જીવવાની જ સગવડ કરી આપું છું.' શામદામભેદદંડમાંથી એકે ઈલાજ આ પ્રસંગમાં દિકરી વિરુદ્ધ ચાલી શકાય એમ હતો નહિ એટલે ઉલ્ટો પ્રકાર સર બિહારીમલે પોતાની વિરુદ્ધ અજમાવીને જ જીતવાનો ઇલાજ લીધો હતો.

'મારે તમારી પાસેથી કશી જ સગવડો જોઇતી નથી. હું મારે . . .'

વચ્ચેથી જ રંભાને અટકાવી પિતાએ ક્રૂર સ્વસ્થતાથી કહ્યું, 'રંભા, તારે જોઈતી નથી, પણ મારે આપ્યા વગર છુટકો નથી. જે સમાજમાં અત્યારે છું એમાં એમ કર્યું જ શોભશે.'

રંભા રડવા જેવા અવાજે બોલી, 'નહિ, નહિ, બાપુજી, તમે એવું નહિ કરી શકો. કહો કે નહિ કરો. કહો . . . કહો . . .'

'કેટલુંક કહેવામાં કંઈ સાર નથી હોતો, કરવામાં જ મઝા છે.' સર બિહારીમલે ટેબલ પર નીચું માથું લાગીને કર્યું અને હાથનાં આંગળાં હલાવી રંભાને ચાલ્યા જવા ઇશારો કર્યો.

અત્યંત તિરસ્કારથી ડૂસકું ગળામાં જ રૂંધીને ચીસ પાડીને ગાંડાની જેમ રંભા બોલી, 'તમે સુધારક થઈને જ આવું . . .'

પાછલા શબ્દો સંભળાયા નહિ. સર બિહારીલાલે માથું ઊંચું કર્યું ત્યારે રંભા ઓરડામાંથી ચાલી ગઈ હતી. ટેબલ ઉપરથી બે ચીજો ગૂમ થઈ હતી : એક રંભાના પ્રણયીની છબી અને બીજું સર બિહારીમલનું વસીયતનામું.

સર બિહારીમલે ઊઠીને ખંડમાં આંટા મારતાં મારતાં પોતાને જ જાણે કહ્યું : બાપ સુધારક છે એના જોર પર પોતે સુધારક થવા નીકળ્યાં છે! એમ બધું એટલું સહેલું હોત તો દુનિયા આખી જ આજે સુધરી ગઈ ન હોત?

*　　　*　　　*

પાંચેદસે વરસે કુદરતી રીતે સર બિહારીલાલ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે વસીયતનામામાંની એક વિગતથી બીજાઓને તો ઠીક પણ ખુદ રંભાને ય આશ્ચર્ય થયું. દેશમુખનું બિલ પસાર થાય કે ના થાય, પણ પોતાની દીકરીને દીકરા સુંદરમલ જેટલો જ મિલ્કતમાંથી ભાગ આપવો એમ સ્પષ્ટ અંદર લખેલું હતું. માત્ર એક સરત હતી કે જો રંભા પુનર્લગ્ન કરી ઘરસંસાર માંડવાની હોય તો જ એના નામ પર આગવી એટલી મિલ્કત કાઢી આપવી.

સરતની નીચે સર બિહારી મને સ્વહસ્તાક્ષરે લખેલું હતું: આપની હિંમતનો વારસો ન મેળવી શકી એને કમાઈનો વારસો તો છો મળતો; હવે જ્યારે હિંમત બતાવવાની તો જરૂર જ એને, મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, રહી નથી ત્યારે તો બન્ને મળનો. અને પછી કૌંસમાં ઉમેર્યું હતું હું એક વખત તો સુધારક પોને એને માટે જીવતાં લગી કશી હિંમત બતાવવા અસમર્થ હતો, કેમકે હું પ્રથમનો સુધારક ન હોતો રહ્યો. સુધારક મટીને, પછી બન્ને ને સુધારકપણાને લીધે જ, હું પૈસાદાર બન્યો હતો. અને પૈસો એટલે જ સ્થિતિચુસ્તતા.

રમેશ

સમય: સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨.

એલિસબ્રીજ સ્ટેશન સુધી રમેશની પાછળ પાછળ વિદ્યાર્થીઓ ગયા હતા. એક નાનકડું સરઘસ જ થઈ ગયું હતું. મોખરે એક હાથમાં ટ્રંક ને બીજામાં બિસ્તર લઈને લાંબાં ડગલાં ભરતો રમેશ ચાલતો હતો. પાછળ જ અતુલ હતો. એણે ટકોર કરી.

મિ૦ રમેશચંદ્ર શાસ્ત્રી, બે ફર્લાંગના ડિસ્ટંસ (અંતર) માટે આવડી ફલંગો ન હોય! જરી ધીમા ચાલો.'

'ધીમા ચલાવીને જ દેશની આ દશા કરી છે ને?' રમેશને બદલે કોઈ ત્રીજાએ જ લાક્ષણિક જવાબ આપ્યો.

'ના, પણ રમેશ, તું સમજતો હોઈશ મશ્કરી, પણ હવે તો બાણ છૂટયું તે છૂટયું. પાછા ફરે તે બીજા.' છેક પાછળથી એક અવાજ આવ્યો.

પણ ભારે [illegible] નિરંતર [illegible] [illegible] દીધી [illegible] બુદ્ધિ અને તેના આત્મસાતનાનો હતો. [illegible] કોઈ [illegible] [illegible] [illegible] ભાષાઓની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ કહેતો. "હવે આ પાછી નહિ બદલું" [illegible] [illegible] [illegible] થયા છે ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] પણ પાછો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવનારની [illegible] [illegible] [illegible] નહિ પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપયોગ કર્યો છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે." [illegible] [illegible] [illegible] કામ આવ્યું નહિ. પાછળ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રમતની પાછળ [illegible] [illegible] [illegible] આવતું ન હતું

બીજા વિદ્યાર્થીઓ તો આવી ઘટનાને એક અલગ મનનો કંપાસકંપિત ઉકેલ જ ગણતા હતા. ગોળથી [illegible] ઉદારના હતા ને રમતના પીગા હઈ પાછળ

પવનની ઝાપટમાં ખડખડાટ સ્વર સાથે ઘસડાતાં પાંદડાંની પેઠે એકઠામ હસતા હતા.

અતુલ હસતો હતો એમ તો નહિ કહેવાય, પણ એના મનમાં ઊંડે ઊંડે હજી એમ હતું ખરું કે રમેશ ગાડી આવશે ત્યારે બેસવાની ધાંધલ વગેરે બધું બરોબર કરશે ને છતાં 'અરે, ટિકિટ તો લેવી જ રહી ગઈ!' એવું કંઈ કરી ગાડી ચૂકી જશે, ને એકદમ ગંભીર મટી જઈને હસી પડશે. . . અને બધાને કેવા બનાવ્યા એમ કહી છાત્રાલયમાં પાછો આવશે. પણ રમેશે તો પહોંચતાં જ ટિકિટ લીધી એટલું જ નહિ પણ ખરેખર ગાડી આવી એટલે અંદર ડાહ્યો ડમરો થઈને બેસી પણ ગયો. બધાને અમથી બે દિવસની ઓળખાણ હોય એમ સહેજ નમન કરીને ચાલ્યો જશે કે શું એમ અતુલ ગભરાયો. છતાં એણે તો પોતાની હમેશની રમૂજથી રમેશનો હાથ ખેંચીને કહ્યું: 'હવે, ચાલે છે કે નહિ પાછો? બહુ બનાવ્યા અમને! બસ? . . . ખરેખર આનું નામ બનાવ્યું કહેવાય. મોંઢાની એક રેખા પણ બદલાય છે?' પણ રમેશ સાંભળતો હોય તો ને? . . . ગાડી તો આ ચાલવા પણ માંડી! અતુલ ન–રડી–શકે–એવી આંખે ચાલતી ગાડી ભણી જોઈ રહ્યો. પાછળ વિદ્યાર્થીઓની હસાહસ પૂર જોસમાં ચાલતી હતી:

'આવે છે અહીં કોઈ કોઈ ઓલિયા આવા!'

'હા, હા, હા!'

'ભાઈ, બહુરત્ના વસુન્ધરા!'

'હા, હા, હા, હા!'

'કહો છો ને કે દુનિયામાં નથી પડ્યા!'

'હા, હા, હા, હા!'

'કહું? Brokenheart લાગે છે. આપણને જણાવા નથી દીધું એ જ.'

'એમ જ! એમ જ!' ફરી બધા હસી પડ્યા.

અતુલ ચુનંદો હસનાર હતો. એને ચૂપ જોઈ એક જણાએ એને લીધો. 'કેમ તમે પણ તમારાં કમ્યુનીઝમનાં ગાંસડાંપોટલાં બાંધી રમેશને રસ્તે જવાના કે મિ૦ અતુલ શ્રોફ?'

'જો જરી સંભાળીને મશ્કરી કરજો હો!' અતુલ પહેલી વાર આટલો ગંભીર થયો હશે.

બીજા એકે સંભળાવ્યું, 'જો જરી સંભાળીને હો!'

વળી બીજાએ ઉમેર્યું, 'ગંભીર થઈ ગયો તે સમજ્યું? ભાઈને આબાદ શિકાર હાથ આવી ગયો છે. આજ ડિબેટમાં અતુલના દિદાર જોઈ લેજો. સામ્યવાદ કે ગાંધીવાદ? – ગમે તે વાદ પણ વચ્ચે રમેશનું આવી બન્યું એ તમારે નક્કી સમજજો. બધું હસવાનું ડિબેટ માટે સ્ટોર કરી રાખે છે સમજ્યા?' અને એની અક્કલની તારીફ ખાતર રસ્તે ચાલે છે એ ભૂલીને પણ સૌ વાંકા વળી વળીને હસી રહ્યા.

પહેલો બપોરનો પિરિયડ વર્ગમાં ગાળી કેમ રહેવું એનો અતુલને કોયડો થઈ પડ્યો. એના પ્રિય કવિ પ્રોફેસરનું ભાષણ ચાલતું હતું. પણ અતુલનું મગજ એક અક્ષર પણ ઝીલવા તૈયાર ન હતું. એની વ્યગ્ર આંખો જે હમેશાં સ્વાભાવિકપણે ઘડીમાં પ્રોફેસર તો ઘડીમાં ટેબલ પાસેની પાટલીઓ તરફ ફર્યા કરતી તે અત્યારે સામેની બારીની આરપાર રસ્તા પર ખૂંપી ગઈ હતી. ત્યાં રસ્તા પર કોઈ રેંકડી જતી હતી, તો કોઈ ભારવાળો જતો હતો. કોઈ ફૂલવાળી નદીએ માંજેલા દેગડા માથે વાંકા મરોડે જતી હતી, કોઈ . . . પણ એમ ગણાવે તે પાર આવવાના હતા? અતુલની આંખ ન જોઈ શકવાના શ્રમથી મિંચાઈ જવા લાગી. એની નજર આગળ રમેશની મૂર્તિ તરી રહી. એણે એના ગામડાનાં, એના કૂણા પ્રણયનાં, એની સેવાભાવનાનાં, મહત્ત્વાકાંક્ષાનાં ચિત્રો કોઈ કોઈ વાર કહેલાં તે અત્યારે આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યાં. . . 'કેમ, સિક છે, અતુલ?' એક મિત્રે ખબર પણ પૂછી.

માંડ પિરિયડ પૂરો કરી પોતાની સાથીદારવિહોણી ઓરડીમાં જઈને અતુલ પથારીમાં પડ્યો. એનું માથું ભમતું હતું. પાસેની રૂમમાં એણે ચિઠ્ઠી લખીને નાખી કે સાડાત્રણે એને ડિમેટને વખતે જગાડે (ડિમેટનો એની પર આધાર ગણાતો). સામેની દિવાલપર સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે આંચકી લીધેલા રમેશના ફોટોગ્રાફ પર થોડીક

[illegible]

* * *

[illegible]

'ભાઈ, [illegible]'

'હા, હા, પણ [illegible]'

'કેમ નાસ્તામાં નહિ આવ્યું?' એક પડોશણ બોલી [illegible] 'તમે નહિ [illegible] [illegible] ભાર [illegible] ભરતી [illegible] કે [illegible].'

પછી પાડોશીએ કહ્યું, 'ભગવાન શાન્તિનું [illegible] હે ભાઈ, [illegible] એટલે [illegible] આવ્યો. [illegible] ધરમ સમજાવો, ન સમજાવો તો?'

'પણ [illegible] આવે તેનું ને?' રમેશની [illegible]

'[illegible] રે [illegible]?' પડોશણ બોલી. 'એક [illegible] થતા તો [illegible]. [illegible] ધરમ [illegible] એના શું કમાયા?'

પણ આત્માની [illegible] જ્યારે રમેશ સગાંઓની [illegible] આત્મ[illegible] ને બે કલાક

[illegible] હતી. ત્યાં રસ્તા પર કોઈ [illegible] હતી. [illegible] હતો. કોઈ [illegible] કરી હતી. કોઈ . . . [illegible] એમ ગણ્યું ને પાર આવ્યાના હતા! અતુલની આંખ ન દેખી શકવાના ભયથી મીંચાઈ જવા લાગી. એની નજર આગળ રમેશની મૂર્તિ તરી રહી. એણે એના ગામડાનાં, એના કૂવા પ્રભાતનાં, એની સેવાભાવનાનાં, મહત્ત્વાકાંક્ષાનાં ચિત્રો કોઈ કોઈ વાર કહેલાં ને અત્યારે આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યાં. . . . 'કેમ, ઠીક છે, અતુલ?' એક મિત્રે ખબર પણ પૂછી.

માંડ પિરિયડ પૂરો કરી પોતાની સાથીદારવિહોણી ઓરડીમાં જઈને અતુલ પથારીમાં પડ્યો. એનું માથું ભમતું હતું. પાસેની રૂમમાં એણે ચિઠ્ઠી લખીને નાખી કે સાડાત્રણે એને ક્રિકેટને વખતે જગાડે (ક્રિકેટનો એની પર આધાર ગણાતો). સામેની દિવાલપર સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે ચાંચકી લીધેલા રમેશના ફોટોગ્રાફ પર થોડીક

'તારા કાકાની દીકરીનું શું?' આમે જનાર્દનના જ હિતની વાત સંભારી આપી.

'પરણવાનો તો આખી વાતમાં શબ્દ સરખો ક્યાં આવવા દે છે?'

'તો પછી?'

'પછી, કંઈ નહિ. એ બહુ હોશિયાર છે તો એને મન ફાવે તેમ કરે. આપણે જોયાં કરવાનું.'

'જોયાં કરવાનું નહિ, જનુભાઈ, ગાંડો થયો છે કે શું?' આ ટટાર થઈને બોલી. 'એને કરવું હોય તે કરે. પણ અહીં નહિ.'

જનાર્દને રમેશને આ નવા મુદ્દા પર ઝિઘોળાતો ફરી જોયો. 'તે પોતાના ગામમાં કોઈ પણ માણસ સહેલાઈથી ફતેહમંદ નીવડતો નથી. સેવાકાર્ય બીજે જઈને કરો તો કીર્તિ પણ નીકળે ને કદર પણ થાય. ગાંધીજીએ પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ પ્રથમ અખતરો શરૂ કર્યો હતો.

જનાર્દનના ડહાપણમાં રમેશને વિશ્વાસ હતો. પણ આજે એને જનાર્દનમાં કાંઈ ન લાગ્યું. ટૂંકામાં જ એણે વાત કાપી નાખી: 'જુઓ જનુભાઈ, લોક શું બોલશે એની મને પડી નથી. બાગી ઝાડ પોતાનો છાંયડો આપવા ફેરેફેર ભમવા જાય છે? એ તો પોતે ઊગ્યું ત્યાં ઊભું રહે છે ને ટાઢતડકા, વરસાદપવન, ગાળાગાળી વેઠીને, જે કોઈ આવે તેને છાંયડો આપે છે.'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ભારે આફત આવી છે. [illegible] 'બાપુ, મારી દાદી આ આપણી [illegible] ત્યારથી માંડીને આજ લગી જે જે બન્યું તે મારા

પેટમાં છે. પણ આનો તો કાંઈ નિવેડો જડે એ
નથી! મેં તેને ખબર પડે કે ગંગનાથ શાસ્ત્રીના જ
દીકરાને હાથે ગામ કૂવામાં ડૂબવાનું હશે! કળજુગ,
કળજુગ, હળાહળ કળજુગ! બોલ્યું શું, બાપુ!'

આખું ગામ કૂવાને થાળે ઊભરાઈ ગયું. પરંતુ
ખાંધાનો રમેશ કૂવામાંથી પાણી ખેંચીખેંચીને વાસનાં
લોકોને એમનાં વાસણોમાં રેડી આપતો હતો. . .
ગંધોલની જરૂર ન હતી. ગામમાં કોઈ બારે હતો નહિ,
છતાં દસ પંદર માટલાંને ઠેકાણે લાવવા માટે પણ એકેકો
પત્થર છૂટ્યા હશે. રમેશને ધર્મરક્ષણ માટે પુરુષાર્થ
કરવાનો સહારો જિંદગીમાં ફરી પાછો ન મળે! વાસનાં
લોકો તો ગામીને ક્યારનાં ભાગી ગયાં હતાં. છતાં
એમનામાંથી પણ કોઈ કોઈને આ ધર્મવીરોએ ફરજિયાત
'લઘરી ઘોડી' રમાડી હશે. રમેશને પણ સમજ્યા પર
એક ચોટ લાગી હતી. તમ્મર ખાઈ તે નીચે પડ્યો.
'હવે તમારે ઘડીકમાં ડાગો થઈ ગયો સમજો!' કહી સૌ
ચરતીરો ઠેકાણે પડી ગયા. એક ટુકડી ગઈ તે વાસનાં
છાપરાં બધાં ખાખરાં કરી આવી.

દદઃને મોઢે રમેશ ગામમાં પેઠો. પાસની દિશામાં
હજી ધુમગાળુ ચાલુ હતી. આ તરફ કંઈ શાંત હતું.
વચ્ચે જનાર્દનના ઘર આગળ ન નીકળવું પડે એ માટે
સહેજ આડરસ્તો લઈ રમેશ જતો હતો. છતાં
જનાર્દનના કાકાની છોકરી ક્યાંયથી ને ક્યાંયથી એને

સામી મળી. મોઢું બાર મણનું કરી દઈ, રમેશ પાસે થઈ પસાર થયો એટલે ઓઢણાની કડક સંભાળી કોઈ નીચી વરણનાને રસ્તો આપતી હોય એમ જરી બાજુએ નમીને પાણીના રેલાની જેમ ચાલી ગઈ. રમેશ તો સૂનમૂન જ થઈ ગયો. કઈ દુનિયામાં પોતે ચાલે છે તે જ ન સમજી શક્યો. બીજો વખત હોત તો આંખનાં પાણીથી એણે જ એનો ઘા ધોયો હોત ને મખમલ વાળથી સાફ કર્યો હોત. અત્યારે તો સમાજે એની આંખોને ઠેકાણે કાચની બે બનાવટી આંખો મૂકી દીધી હતી કે શું, પણ રમેશને પૂરો જોયો હોય એવું એક પણ ચિહ્ન એના મોં પર જણાતું ન હતું. . . . ધર્મવિદ્રોહી રમેશ–એવી એક ગોળગોળ આકૃતિ તો એણે તરત જ જોઈ લીધી હતી. અને એ બસ હતું.

માંડમાંડ લથડિયું ખાતાં બચીને રમેશ આગળ વધ્યો. પણ અચાનક પગ લોઢાના હોય એમ ભારેખમ થઈ થંભી ગયો. રખેને સમાજે બાની પણ આના જેવી જ દશા કરી હોય. રખેને સૌ એને મૂએલો જ ગણતાં હોય, ને અચાનક એનું ભૂત આવેલું જોઈ ત્રાસી ફફે . . . બીજે રસ્તેથી તે પાછો વળી ગયો.

વાસમાં જાય છે તો સૌ અત્યંજો એની ઉપર તૂટી પડ્યા.

"જો, આ ધોને પાપે પીંપળો બળે છે તે આનું નામ! તારે સેવાનો ચસ પૂરો થયો, ને અમારાં ખોરડાં ભાગ્યાં!'

'હે દવે બસ! મા! બાપ! આમણ કર્યને અમને શો છે તે! આવને જનમ પાછા દેહમાંથી સમ શું નથી અમારે!'

ગંગનાથ બાપા કેવા મર્મે સાચવતા ને પોરબારે કરતા. દેવનું મોકલ્યું માણસ.'

'અમણે પોરબારમાં તમને નિચોવ્યા એનો તો હું બદલો વાળવા કહું છું.' રમેશે ભિકારો કર્યો.

'માબાપ, હાથો દો તો એમના જેટલું જ કરી બનાવ, અમને રંજાડ મા!'

'સખે પડી રેવા દે, બાપ. ગામવાળા આખા વાનની હોળી કરી દેશે તો પછી તું કોની ચાકરી કરવા જઈશ! અહીં ખૂણામાં અમને પડી રેવા દે, આટલો જનમ, માબાપ.' કોઈ ઘુડાએ કહ્યું.

'બધી બાજુથી તમારો મરો છે. તમને સનાતનના સૌ કોઈ નવા નવા રસ્તા લઈ આવે છે. આ બહુ ભણ્યા એટલે વળી તમારા વહાલા થઈને તમારાં આયખાં ખોખરાં કરાવી ગયા!' કોઈ જુવાન બોલ્યો.

રઘવાયા ઢોરની માફક આખો દિવસ રમેશ આમતેમ ગામ બહાર રખડયો. ક્યાંય એનો જીવ ઠરતો ન હતો. કોઈ પણ યોજનાનો ખ્યાલ કરે પણ છછેડાયેલી મધમાખોની પેઠે સમાજના વિચારો એને જંપવા દેતા ન હતા. આખરે એ સમાજને જ

તિલાંજલિ આપવી એ જ આત્મહત્યામાંથી બચવાનો એક માર્ગ છે એમ એણે નક્કી કર્યું. સારું હતું ને શરીરનો ગાંઠો ઠીક હતો. વાન પણ ભીનો હતો. ભગજ પર સુધારાનો રંદો ફર્યો હતો. છતાં દેખાવ જોઈએ તેવો બરછટ હતો. એણે ટૂંકડા પોતિયા ને બંડીમાં સજેલી પોતાની આકૃતિ તરફ એક નજર ફેરવી જોઈ અને 'ચાલશે!' એમ સંતોષથી બોલીને પગ આગળ જે કોઈ રસ્તો હતો તે પર ચાલવા માંડ્યું.

રાતના મોડું થઈ ગયું હતું. છતાં સૌ હજી છૂટાં પડ્યાં ન હતાં. ત્યાં ઝાંપલી પરથી અવાજ આવ્યો. સઘડીમાંના દેવતાને વચમાંના માણસે એક બાજુ નમી જઈને ઝાંપા તરફ ડોકિયું કરવા દીધું. ઝાંપા પર તેજસ્વી કપાળ ને આંખવાળો કોઈ માણસ દેખાયો.

'કોઈ ઊંચી વરણનો લાગે છે.' ટોળામાંથી રઘુ નામનો જુવાન બોલ્યો. 'એ ભાઈ, કાંઈ ભૂલા પડ્યા લાગો છો. આ તો અમારો વાસ.' એણે 'અમારો' પર ભાર મૂકીને આગંતુકને કહ્યું. ને હાથ લંબાવી ઈસારો કરીને બોલ્યો; 'પણે ટીંબા પર બ્રામણવાણિયાનાં ઘર. આવે કોઈ બતાવા ?'

'ના, ના, ભઈ, મારે વાસમાં જ આવવું હતું.' આવનારે કહ્યું.

'તું તો કોઈને ગામમાં પેસવા જ ન દે!' કહીને એક ઉમરાવદાર માણસે કહ્યું અને પોતે ઊઠીને જાતેથી મહેમાનને અંદર લઈ આવ્યો.

'સાંઈ, જુઓ પડખો લાગે છે'' પોતાના મનથી જ ગણગણ્યો.

મુકાદમ ગામની નહેરુઆળી પતાવીને હવે મો ખાવાની તૈયારીમાં હતાં. ફકરની રીતે એમણે મહેમાનને પણ જમવા આગ્રહ કર્યો.

આવનારે પોતાની ચિંતા સાત જન્મની શક્તિ એકત્રિત કરીને મોંઢાની રેખાઓ અબોલ જાળવી રાખી. ન નાકના સ્નાયુને હલવા દીધા, ન આંખ ચડાવી.

'મને કંઈ ભૂખ જેવું નથી લાગ્યું.'

'એ કયાંની વાત?' એક જણે આગ્રહ કર્યો. 'તમે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયેલા તો દેખાઓ છો''

'કેટલેથી?' બીજાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'ખરું કહું? હું ભગત માણસ ચાર દહાડે પણ મળે તો ઘેંશરાબથી પેટનું ભાડું પૂરું કરું, નહિ તો રામ બેલી. આટલો ધરમ વળી આ ખોળિયે પળાય ત્યાં લગણ પાળું છું.'

'હા, ભાઈ ભગત માણસને આપણા જેવા શા દને કરીએ?' કરીને એક આધેડ બાઈ ઊઠી. 'લીઉં, ભગત, બપોરુંની રાબ છે તે આલું. ચાલશે?'

'ચાલશે એ સવાલ કેવો, માડી?'

પાછળ રવાએ વચકો કર્યો: 'તે આ અમલી પહેલેથી બોલી હોત તો મોઈ, આપણે પણ ભગત થઈ જાત!'

'જો સૌની ટેકડી ઠીક નહિ, રવલા.' એક મોટેરાએ એને ટોક્યો. 'કોક વેળા બૂરા ભેળી સારાની ય નિંદા થઈ જાય.'

બીજે દિવસે સૌ એ જ તાપણા ફરતાં બેઠાં હતાં ને કિલ્લોલ કરતાં હતાં. 'કિલ્લોલ' એટલે કવિઓ સમજાવે છે તે નહિ, પણ એટલું જ કે તેઓ પોતાના ક્ષુદ્ર આનંદો, ક્ષુદ્ર કજિયાઓ, ક્ષુદ્ર વેદનાઓ ને ક્ષુદ્ર લાગણીઓમાં ગળાબુડ સેલતાં હતાં. બહાર ભલે પછી ભયંકર લાવાની ચાદરથી સમાજ એમને લપેટી રહ્યો હોય. એ ભયંકર લાવા કરતાંયે વધારે ભયંકર તપોબળથી ભલે કોઈ કોઈ માનવવીરો એમને બચાવવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યા હોય. પણ કશાનું ભાન ન હોય એમ સિંગર મશીનના ફરતા પૈડાને અટકાવતી દરજીના પગની પીંડીની પેઠે સાવ જુદી આ મંડળી આખાં શરીરથી ભિન્ન પોતાના નાનકડા અસ્તિત્વમાં ચકચૂર પડી હતી.

'ભગત માણસ છે તો સોનાની લગડી છે હો!' આવનારાએ એક દિવસમાં તો તારીફ પણ મેળવી લીધી.

'ને હમણાંના ભગત સૌ બોલકા થઈ બેઠા છે એવું ય આમાં તો ન મળે. ઘણું તો એ ભજન ગાય ને એના ભજનાનમાં લેલીન રહે.'

'લ્યો, આ આવ્યા... આવો, આવો, રામભગત.' અને બધાની વચ્ચે તાપણાની ફરતા કુંડાળામાં રામભગત ગોઠવાઈ ગયો.

અત્યારે રમેશ પોતે બહારથી આવીને અહીં નજર કરત તો પોતે રામભગત છે એ એનાથી પણ ઓળખી નહિ શકાત... બે જિંદગીમાં નહિ શીખી શકાત તે બે દિવસમાં એ શીખી ગયો હતો. અહીં ભાગ્યે બગડા કે નીતિનાં બણગાં બધું એ ટોચે ચડાવીને બેઠો હતો. બધાની વચમાં બધાની જેવો થઈને રહેવા કરતો હતો. એની બોલીનો પણ એણે સહેજ બોરકુટો કરી દીધો હતો. છતાં ક્યાંઈ સુધરેલું બોલી જતો તો સાંભળનાર માત્ર હસીને ઈસારો કરતું કે 'બાઈ, ભગત માણસ જેવું આપણને શેણે બોલતાં આવડે?'

ધારત તો રામભગત બધાને મહિનાકમાં અક્ષરજ્ઞાન આપી શકત, ઘણા વિષયોનું જ્ઞાન આપી શકત, દુનિયાની દશા વિશે ખ્યાલ આપી શકત, એમના ઉદ્ધાર વિશે શું શું થાય છે, શું થઈ શકે એની ચર્ચા કરી શકત. પણ આ તો ઉલટું સામેથી કોઈ પૂછે કે ભગત આ માત્મા આપણુ સારૂ ભૂખે મરે છે શાંદને?' તો એનો પૂરેપૂરો

ખ્યાલ મનમાં હોવા છતાં અણઘડ માણસની પેઠે, પોતે ન તરી આવે એટલું જ જ્ઞાન બતાવીને, કાણો બોબડો ખ્યાલ આપતો. . . . એને ડર હતો કે જે ક્ષણે પોતે જાહેર થવા દેશે કે એમનાથી પોતે જુદો છે (એટલે કે ઊંચો છે) ત્યારે એમને જરી પણ કામનો એ રહેવાનો નથી. તો આમે શું કામ કરી શકતો હતો? વાહ! બધાની વચ્ચે રહી બધાના નાના નાના શોકાનંદમાં ભાગ પડાવી હોય તેટલી માણસાઈથી રહેવું ને માણસાઈની મૂંગી અસર થવી હશે તે થશે. આમ ને આમ દિવસો વહેવા લાગ્યા. ઉચ્ચ વર્ગના સમાજનો નથી એમ જ પોતે પોતાને ગણી લીધો છે એટલે આ લોકોની સાથે રહેવું એ જ એક કર્મ ધર્મ. પણ પોતે એમનાથી બહારનો નથી એ બતાવ્યા વગર પણ થઈ શકે તેટલું કામ કેમ ન કરવું! ખાસ કરીને તેથી તરી ન અવાતું હોય તો!

ને ખાસ કરીને રઘાના કાકાની છોકરી રૂપાં. દીવાની જ્યોતિ પેરે રૂપથી ઝળાંઝળાં બળતી, રૂપાં વિષે એણે વાત સાંભળી ત્યારે પોતાના મનને એણે અનહદ નિંદવા માંડ્યું. જે પાપને જોઇ રહેવાની જ જિંદગીભર સજા વેઠવા માટે ઊંચ સમાજને એણે વર્યો હોય તો એથી તો મોત રૂડું. પોતાની માણસાઇની અસર મૂંગી રીતે વાસનાં લોકોને સદ્વર્તન તરફ ન વાળી શકતી હોય તો મોંઢામાં જીભ છે તે શું બીજા મોટા કામમાં આવવાની હતી?

ગામમાં ચાર આનાનાં હતાં ત્યાં ચાલવાથી કેટલુંક માણસ મજૂરીએ જતું. પાછા આવવામાં દરરોજ આવવા ઉપાડવામાં આરો નિધાર કરવામાં આવે એ મોન ભગ પ્રમાણે ચાર છ આનાનું રળિયું આવી જતું. પાયખ પર બેઠી આરસાણી કમાણથી હામ કરેના આમદ-ખામદ મિસ્ત્રીના પગાર તો ઘણા બેરોજગાર હતા. પણ એમનાં ગજવાં કાણાં હતાં. રૂપાંના ખોખામાં એ પોતાની કમાણી રાખતના, ને ખડબામાં રૂપાં પોતાની એ આંખો રાખતની. આ વગરની રીકરીને મોટી રૂપાનું કળ આવે મોઢામાં આપને ભગવા માંડ્યું હતું ત્યાં ગામભગતે એનો ઝાલ્યો: 'કાકા, આ તમારી રૂપાં . . .' ભગતના આવેશને સમજી નહિ શકવાથી એ વચ્ચેથી જ બોલ્યો 'રાખો રાખો, ભગત ધર્મને તમારું મન તે મળ્યું કે શું?'

'રામ' રામ! એ શું બોલો છો? હું તો કહું છું મને દીકરો ગણો. હું તમારે હાજે મજૂરીએ જઈશ. ને એનનું ને તમારું પૂરું કરીશ.'

એનવાળું સાંભળીને બહાર પસાર થતો રઘલો ખમચ્યો ને અંદર આવી બોલ્યો: 'ભગત, બત્રીજને તો હું છું એમનો.'

'તો એમને સગા મનિ કેમ દેતો નથી? એનને પાપના કૂવામાં . . .'

વચ્ચેથી જ રઘુ વંકાયો, 'રાખો, રાખો, હવે ભગત. દેહને રોકડો જોઈએ તે દેહ નહિ મેળવે તો કોણ

મેળવશે?' સાંભળીને રામભગતના ભારદ્વાજ લગીના બધા પૂર્વજો ખળભળી ઊઠ્યા. એણે ઘણી ઝીંકાઝીંક કરી જોઈ. છેવટે પોતે વાસ છોડી નાસી જવાની ધમકી પણ આપી. વાસમાં ભગત એટલો બધો લાડકો થઈ ગયો હતો કે એને 'ધમકી' બેલાશક કહી શકાય. પણ એમાંથી પરિણામ એ આવ્યું કે બે દિવસ પછી સૌ એક સવારે ઊઠીને જુએ છે, તો રૂપાં ને એનો બાપ રાતોરાત અલોપ થઈ ગયાં છે. પાછળથી સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે તેઓ શહેરમાં ગયેલાં ને ત્યાં કોઈ કંત્રાક્ટરની નીચે બંગલા થતા હશે ત્યાં કામે ચઢેલાં. કંત્રાક્ટર ભલા સ્વભાવનો તે એણે પાણીને દૂધનો ફરક જોઈ લીધો ને અંધારગલીમાં એક સારી બાઇની નીચે ડોસાની દીકરીને મૂકી આપવાનો કંટ્રાક્ટ પાર ઉતાર્યો. ડોસો કંટ્રાક્ટરના બંગલાની સફાઈને કામે રહ્યો. ને રૂપાં? એના હાથનું પાણી સુદ્ધાં જે બોટવા તૈયાર ન હતો તે વર્ગ એના રૂપને બોટવા પડું પડું થઈ જતો હતો તે એ જોઈ રહી.

રઘુએ ભગતને એકવાર બરોબર સપાટામાં લીધો 'એવું હતું તો એને પરણી લેવું હતું. બધું થાળે પડી જાત . . . પોતે ભગતાઈ છોડવી નથી ને બીજાને પણ રાખ ચોળેલાં જોવાં છે. ભગતાઈમાંથી હાથ કાઢીને જરી અમારી જેમ ઘડીક જીવી તો જુઓ!'

આ રઘુની આંખથી રામભગત હમેશાં ત્રાસતો. એ કંઈ શંકાની વેધક નજરથી એની સામે જોતો. નદ્દન

નફફટવાદી. સ્વપ્નાનો બોજો સરખો જુએ તો ત્રાડ પાડી ઊઠનારો.

રામભગતને વાસમાં રહેતાં બોંય બારે પડે તો નવાઈ નહિ. ઉચ્ચ વર્ણના સફાઈવેડા છોડ્યા છતાં, આ નવી 'ભગતાઈ'ની કાંચળી ખોળીયા પરથી ફગાવી શકાય એમ ન હતું. જાણે ભારદ્વાજથી માંડીને ગંગનાથ સુધીના પૂર્વજો કોઈ સૂક્ષ્મ દોરીથી એને ઝાલી રહ્યા ન હોય.

છેવટે બનવાનુ હતું તે બન્યું પણ ખરું. ગામલોકો ને વાસ વચ્ચે એક જબ્બર વઢવાડ થઈ. વાતમાં કાંઈ દમ ન હતો. પશવાનો દીકરો લાલિયો ગામમાં માગવા નીકળેલો ને વાટમાં એક ચીંથરાને એનો પગ અડી ગયેલો, એ બારીમાંથી સોમેશ્વર ભટની વહુએ જોયું. ને માથે ભરી ટાઢોળી હતી ને શંભુ શુક્લની વહુ ચીંથરાને પીલીને ગયાં ને પણ એણે જોયું. ઘેર જઈ એણે બેડું ઉતાર્યો પછી જ બટાણીએ જઈને વાતનો રફેટ કર્યો. હાય હાય' બોળાવાડો થઈ ગયો . . . આટલામાંથી વાત વિફરી. પંચ સમક્ષ પશવાએ ખાતરી કરી આપી કે લાલિયો તો ગયા ચઉતરમાં લૂનો ખાયો રામશરણ થઈ ગયો છે એની કદાચ બટાણીઆને ખબર નહિ હોય.

'ના, ને અમે તમારું વસ્તીપત્રક રાખવા નવરા બેઠા છીએ' સાળી કીડીની જાત' સોમેશ્વર બટે એક

બૅરિસ્ટરને છાજે એવી છટાથી પોતાની વસ્તુનો બચાવ કર્યો.

'લાલિયાથી નાનો છે તે હશે?' શંભુ શુક્લે તોડ કાઢયો.

'માબાપ, અંબામાએ એક એટલો લાલિયો આલ્યો 'તો તે માતાજીએ ખોળે બોલાવી લીધો! રામજી, દુખિયારો આયખું હસતું હું.'

'વાસ તો આખો કિડિયારાની જેમ ઊભરાય છે!'

'અંબા મા એના દીકરાને ખોળે લેવા નવરી બેઠી છે! આ લોક શું ધારતા હશે મનમાં?'

'આપણા દેવદેવી અભડાવી માર્યાં'–

સૌ ગુનગુનવા લાગ્યા.

નિર્ણય એવો સુણાવવામાં આવ્યો કે ભટાણી કાંઈ ખોટું બોલે નહિ, ને શુક્લાણીને થયેલો અન્યાય ભૂંસવા માટે વાસવાળાઓને સખત નશિયત આપવી જ જોઈએ. હુકમ છૂટચો કે વાસ નદીને સામે પાર જઈને રહેવું હોય તો રહે.

વાસનાં છાપરાં નીચેની ધરતી હાલી હોય એમ ત્યાં ગડબડ મચી રહી. સૌ વખાનાં માર્યાં 'એમ તો એમ' કહીને સામે પાર જવાની તેવડમાં પડવા લાગ્યાં.

સાંભળો તો ખરા! રામભગતના મોંઢાનો બોલ શો પડે છે? 'આપણે સામે કિનારે જઈશું. સામે

કિનારે તો સામે કિનારે. પણ આપણને કેવો દેવાનું
કોઈ નરેખના લોકથી ઓછું બને એમ છે ! કાલે સવારે
પોતાની જાય ગમનરો અને આપણને કાંઈ ભાગીને આવતી'
પાછા ધતરી લાવશે, કાંઈ ભાગીને.'

પણ સૌનો વેરી પેલો રઘુ ક્યાં જંપવા દે એમ હતો ! એણે તો સૌ નરસોદિયા જવાનિયાને ક્યાં બોળ્યા ને સળગાવી દીધું ઠંડે ને ઠંડે. ગશોલની ધાગરીઓ જરી જેટલી જોડને. વળી જાય એવી તો નથી ને ! નહર તમારાં જ હોળાં વળી જશે . . . સૌ હતી પડ્યા રઢું રઢું અવાજે રામભગતને શાંતિનો રાહ બતાવ્યો ને આશાના પાણી ચડાવ્યાં. પણ વેરભાવનો રઘુ ક્યાં કાચો હતો ?

'ઝીંદું' ને જાય ને એ લોક નદીની સામે પાર. અમે તો નદીમાં કૂવા જઈશું પણ સામે પાર જનાર નથી. નથી ને નથી' તમારા સગા થતા હોય તો તમે ય જજો એમની સાથે સામે પાર' અમે જનાર નથી તે નથી જ. ઝીંદું'' ઝીંદું તો એવું હાડમાંના મજ્જારસને દારી દે એવું આવતું.

બીજે સવારે ધમમમમમ્ કરતી ગશોલો છૂટી ને સામેથી પણ એને મળતી જ અજમાયશ થઈ. શાંતિપૂર્વક રામભગત બન્ને પક્ષના પહેલા ધા વચ્ચે રહીને સંધિ કરાવવા જતા ખાધા. સારું થયું તે વાસમાંના

એક બહાદુર જુવાને એને વચ્ચેથી ઉપાડીને એક ઝૂંપડીમાં નાખ્યો. નહિ તો એટલે જ બધું પતી જાત.

થોડી વારે રામભગતે આંખ ખોલી ત્યારેયે એના કાનમાં ધમમમમમ્ અવાજ ગાજતો હતો. વાંસનાં ખાપોટિયાંના બારણા ઉપર કોઈ ખટ ખટ ખટ કરતું હતું.

કન્ટ્રાક્ટર અતુલને કંઈ સગો થતો હતો ત્યાંના ઝાડુવાળાનું દયામણું મોંઢું જોઈ અતુલે હંમેશની ચેતનાથી એની કથની બધી પૂછી જાણી હતી. એને વહેમ આવ્યો. રમેશના ગામે કાગળ લખી જનાર્દનને એણે શહેરમાં બોલાવ્યો. બંનેએ પૈસાની વેતરણ કરી રૂપાંને છોડવી, ડોસો ને સૌ વાસમાં આવ્યાં. રામભગતના બેહાલ સાંભળી અદ્ધર શ્વાસે આ ઝૂંપડી ભણી દોડી આવ્યાં . . .

ખટ–ખટ–ખટ . . .

બારણું ખુલ્લું જ હતું. અતુલને જોઈ ભગત બોલી ઊઠ્યો, 'અતુલ, અતુલ, ગાંધીવાદ કે સામ્યવાદ? ગેબીવાદ કે નક્કરવાદ? બોલ, બોલ, દવા શી ?ગાંધીવાદ કે સામ્યવાદ!'

* * *

અતુલની ઓરડીના બારણાની ફાટમાંથી પડોશી સાડા ત્રણ થઈ જવાથી ડોકિયું કરતો હતો અને

આનંદથી આંગળા પર ટકોરા લગાવતો હતો ને મોટેથી બોલતો હતો, 'અનુપ ભાઈ, ગાંધીવાદ કે સામ્યવાદ ?'

જમણીને આંખ ઉઘાડી અનુપ બોલ્યો 'બાપ, બાપ ખુલ્લું છે બારણું' અને ઊઠીને એણે પવનથી હાલતી પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી રમેશની ઉભી ભીંત પર નમી રહીને જોતી.

પંચાનન

પંચાનન પોતાની ઓરડીનું તાળું ખોલી અંદર પેઠો. દીવાસળીનાનું ખોખિયું ઠક્ક કરતું નીચે પડી ગયું. બારણાં બબ્બેવાર ઉઘાડવાસ કરીને ખૂણેખાંચરે ફંફોસીને એણે જોઈ લીધું કે કોઈ કાગળપત્ર કે ખિસ્સાપાકીટમાં પડ્યાં છે કે નહિ. કોઈ નથી એવા પ્રકાશ સ્વાનુભવનો પોતાના જ્ઞાનમાં સંગીન ઉમેરો કરીને એ બુટની દોરી છોડવા નીચો નમ્યો. અને બુટની દોરીની સજ્જડ ગાંઠ વળી ગયેલી જોઈ બીજાઓ ટાઈ જેટલી સફાઈથી બાંધતા હશે તેથી વધારે ચીવટથી પોતે દોરી બાંધેલી છતાંય અત્યારે એને છોડતાં મુશ્કેલી પડી, ત્યારે તો એના નાસ્તિક ચિત્તને પણ દુર્દૈવ જેવા તત્ત્વમાં માનવાનો શોખ કરવાનું સૂઝયું.

ખુરશી પાસે ખેંચી લઈ દોરીની ગાંઠ ઉકેલતાં ઉકેલતાં એને જે મુશ્કેલી પડી — ભારે મુશ્કેલી ! — એમાં

એણે પરંપરાપ્રાપ્ત વહેમોમાં જરી આસ્થા સેવવાની પણ પોતાના મગજને તક આપી. જુઓને આ શહેરમાં કાંઈ માણસ એટલાં જ ઓછાં રહે છે? મુંબઈ બેટ ઉપર માણસની વસ્તી વધારે કે તાડની, એની કોણ ગણતરી જ કરે છે? જીવતા જીવ ગણો છો તેની જ વાત કરો. બિલાડીઓની આ શહેરમાં કોઈ આંકડાશાસ્ત્રીએ સંખ્યા કાઢી છે? કાચીપોચી બિલાડીને તો ક્યાંય ડરાવી જાય એવા ઉંદરો પણ આ બેટ ઉપર આંખવાળાઓની નજર બહાર ઓછા જ છે? આવા અડિખમ ઉંદરો સંખ્યાબંધ હોય ત્યાં બિલાડીઓ પણ શા માટે રોજીબંધ ન વસે? પંચાનનનું, શાસ્ત્રીય ઢબછબથી પ્રત્યેક પ્રશ્નનો વિચાર કરવા ટેવાયેલું, મગજ અશાસ્ત્રીય વિષયોમાં પણ એજ પદ્ધતિ અખત્યાર કરતું. પરીણામે એણે તારણ એમ કાઢયું કે ગમે તે ખુણો કે ખાંચો તમે વટાવવા જાઓ ત્યાં તમારી આડી કોઈને કોઈ બિલાડી ઉતરી જ એમ સમજો. અને પછી તમારા પર શું ગુજરે શું ન ગુજરે એ કહ્યું જાય નહિ. જેવાં તમારાં નસીબ. શુકન અપશુકન તો જે થવા જ નિર્માયેલું છે તેનાં સુચક માત્ર છે એમ નિષ્ણાતો તરફથી આપણને ખુલાસો મળે છે. નિર્માયેલું શું છે. કપાળ? જ્યાં રોજ ને રોજ બિલાડીઓ આડી ઉતરે, આવી બરછટ વસ્તીમાં સહેજે જ્યાં કંઈને કંઈ અપશુકન થઈ બેસે, ત્યાં દૈવ પણ લાચાર થઈને બેસે તો નવાઈ શી?

પંચાનન

પંચાનન પોતાની ઓરડીનું તાળું ખોલી અંદર પેઠો. મીજાગરીવાળાનું ઓળિયું ટક્ક કરતું નીચે ખેંચી બારણાં બબ્બેવાર ઉઘાડવાસ કરીને ખૂણેખાંચરે પડેલાં તો એણે જોઈ લીધું કે કંઈ કાગળપત્ર કે ચિઠ્ઠીચોપાનિયાં પડ્યાં છે કે નહિ. કંઈ નથી એવા પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવનો પોતાના જ્ઞાનમાં સંગીન ઉમેરો કરીને એ બુટની દોરી છોડવા નીચો નમ્યો. અને બુટની દોરીની સજ્જડ ગાંઠ વળી ગયેલી જોઈ બીજાઓ ટાઈ જેટલી સફાઈથી બાંધતા હશે તેથી વધારે ચીવટથી પોતે દોરી બાંધેલી છતાંય અત્યારે એને છોડતાં મુશ્કેલી પડી, ત્યારે તો એના નાસ્તિક ચિત્તને પણ દુર્દૈવ જેવા તત્ત્વમાં માનવાનો શોખ કરવાનું સૂઝયું.

ખુરશી પાસે ખેંચી લઈ દોરીની ગાંઠ ઉકેલતાં ઉકેલતાં એને જે મુશ્કેલી પડી — ભારે મુશ્કેલી! — એમાં

વિદ્યાર્થી પાસે ટેનિસનની એક કવિતાનો મુખપાઠ કરાવ્યો હતો. એમાં ના સુલતાન ટેકરીઓના ગાળાઓમાં, ખાડાઓમાં નમણું સંગિનીની પેઠે, પીરસાયેલી ભિખારણોને વેદના અજાણ્યામાં અનંત કર્યા છે કે એને એ પોતાની મુસ્તાના બનાવવાનો.

પણ જીવનના આવા કટાક્ષો હસી નાંખવાનું પંચાનન શીખ્યો હતો. આમઝેલન પર બીજા મિત્રાઇઓ પણ આવીને ભાવ જોતા ઊભા હતા. ભિખારણ બધાની જ પાસે માગતી હતી. એમાં પંચાનનનો વારો પણ વારેઘડીએ આવતો હતો. આમાંથી બચી જવા માટે એક પૈસા આપી છુટવા, ગજવામાં હાથ નાખવા જતો હતો, ત્યાં ખાંચામાંથી મીસ કાદંબિની દીવેકર એની નજર આડી ઉતરી.

મીસ કાદંબિની દીવેકરને સુપ્રભાતમની સલામ કરવા ખાતર પંચાનને ગજવામાંથી હાથ બહાર કાઢી લીધો એમ તમારે કહેવું હોય તો એમ કહો, પણ પંચાનનની બાબત તો પંચાનન સિવાય બીજું કોણ જાણી શકવાનું હતું? કોલેજની ડિબેટમાં મીસ કાદંબિનીએ હિંદમાંથી ગરીબી નાબુદ કરવા માટે ધનિકોએ ભોગ આપવો જોઈએ એવી માનવપ્રેમની વાત કરી હતી ત્યારે પંચાનને મુંડાએ પોતે ધનિક ન હોવા છતાં ગરીબોની વિરુદ્ધ બોલવામાં બાકી મૂકી ન હતી. મીસ કાદંબિની અને એ જે વર્ગની છે તે ધનિક વર્ગ ગરીબાઈ પર માનવ-

પ્રેમના કુચડા ફેરવી ગરીબોને ખોટા નશામાં નાખી દે છે એમ એણે બેધડક કહેલું. અને એ વખતે તાળીઓનો જે અપૂર્વ ગડગડાટ થએલો તેનો અવાજ હજી એના કાનમાં ગાજતો હતો. ગરીબાઈ એ તો ગુનો છે, ગુનો. આમ સાફ સાફ જાહેર કરનાર પંચાનન કયે હાથે ભિખારણને પૈસો આપી શકે ? અને તે કાદંબિનીની નજર તળે જ !

એના કરતાં તો વારેવારે 'શેઠ' તરીકે સંબોધાવાની અને 'જવાની સલામત રહે' એવા આશીર્વાદ પામવાની સજા (મીસ કાદંબિનીના કાન નીચે જ અલબત્ત) સહી લેવી એ બહેતર. પ્રત્યેક વખતે પંચાનનના મોઢા પરની વિકલતા વધી જતી. અને એ જોઈને તો ઉલટું એને વધારે વિકલ બનાવી ઝટઝટ પૈસો પડાવવા ભિખારણ વળીવળીને એની પાસે હાથ ધરવા લાગી.

બસ આવી ખરી આખરે. પહેલેથી એ મીસ કાદંબિનીની તરફ, માત્ર સલામથી પતાવી દેવાને બદલે હલ્લો મીસ સો એન્ડ સો કરતોકને ગયો હોત તો પોતાની કઢંગી સ્થિતિમાંથી બચી જાત. પણ એને થયું કે એકવાર સપડાયા પછી બચવા ખાતર જ એની તરફ જવામાં કંઈ સ્વમાન નહિ. એમ વિચારતો છૂટકારાનો દમ ખેંચીને બસ પર ચડવા જતો હતો. ત્યાં એ છૂટકારાનો દમ અરધો જ રહી જાય એવું એની પડખે જ બસ પર ચડતી કાદંબિની સ્વાગત બોલતી હોય એમ બોલી :

"મિસ્ટર પંચાનન, એન આલરાઉન્ડર ઇન લવમેકિંગ!"
(ગમે તેની સાથે પ્રણય કરવામાં એક્કા).

પંચાનન ખાલી જગાએ ગોઠવાયો ત્યારે એની પડખે એક બેઠક હતી તે ય ટાણાને—અરે સાવ ખાલી બેઠકો હતી તે ય ટાણાને—કાદંબિની કોઈ દ્વાલતુ માણસની પાસે જતી બેઠી. જો એનામાં હિંમત હતી તો એણે પંચાનનની સાથે બસમાં બેસી ખરી વાત જાણી લઈ શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી લેવી હતી.

પણ આવા જાણી જોઈ ને ન અટકાવેલા અકસ્માતોનું જ જીવન બનેલું છે એ નક્કર હકીકતને પંચાનન સારી રીતે જાણતો હતો. અને તેથી 'મેં એક પૈસો આપ્યો હોત તો હું મોટો ફિલેન્થ્રોપર (માનવહિતૈષી) બની જાત, કેમ?' એ ટાણો મીસ દીવેકરને આપી ન શક્યો એથી સહેજ પણ દિલગીર થયો નહિ. ઉલટું આખા પ્રસંગની ક્રૂર વાસ્તવિકતાને એટલે કે ગરીબીને, ભીખને, ભીખ માગનારનું વિજાતીયપણું કે કાદંબિનીનું હાજર હોવું, એ વસ્તુઓ ઢાંકી ન દે એની એણે ખાસ ચોકસી રાખી.

* * *

આ ભિખારીઓને તે શું કહેવું? તમને કહોડી સ્થિતિમાં મૂકે છે એનું તો જાણે કંઈ નહિ. પણ મગજ કામ ન કરી શકે એટલો બધો કંટાળો એ લોકો બે મિનિટમાં

જ આપી શકે છે. અને માનવકૃતિઓને તો હજી ભિખારી-ઓને પંપાળ્યે જ જવા છે! થોડા વખત પહેલાં પંચાનને એ પણ તક ચાખી લીધી હતી. રેંઢાર ન લોખંડી સળિયાની ફરતો હાથ વિંટાળી ચબૂતરની થપ્પી ઉપર ઘર વગરના લોકો ઝાડની છાંયા તળે બપોરો ગાળવા જરી આડે પડખે થઈ જાય છે. ત્યારે સળિયાને, કોઈ પ્રિયતમા પ્રત્યે પણ ન બતાવી હોય એવી આસક્તિથી, એમને બાઝી રહેવું પડે છે. એક ડાબે પડખે સુતેલો માણસ પંચાનનની નજરે પડ્યો, તેનો જમણો હાથ તો ઊંઘમાં પણ ભીખ માગતો હોય એમ ફેલાયલો હતો અને જુએ છે તો ડાબો હાથ જ મળે નહિ. ભાઈ સાહેબના જમણા હાથને તો શું પણ આખા પડખાને નીચેના ફુટપાથ પાસેથી ખોખરા થવાની ભીક્ષા મળવાની લાગતી હતી. પંચાનને સહજ લાગણીથી એને જરી ચપટી વગાડીને જગાડ્યો. અને એ સલામતીથી ફુટપાથ ઉપર બે પગ પર ઊભો છે એ સુખી દૃશ્ય જોઈ મનમાં સંતોષ પામીને પંચાનન તો એ ... ને આગળ ચાલ્યો. ચાલતાં ચાલતાં દુકાનોની મોટી વીન્ડો (બારી) ના કાચ તરફ એણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવા સહજ નજર ફેરવી. માનવપ્રેમની નવી ચમક મોઢા પર જોવા પામે તે પહેલાં જ એનો ચહેરો અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો. પોતાની પાછળ પેલો માણસ ચાલ્યો આવતો હતો એમ પ્રતિબિંબ પરથી જોઈને એ ખમચાયો. પાછળ ફર્યો ત્યાં પેલાએ પોતાનો હાથ, અને પ્રતિબિંબે પણ પોતાનો હાથ, લંબાવ્યો. 'શેઠ,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પંચાનન બરોબર આખું [illegible] વિચાર કરી કરીને દુઃખી હતો. [illegible] વિચારી કારે [illegible] વિચાર ન હતો. [illegible] લાગણી રાખી હતી હતી. [illegible] પોતાના ચિત્તતંત્રને [illegible] થવા દીધું ન હતું. નાની ઉમ્મરથી પણ [illegible] ઘટના એના હૃદયતંત્રને [illegible] મૂકતી.

* * *

આજે હમણાં આંહિ જ ચોપાટી પર એક મિત્ર મળી ગયો અને બન્ને [illegible] એક બાજુ બાંક પર બેઠા [illegible] હતા. ત્યાં બે બાળક [illegible] આવી ચઢ્યાં. પંચાનનને કંઈ નવાઈ ન થઈ. એ તો આજે—અરે ગમે ત્યારે—આવા બનાવ માટે તૈયાર હતો. એમાં બારેક વરસનો છોકરો હતો તે ૭ સાત વરસની

રડતી છોકરીને આગળ ધરી 'મારી બૂન ભૂખે મરે છે, પૈસાનો એક આપજો બાપ' કહી હાથ આગળ ધરીને એકાએક ચાલવાનું ભૂલી ગયો હોય એમ ખોટકાઈને ઊભો રહ્યો.

'કેમ, પંચાનન? પૈસા આપવો એ પહેલાં ફેશન હતી. પણ હવે એ કેટલું આઉટ-ઑફ-ડેટ (જૂના પુરાણા કાળનું) થઈ ગયું?'

'પણ રખે માનતો કે આ બાળા એકાદ પૈસા પડાવ્યા વગર અહીંથી ખસે.'

પંચાનને સાચું જ કહ્યું હતું. એણે દૂરથી જ જોઈ લીધું હતું કે છોકરો હોશિયાર હતો. બીડીનું ઠૂંઠું પોતે ફૂંકતો ફૂંકતો આવતો હતો. એની છેલ્લી ઘૂંટ ખેંચી લઈ પતાવી, 'બૂન'ના ખુલ્લા બરડા પર ચાંપી એને રોવડાવી ભીખવાનું એણે પાછું શરૂ કર્યું હતું. થોડી વાર સુધી પૈસોબૈસો મળ્યો નહિ તોયે ખસ્યો નહિ. બૂન પણ થાકીને રડતી બંધ થઈ ગઈ. એટલે એણે ચાંપતા ઈલાજો લેવા માંડ્યા. પંચાનનના અને પેલા મિત્રના પગ આગળ એણે ઝૂકીને સલામ કરવા માંડી. એ જોઈને નાની છોડીએ પણ તેમ કર્યું. એ વખતે લાગ જોઈને પંચાનનના જોડા પર એનું માથું હતું ત્યારે પેલા છોકરાએ પગના સહેજ હલનચલનથી બૂનને ગબડાવી પાડી. છોકરીને વાગ્યું એટલે તરત એણે આખી મુંબઈ સાંભળે એવડો ભેંકડો મૂક્યો. પંચાનન

પગ ખમેરી ચોકાળો ઊભો થઈ ગયો. એના દોસ્તે નૉન ઍટિકેટ (હબછળ)ની પરવા કરવી કોરે રાખીને તરત એકેક પૈસો બંનેને આપ્યો અને બંને ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા.

પંચાનનને આવું દૃશ્ય યાદ કરવું સહેજ પણ ગમતું નહિ કેમકે એથી એનો આત્મા કકળી ઊઠતો. છતાં અત્યારે બૂટમાંથી પગ બહાર કાઢી એણે પહેલું શું કર્યું? પગના પંજા પર એ ધીમેશથી હાથનાં આંગળાં ફેરવતો હતો. એ જોવા માટે કે પેલી બીખતી બાળકીના લોહીથી એ ભાગ ભીનો તો થયો નથી. ભિખારી ઊભી થઈ ત્યારે એના સમણા પર મ્યુનિસિપાલિટિની વીજળીબત્તીનું તેજ ભીનાશને લીધે ચકચક થતું હતું. લોહી નીકળ્યું હશે? કે આંસુ જ હશે? ગમે તે હો. પોતે શું કરે? એના વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળા ચિત્તે તરત જ એની જાતને લાગણીવેડામાંથી પાછી વાળી લીધી. એક ભીખારીને પૈસો આપ્યે ભીખ નાબૂદ નહિ થાય એ જ જો શાસ્ત્રીય સત્ય છે તો એને વળગી રહેવામાં લાગણીનો ભોગ આપવા પંચાનન તૈયાર હતો.

અભ્યાસમા ચિત્ત પરોવવા એણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. પણ સારો વખત એના કાનમાં પેલી બે સીટીઓ,

આજ મારું તો મન ભીતર ખાલી

કોઈ બીજાની આશાના ભજનમાં ભીખ કૂંડામાંથી ઢસડાતી ઉપરાઉપરી ગવાતી સાંભળીને, મૂંઝ ફરી :

"હે દયાઘના !

દેવા! આમાં કંઈ મોકલો."

પંચાનન મનમાં ને મનમાં ખડખડ હસ્યો. પોતે, પોતાના જેવા રસને ગ્રસનારા માણસો ને દયા વરસનાર મેઘ, અને એમની આગળ એમની જ જેવાં માણસો 'હે દેવ! હવે નથી સહેવાતું. કંઈ સુકાઈ ગયા છે' એમ અજાચમીઠાં કંઈ ગાનારાં નીકળી આવે!! માણસોની માણસોએ ભેગા મળીને આ તે શી વ્યવસ્થા એવી કરી છે, વાહ!

"કેમ કાંઈ એકલો એકલો મલકાય છે, પંચુ?" કરતોક, ત્યાં, એનો મિત્ર ચોધરી પ્રવેશ્યો.

પંચાનનના મિત્રોમાં ચોધરી જેવો કોઈ હસનાર હસાવનાર નહિ. હમેશાં આનંદમાં રહે. "હા ભાઈ, આપણાથી મૂંછ જેવા રહી શકાતું નથી. શું કરીએ?" એમ એ કટાણું મોઢું કરીને ઘણીવાર કહેતો. અને ભયંકર કદરૂપું મોઢું કરીને—એનું પોતાનું મોઢું કદરૂપું તો નહોતું જ. સુંદર કહીએ તો ય ચાલે—એ કહેતો કે "દુનિયાએ આવીને તમારો એવો તે શો ગુનો કર્યો છે કે તમારૂં કટાણું મોઢું દુનિયાને બતાવો છો? તમારું ડાચું તમારે પોતાને ચોવિસે કલાક જોવું નથી પડતું, નહિ તો

જોઈએ કે કેવા એવું ગોદું રાખી શકો છો!" 'તમારો મારીને મોદું લાલ રાખવું!' એ કહેવતને કોઈ શુભ પળે જરીક જ મચડીને એણે એમ પ્રતિપાદિત કર્યું હતું કે જરી જરૂર પડે તો પી નાખીને પણ મોદું ખુશાલીમાં રાખવું. પણ અત્યારે તો પંચાનનની ખુશાલીની જાણે એને ઈર્ષ્યા આવતી હોય એમ પ્રશ્ન વખતનો એનો અવાજ ઘેરો હતો. પણ એણે તરતજ પંચાનનના મલકાટની ચિનગારી ઝડપી લીધી ને ઘડીવારમાં તો પંચાનનની રૂમમાં હાસ્યના બડકા બડકા થઈ રહ્યા. પચાનને મનમાં ને મનમાં હાશ અનુભવી. દિવસભરના કરુણ આખ્યાનના કડવાને અંતે આ સુભગ વલણ હતું.

પંચાનનના ચિત્તે સ્વસ્થતા અનુભવી. ચોધરી 'ગુડનાઈટ!' (સુખરાત્રિ! સુસ્વપ્નમ્') કરીને ઊઠ્યો ત્યારે એણે એને રોક્યો નહિ. પણ બે ડગલાં ચાલીને ખંચાઈને ચોધરી પોતે જ થંભ્યો. એ જ્યારે પહેલાં ઓરડીમાં પ્રવેશ્યો હતો ત્યારે એના મોંઢા પર અને એના અવાજમાં જે સહેજ ગ્લાનિ વરતાતી હતી તે જાણે હજી યે એવી ને એવી અકબંધ જણાતી હતી.

'કેમ, ચોધરી, સિનેમા મે તને ગુડનાઈટ નહિ આપી તે માટે ખંચાયો ના?' કહીને પંચાનન ખડખડાટ હસી પડ્યો.

'નહિ રે, મે ગુડનાઈટ આપી તે પાછી લઈ લેવા થંભી ગયો.' ચોધરીએ હસ્યા વગર જ કહ્યું. પણ

પંચાનન તો હજી હસતો હતો [illegible] ફરી ખખડાટ હસી પડતો.

'અરે પંચુ, બાપ રે બાપ,' જરી આશ્ચર્યથી એમ ચૌધરી શુભચિંતકની માફક બોલ્યો, 'આ જરી અચાનક પોતાની વાત પરથી સૂઝી આવ્યું. Can you spare a tenner for a day? દસની એક નોટ દેશ તો જરી આપણે કાલે સાંજે આ તરફ નીકળવાનો છું. લેતો આવીશ.'

પંચાનન એના હસવામાં જરી, કહો કે ક્ષણના સોમા ભાગ જેટલા સમય માટે, અંચાયો હશે. પણ તરત જ એ ભંગાણ [illegible] પોતાનું ખડખડાટ હસવું ચાલુ રાખીને કોટના ખિસ્સામાંથી એક દસ રૂપિયાની નોટ કાઢી એણે ચૌધરીના હાથમાં મૂકી દીધી અને હસવામાં ને હસવામાં એને ખબર પણ નહિ રહી કે 'બાય બાય' કરીને ચૌધરી તો ક્યારનો ચાલ્યો પણ ગયો હતો

પંચાનન અમસ્તું નહોતો હસતો. એને થયું કે એનો કમબખ્ત હાથ એક પૈસો પણ ભીખારીઓને આપવા તૈયાર ન હતો તે અત્યારે એકી સાથે ૬૪×૧૦ પૈસા એક જ માણસને શી રીતે આપી શક્યો! સમાજ કંટાળો આપે ત્યારે ખુશાલીમાં આવવા ખાતર એના મિત્રને જરી પાધા વગર કેમ જીવવું પાલવે? અને આ દસ રૂપિયાને ભીખ તરીકે ય કેમ ઓળખાવાય?

પંચાનન આમ વિચારતાં વિચારતાં સમાજવ્યવસ્થા પર ચિડાઈને અર્થગાંડપણની સ્થિતિમાં આવી જાત. સારું થયું તે એને હસવાનું સૂઝ્યું.

એ જાણતો હતો કે ચોધરીને આપેલા પૈસા કલાક પછી ચોધરી પાસે પણ ભાગ્યે જ હશે. પોતાની પાસે પાછા આવવાની તો વાત જ ક્યાં પછી ! છતાં ચોધરી જેવા પ્રતિષ્ઠિત મધ્યમ વર્ગના સંભાવિત યુવાનને નોટ આપતી વખતે, એ નોટ છુટી પડી એવી પાકી ખાતરી હોય તો પણ ઉત્સાહે મોઢે જ આપવી રહી. એથી પંચાનને પોતાના હાસ્યને સળંગ ચાલુ રાખીને, પોતે ભીખ આપે છે એવું પેલાને સહેજ પણ જણાય નહિ એ રીતે ભીખ આપી હતી. જો કે એ જ પંચાનને પાઈ પૈસાની ભીખ આપવાની વખતે પોતાના મન આગળ અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઝીણવટ ભરી તપાસ કર્યો કરી હતી. એને થયું કે એવી ઝીણવટભરી શાસ્ત્રીય ચોકસીઓ પોથીમાંનાં રીંગણાં જ છે. એમાંથી કોઈ વર્તનના સામાન્ય નિયમો નિપજવી શકાય નહિ. પૈ પૈની ભીખ ન આપનાર હાથે ચોધરીને એકીપશે અનક-ગણી રકમની ભીખ આપી દીધી હતી. પેલાં તો ભીખી શકતાં હતાં, આ કંઈ ભીખવા ઓછો જઈ શકવાનો હતો ! મધ્યમ વર્ગનો એક સંભાવિત યુવાન! આબરૂનાએ એવા માણસને આબરૂનાનું આ તે શું કર્યું છે એ વિચારતો પંચાનન હસી રહ્યો.

એ સુવાની તૈયારી કરતો હતો. એ વખતે હંમેશનો એક પરિચિત અવાજ એને કાને પડ્યો. આટઆટલી રોશનીવાળા શહેરમાં પણ હાથમાં કેરોસીનનું કંદિલ લઈને નિકળતા એ ફકીરોની મીઠી દુઆનો એ લલકાર હતો. પંચાનનને બહાર આવીને એમની તરફ નીચે જોયું. ત્યાં એમાંથી એક ફકીરે એની સામું ઊંચે જોઈ પૈસો ઝીલી લેવા માટે છત્રી ખોલીને ઊંધી ધરી. પૈસો દેખાયો નહિ એટલે છત્રીના સળિયામાં કંદિલનું અજવાળું નાખી એણે ખાતરી કરીને પાછું અદ્ભુત મીઠાશથી દુઆ–ગીત લલકારવું આરંભી દીધું અને આગળ ચાલ્યો.

પંચાનન પોતાની ઓરડીમાં દૂર ભરાઈ ગયો હતો. તેનાથી એ લલકારો સંભળાયો. એ રડતાં રડતાં રહી ગયો. આ લોકો ક્યાં ભીખવા નીકળ્યા છે? ના, ત્યારે? પૈસા લૂંટાવવા નીકળ્યા હશે? અરે! પણ એમના મીઠા કંઠનો લાભ આપે છે એના બદલામાં એક પૈસાનું પણ એમને વળતર નહિ? વળતર શા માટે નહિ, પણ આ કંઈ વળતર ઓછું છે? વળતરમાં તો સારી પેઠે આપવું જોઈએ. આ પૈસો તો ભીખમાં જ આપ્યો કહેવાય.

પંચાનને આમ પોતાના મનથી માંડવાળ કરીને પૈસો ન આપ્યો, તે ન જ આપ્યો. જો કે એના જ હાથે ઘડી પહેલાં એકી સાથે સેંકડો પૈસા એક જ વ્યક્તિને આપી દીધા હતા.

અને છતાં પંચાનનને એ શને અપૂર્વ આત્મસંતોષ ભરી ઊંઘ આવી. શું કરું? મારાથી આ સમાજવ્યવસ્થા બદલાય નહિ ત્યાંસુધી મારામાં છે તેટલી માણસાઈ તો જાળવી રાખું. મનુષ્યો, ચારે કોરથી અસંખ્ય મનુષ્યો, મારી અંદરની માણસાઈને બોલાવે છે. બધાને પહોંચી નથી વળાતું એટલે કંઈ એથી બધાની જ ઉપેક્ષા કરવા પર આવી જવાય છે? અનેક મારા જેવાં મનુષ્યો મને જોઈને પૈસો માગે છે. ભીખ માગવી એ અપમાન છે એવાં પોથીમાંનાં રીંગણાં એમની આગળ હું નહિ ખાઉં.

મારું ચાલે તો પૈસો માગવો જ ન પડે એવી સમાજવ્યવસ્થા એમને માટે ઉપસ્થિત કરું. એક શિક્ષિત સંભાવિત યુવાનને મારા જેવા પાસે 'ટેનર' માગવી પડે છે. હું એને ભુટસુટ છોડી સાદાઈમાં રહેવાનું કે બોટલ–બીડી ભૂલી જવાનું શા માટે કહેવા બેસું? એની આસપાસની સમાજવ્યવસ્થા ન ફરે ત્યાં સુધી એને જે રીતે રહેવું માફકસરનું હોય એમ એ ભલે રહે. દરમ્યાન ભલે એ કોઈની કનેથી 'ટેનર' માગતો. પેલાં અસંખ્ય લોકોનો પુકાર પણ મારી માણસાઈને સ્પર્શે છે છતાં પૈસો આપવા માટે હું લાચાર છું. અરે! એ તો ભીખનો આશરો પણ લઈ શકે છે. અને આ યુવાન? એ કંઈ છડેચોક ભીખી શકવાનો છે? સંભાવિત મધ્યમવર્ગના એક શિક્ષિત યુવાનને ભીખવાની સગવડ પણ સમાજે

ક્યાં આપી છે? એને મારે 'ટેનર' આપવી. એટલું જ નહિ પણ હસતાં હસતાં, એને ભીખ આપું છું એવું એને ભાન પણ ન થાય એવી રીતે આપવાની.

આવી વિચારણાની કેડીએ કેડીએ પંચાનન નિદ્રા-દેશમાં પ્રવેશી ગયો અને નવી બીજી સવાર ઊગે તે અગાઉ અત્યંત રાહતભર્યો આરામ એના આત્માએ અનુભવ્યો.

જાનેયા

અમને ત્રણ જણને એકાએક એમ થઈ આવ્યું કે ચાલો દરિયે જઈએ. મહિનો તો મનગમતો, ચૈત્રનો હતો. કૃષ્ણપક્ષ હતો એટલે રાત્રિ પણ આછાઆછા અંધારામાં દૂરદૂર આકર્ષી લઈ જાય તો જવાનું મન થાય એવી રળિયામણી હતી. અગિયારેક વાગ્યા હતા. ચંદ્રનું તો ક્યાંય ઠેકાણું ન હતું. શહેરની ધમાલો, જંપી જતાં પહેલાં, જરી છેક છેલછેલ્લો ઉછાળો લેતી હતી. એ વખત અચાનક સનને બગાસું ખાતાં ખાતાં જ સૂચના કરી કે ચાલો દરિયે જઈએ. અને ગિરધારી જેનાં જીભ સિવાયના બધાં અંગો ક્યારનાં નિદ્રાવશ થઈ ગયાં હતાં તે પડ્યાં પડ્યાં જ બોલ્યો: હા જઈએ, હું કંઈ ઊંઘમાં ન હતો છતાં મેં કહી જોયું કે દરિયે જઈશું તો સવાર પડી જશે. પણ તે તો પાકી જ છે કહીને

અડીખમ ગિરધારી ઊંચે અંબરનો ઊભો થઈ ગયો. અગોચર સૂરજ થઈને અમે સાધના પણ મંડ્યાં.

અમને સાચેસ માછલાંની બાબતમાં કંઈ પૂછવું પડે એમ નથી. માછલું એ તો સાવ એવા નેટથી જ સહેલી વાત. દરિયાની અમારી બોટે પટ્ટાંગણાં પટ્ટાંગણાં સહેજે અણુક ફલાંગ નીકળી જાય. આમ તો અમારી ઝડપ વિજ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવનારા વાહનોને પણ અદેખાઈ ઉપજાવે એવી કરી શકાય. પણ ગિરધારીનું કહેવું એવું થયું કે દરિયો કંઈ નાસી જવાનો નથી. એટલે ડોલતા ડોલતા ચાલ્યા.

ગિરધારીની વળી કહેવાને કે મહેરબાની નહિ તો વગર કલે અને વગર કાલાવાલા કર્યે ગાય ખરો? કદાચ ઊંઘ ઉડાડવાના સ્તુત્ય હેતુથી પણ ગાતો હોય. એ મોકળે ગળે ગાતો હતો. અને દૂર ટેકરીઓમાં પડઘા પડતા તો હોવા જ જોઈએ. પણ ત્યાંથી તો દરિયાની મર્મર સિવાય કંઈ સંભળાય એમ ઓછું જ હતું? છતાં જાણે ગિરધારીનું ગીત અને દરિયાનો ગુંજારવ એકમેકમાં લીન ન થઈ જતાં હોય એમ લાગતું હતું. સનતને ખભે હાથ ઠોકી એણે વળી લલકાર છેડયો:

ચલો તો દરિયા દેખું
આગા હલીં વસૂં.
દરિયા મિઠો લહરિયાં
લહરીંજે લાલ ભી તૂં.

'હાલ ની તૂં . . તૂં . . તૂં' એમ આસ્તેથી ગિરધારી ગાતો એની સાથે અમારાં પગલાં મેળસર ઊપડતાં. દૂર દરિયાની સુરાવટ, જાણે પોતે ખુશ થયો હોય એવી, આવતી હતી. ચારે કોરથી રજની ઝમઝમ કરતી જાણે અનહદ મધુરતાથી ઊભરાતી હતી. એમાં ચાલતાં થોડું, પણ ઝાઝું જાણે તરતા, સેલારા લેતા, અમે આગળ વધતા હતા.

ત્યાં અચાનક દરિયો મૂંગો થઈ ગયો હોય એવું લાગ્યું. પવન પણ અદબપલાંઠી વાળી બેસી ગયો હોય એમ થયું. અર્ધા મિનિટમાં ત્યાં તો જૂનો અને જાણીતો બેન્ડનો અવાજ આવતોકને કાનનાં પોલાણમાં ભરાવા લાગ્યો. અમને એની સામે વાંધો પણ ન હતો. આ રાતે અમને કશાની સામે કશો જ વાંધો ન હતો. અમે ગમે તે વધાવી લેવા તૈયાર હતા. બેન્ડ તો બેન્ડ એવો વિચાર નહિ આવ્યો. બેન્ડ પણ ક્યાંથી એમ પણ ન થયું. ઓહહો! આ તો આપણું બેન્ડ! સનત બોલ્યો. અને અમે ગળા સુધી એના સંગીતથી ભરાઈ ગયા ત્યાં આખી સિમેંટી વાટે એને બહાર કાઢતા તાલમાં કદમ મિલાવતા, આ વખતે જરી ઝડપ વધારી દઈને, ચાલ્યા.

અમારો રસ્તો એવી રીત જતો હતો કે બેન્ડનો અવાજ ઘડીમાં પાસે તો ઘડીમાં દૂર જતો સંભળાય. વચ્ચે વચ્ચે બેન્ડવાળા થાક ખાવા માટે બંધ રહે ત્યારે અમારી ગતિ પણ ધીમી થઈ જતી, અને અમે જરીક

માથું ખોતરતા કે આ બૅન્ડનો અવાજ આવે છે ક્યાંથી?

એક નાનકડી હોટેલનાં પાટિયાં પર જઈ ગોઠવાયા ત્યારે ભાન આવ્યું કે દુનિયામાં કંઈ નહિ તો પાણી જેવી નાચીજ ચીજની ગરજ તો રાખવી પડે જ છે. પાણી તો પીધું જ. પણ નવેસર ચૂલો ચેતાવરાવીને સ્પેશિયલ ચા પણ ચડાવી.

બૅન્ડ હમણાં બંધ પણ થઈ ગયું હતું. દરિયા પર પહોંચતાં પહોંચતાં વાર લાગત. પણ દરિયાનો પોતાનો દૂર દૂર ચાલ્યો જતો ધ્વનિ ખેંચાણ માટે પૂરતો હતો. અને ખેંચાયા પણ ખરા. પહોંચ્યા ત્યારે ઓટ શરૂ થઈ ગઈ હતી. અમે ભીની રેતી પર દરિયા તરફ ઠીક ઠીક ચાલ્યા. નાના નાના હાથથી વીંટળાઈ વળીને અને કાલું કાલું બોલીને જલશ્રી જાણે દૂર ને દૂર ખેંચી રહી હતી. તો જ પોતાના હૃદયનાં વિરાટ સ્પન્દનો પર પોઢાડું અને જીવનનું ઘેરું ઘેરું ગૂઢ સંગીત સમજાવું એમ સ્પષ્ટ લલચાવતી હતી.

પાછળથી બૅન્ડનો અવાજ ફરીથી સંભળાયો અને ગિરધારીથી રહેવાયું નહિ. બોલ્યો: 'સંભળાય તો છે આટલામાં દરિયા કિનારે જ.'

'ચાલો ગોતી કાઢીએ' સનતે સૂચવ્યું.

અને સૂચના અમલમાં મૂકવા પહેલાં ક્યાં મત લેવાની જરૂર હતી?

કોઈ રૈનીમાં કિનારે પણ એક ગોદર આટલી મોડી રાતે પણ કૃષ્ણપક્ષના આછા મધુર ઉજાસવાળા અંધારામાં અંધકારના ટગમ્યા જેવી પડી હતી. પવનની સાથે તરેહતરેહની ખુશબો, અને અદેખાઈએ એણે જ અરધી અરધી જંગી નાખેલી પ્રાણુગોરડી આવતી હતી.

અમારો ઉન્માદ પણ વધી ગયો. અને અમે ઝડપભેર બેન્ડના અવાજ તરફ કંઈક બધું શોધી મેળવવાના કોઈએ એમ ધાયા.

દૂર જ્યાં કિનારાથી સહેજ ઉપર એક મકાનમાં દીવા દેખાયા. કાન અને આંખની એકમતીથી નક્કી કર્યું કે ત્યાં જ જવું જોઈએ. ગયા તો અમને કોઈ રોકનાર જ ન મળે. એથી અમારો ઉમંગ અને ઉન્મત્તતા બંને અરધાં થઈ ગયાં. ધારેલું કે કોઈને કોઈની સાથે કંઈક બની આવશે. કંઈ નહિ તો સહેજ બોલચાલ પણ થશે. ને મામલો તકરાર જેવો કરી મૂકવો એ તો પછી આપણા હાથની (જીભની) વાત છે ને? ગિરધારી વચ્ચે બોલેલો કે હમણાં ઘણા દિવસથી આ હાથે (બોલતાં બોલતાં એણે હાથ મસળ્યા) કોઈને પ્રસાદી આપવાનુ પુણ્ય મળ્યું નથી.

પણ અમને તો કોઈ કંઈ કહે કે કરે. અરે વગર પરવાનગીએ ઘૂમ્યા તેની સામે બોલવાની તાકાત ન હોય તો છેવટે આવકાર આપવા દાખલ તો બોલે ને? તો એટલી ચિનગારી પરથી પણ ભડકો આબાદ કરી બેસત.

અમો અંદર પેઠા ને સારી મંડળીને ગંભીરપણે બેઠેલી જોઈ ત્યાં અમારાથી પણ છેવાડે દીવાલ પાસે સૌની પૂંઠે બેસાઈ જવાયું. સૌ એટલી બધી શાંતિથી બેઠા હતા કે કોઈ મરી ગયું હોય એમ જ આગંતુકને તો લાગે. પણ સાનતે ગિરધારીના અને મારા ખભા ઉપર બેઉ હાથ ટેકવી વચ્ચેથી માથું આગળ કરી એના જ ઇશારાથી સામે કંઈક બતાવ્યું. ગિરધારી ધીમેથી બોલ્યો: 'અરરર, વર છે વર.'

'લાગે તો છે વરના વડદાદા જેવડો.' પણ મને ઇશારો કરીને ગિરધારી જ ફરી બોલ્યો: 'ચૂપ રહે. આપણે આ લગનમાં બરોબર મહાલવું છે. આડીતેડી વાત કરવાની નથી.'

સૌને સરબત કેવો લાગ્યો [illegible]

[illegible]

પ્રાર્થનામાં હાજર હતા એ તો જાણે સમજ્યા, પણ જેને ધાર્મિક પ્રસંગ જ હોય તો આ અમને શાના એમનાં કેટલાકના કેમ પસંદ કર્યાં હશે, એની કંઈ સમજ પડી હોય એમ હતું નહિ.

તેઓ અંદર ઊભા થવા કરે છે ત્યાં તો લોકો પંચભાગમાં અમારી સન્માનભેર વ્યવસ્થા કરી. ઊભા થઈને આગળ જોયું ત્યાંથી જોઈને તે કોઈને અમારી સૂચનાઓ આપતા હોય એમ લાગ્યું.

એમના વર્તન પરથી સમજાતું ન હતું કે એ તે આ પ્રધાન ધર્મના ભાગના મંડળના જ એક આગળ પડતા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ છે કે પછી બહારથી મદદ માટે તેડેલા ધંધાદારી માણસ છે.

અમે અંદર પેઠા અને પ્રાર્થના જોઈ ત્યારે બનવા જોગ છે કે એમણે અમને મંડળીમાંના જ કોઈના સંબંધી માન્યા હશે. તેઓએ હાથમાં જરીક વિશેષ પડતા દીધા સિવાય એમણે દૃષ્ટિ અમારી ઉપર નાખીને તરત જ પાછી ખેંચી લીધી હતી અને અમારી આગળ હતા તે માણસોએ કુતૂહલથી પ્રેરાઈને પાછળ જોયેલું પણ મોટા સાહેબના સાગરીતના હોઈશું એમ માનીને જ આંખમાં કશો અવિશ્વાસ દેખાવા દીધો નહિ હોય. અમને પીણાં પણ યથેચ્છ મળ્યાં તે પણ, અમારા વ્યક્તિત્વને એક કોરે રહેવા દઈએ તો, એ જ કારણ હશે

કલપ લગાડેલા કાળા લાગતા થોભિયા, વળ ચડાવીને એવા ગોઠવ્યા હતા કે જાણે રંગભૂમિના નટો ખોટી મૂછ જરૂર પડ્યે લગાવે છે તેવા જ વિશેષ લાગતા હતા. માથાનો એક પણ કેશ ચાડી ખાઈ ન શકે એ રીતે મંડિલ માથા પર બેસાડેલું હતું અને એની કલગીમાં વીજળીની બારીક બત્તી લગાડવાનો લહાવો પણ જતો કર્યો ન હતો. એના પ્રકાશમાં એમનું આખુંયે મુખમંડળ, દરજીઓ કોટ ચપોચપ સિવાયો છે કે નહિ તે બતાવવા ખોટેખોટાં ધડ રાખે છે તેમ, મંડિલ વેચવા માટે બનાવટી મસ્તક પર ટીંગાડયું હોય એવું દેખાતું હતું.

સાહેબે પેલી બાઈને હાથના ઇશારાથી સૂચવીને બારણાની પેલી બાજુ આખું સ્ત્રીવૃંદ બોલાવ્યું. એ આખો ખંડ જ અર્ધી મિનિટમાં તો ભરાઈ ગયો.

'આટઆટલી કાબરો છતાં આમ સૂમસામ કેમ હતું?' ગિરધારીએ જવાબની ઇચ્છા વગર જ મને પૂછ્યું. અમે ત્રણ જ નહિ પણ સૌ મંડળી અંદરના ખંડ તરફ સોત્સુક જોઈ રહી હતી.

સાહેબે કોઈ માથે લાલ પાઘડી વીંટેલા, ઠીંગણા બુઢ્ઢાને પાસે બોલાવ્યો, અને બુઢ્ઢાએ તરત જ એક ભમરાને પણ ભુલાવામાં નાખી દે એટલા બધા અનુસ્વારો નાક અને મોંઢામાંથી એકી સાથે કાઢીને વિધિ શરૂ કરી દીધો. હાથમાંના તાંબાપાત્રમાંથી પાણીનાં આચમન

આપી, ફેંટો સાહેબને જરી પકડવાનું કહી પાઘડીને છેડેથી અક્ષત વગેરે કાઢી બે મિનિટમાં તો કન્યાને હાજર કરવા હુકમ પણ છોડી દીધો. પેલી આગળ બેઠેલી બાઈએ ગાઈ જરીક સંકોચાઈ અને એની પડખેથી એક હાથ લંબાવ્યો. અને ગોરમહારાજ બીજો હુકમ છોડે તેની રાહ જોયા વગર જ નરરાજાએ એ તરફ પોતાનો હાથ લંબાવી દીધો પણ ખરો. એમના મોં પર પહેલી વાર મુગ્ધતાનાં કોડ ભર્યાં સંવેદનો આછી લહરીની માફક પસાર થઈ ગયાં.

પણ સૌની પેઠે અમેય કન્યાપક્ષની ચિકિત્સા કરવામાં વિશેષ રોકાયેલા નો હતા. સાહેબ બરાડા પાડીને પેલી બાઈને–પાસે જ હોવા છતાં–કહેતા હતા કે એણે ગાતાં કેમ નથી. પણ સ્ત્રીઓ લૂગડાની આડશમાંથી પુરુષોના ટોળા તરફ અને પુરુષો નો અવશ્ય જ સ્ત્રીસમૂહ તરફ જોયા કરતા હતા એ જ. છતાં હસ્તમિલાપ વખતે પેલી બાઈની ને જ માગણીને અવગણી નહિ શકવાથી બાઈઓએ ગાવું શરૂ કર્યું. અને આખો ખંડ તરેહ તરેહના કંઠમાંથી નીકળતાં વિધવિધ આરોહ અવરોહવાળાં ગીતોથી ખદબદવા લાગ્યો. અમે તો જાણે કાન સિવાયની જ કોઈ ઇન્દ્રિયથી સાંભળતા હોઈએ એટલી અસ્વસ્થતા અનુભવી રહ્યા, બેન્ડ પણ સાંભળી શકાતું ન હતું.

પણ ગીત શરૂ થવાથી વાતાવરણમાંથી સંકોચની લાગણી ધોવાઈ ગઈ અને સહેજ વિશ્રમ્ભતાનું વાતાવરણ

પ્રસર્યું. એની પહેલી અસર એ થઈ કે કન્યા પેલી બાઈની પાછળ સંકોડાઈને ઊભી હતી તેને માટે જરીક આગળ આવવાનું શક્ય બની શક્યું.

રેશમી વસ્ત્રોમાં શરીર સમૃદ્ધિ ઢાંકી દીધેલી એટલે આદ્યમૈયા પ્રકૃતિની આ છેલ્લામાં છેલ્લી પ્રતિનિધિ અમારી સમક્ષ ઊભેલી છતાં ન ઊભેલી જેવી હતી. મને પોતાને તો એનું કાઠું ઊંચું અને મજબૂત જોઈને જ સંતોષ થયો કે એ અને વરરાજા બંનેમાંથી કોઈ કોઈની ઉપર ઉપકાર કરતું નથી તેમ નુકસાન પણ કરતું નથી.

ત્યાં ગિરધારી તો ભીંતની બારીના સળિયા ઝાલીને થોડો ઊંચો થઈને વિધિ જોવા લાગ્યો અને અમે ય ઝટ ઝટ ચાલતી વિધિ સાંગોપાંગ નિરખવા ઊંચાનીચા થવા લાગ્યા. આગળ કોઈ હતો તેને કોણી લાગવાથી તેણે પાછળ જોયું અને અમને જોઈ ગાળ ગળામાંથી જ પાછી ગળી જઈને બોલ્યો 'સગા હો તો સાહેબ જોવા હોજો. નહિ તો આ બાઈનું લગન પાર પડત પેલે ભવ.' ત્યારે સાહેબ કન્યાપક્ષના કોઈ સંબંધી હશે? જોઉં છું તો ગોરમહારાજને કન્યાના સગા સાવધાન વગેરે વગેરે સાવધાનીઓ વચ્ચે જ મંગળ ફેરા ફેરવી વિધિ આટોપતા પાછળ મૂકીને સાહેબ રસ્તો કરીને માણસોના ટોળામાંથી બહાર આવી રુમાલ વડે મોઢું લૂછતા લૂછતા સંતોષથી સૂસકારા બોલાવવા લાગ્યા.

વગની બાજુમાં એનાથી મોટી ફુમકો પણ એના જેવા જ મોટાનો આખુય ઉંચો હતો તે પણ બહાર આવીને બેઠો. એમફળા બધું ધાર ના દીઠયું; હસીને એણે હાથની બેનાની પહોંચી આંગળીને ગાલ પર અડાડીને એટલું બોલીને,—કેટલાક મોઢું ફેરવીને હેતના હતા—તો આપી. મારે હાથ તો હાલ માટે તૈયાર થવાનું છે કહી આદેશ બહાર નીકળી નાનકડી ગોદમાં ગોઠવાઈ ગયા. મોટર ઉપડવાનો અવાજ પણ મેં અંદરના અવાજ વચ્ચે બરોબર સાંભળ્યો. ત્યાં ગિરધારીએ મને બોલાવ્યો. "હવે, હવે."

સનત સળિયા પકડીને બંનેથી રોગાનાં માથાંની આરપાર વરસાદને બારી બહારને જોઈ નીચે ઉતર્યો એટલે મેં પણ એમ કરી જોયુ

'શું જોયુ ?' ગિરધારી મને પૂછવા લાગ્યો.

'પ્રકૃતિ અને પુરુષ '

'મેં તો સૃષ્ટિ પણ જોઈ ત્યારે. બોલ.' ગિરધારી અમારા બંનેના ખભા પર હાથ ટેકવી બોલ્યો. 'આ આઈ વર્ષ તો અત્યાર ધરીએ બની પણ નહિ તોયે મહિને એ મહિને માના તો બનત જ. આ તો આપણને લગન મહાલ્યાની તક આપી એ જ.'

સનને અને મેં ફરી સળિયા પકડી એકી સાથે બેય બાજુએ ઊંચાં માથા કરીને ખાતરી કરી જોઈ અને

માથું હલાવીને જ ગિરધારીને એની નિરીક્ષણશક્તિ માટે એના હકની શાબાશી તરતને તરત આપી.

સનત બોલ્યો: 'નહિ તો આ ગળિયા બળદને એકો કરીને કોઈ ચોરીમાં તે જતો ઊભો કરે?'

'પણ બિચારો પોતે જવાબદાર નહિ હોય તોય ફોગટ એને ઊઠવેઠ કરવી પડશે એનું શું?' મારાથી કહેવાઈ ગયું.

'તો તો સારું ઊલટું. ઊઠવેઠ તો એક બાજુ રહી, પણ એને ચોખ્ખો ફાયદો જ છે. જો દિકરી, આવે તો.'

'કેમ?' 'કેમ?' સનત ને હું બન્ને બોલી પડયા.

'તો, તો વરરાજા આટલી ઉંમરે તે એક વડાયેલી બાઈની જ સાથે ફેરા ફર્યા એમ નહિ પણ જોડે જોડે એક અણીશુદ્ધ કુમારિકા સાથે — જે જગતના દૂષિત વાતાવરણથી હજી તો સર્વથા અસ્પૃષ્ટ અને અલિપ્ત છે એવી સાથે — પણ મંગળફેરા ફર્યાનો અલભ્ય લહાવો લઈ રહ્યા હતા.'

ગિરધારીના આ કથનથી અગાધ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈને ઊભા હતા ત્યાં કોઈએ હાથથી હલાવીને: 'સાહેબ તો ઉતાવળ હતી એટલે ચાલ્યા ગયા. બહાર પહેલી બસ વરકન્યાને લઈને હમણાં જ ઉપડશે. આપ . . .' એને બોલતો મૂકી અમે બસમાં ગોઠવાઈ

સવૈયા

. પણ આવવા પણ માંડી. વિચારનું જોર ઘેરું
ગુ ગયા બેઠેલે સાંભળવાનું બંધ કરી ગયું.

આજ સાગર કંઈ આમ સાંભળવું કરતાં હતું એમ
કરતી મંદ મંદ મધુર આવતી હતી. ત્યાંથી પર
તારાનો ચાંદનીઓ અંદર તારાઓની જ્યોતમાં. અમારે
તે અમારું થયું તેમ [illegible]
હૃદય ડોલતાં હતાં.

વસ્તો

મીરખાં જમાદારે છાપો તો આબાદ લગાવ્યો હતો. રાતોરાત આપકારી ઇન્સ્પેક્ટર બાપુલાલને પણ તાલુકાને ગામથી બોલાવ્યા હતા સાથે પંચ રાખવાનું પણ ચૂક્યા ન હતા. ગામના નગરશેઠ લીલાચંદને સેવામાંથી ઉઠાડીને સાથે લઈ લીધા હતા. પણ હંમેશ બાજ પંખીની ઝપટથી ફતેહપૂર્વક શિકાર ઝડપનાર મીરખાંની બાજી આ ફેરે સહેજ વેરાઈ ગઈ. કોણ જાણે બિલાડીની ચાલથી ચૂપચાપ આવતા રસાલાનો દૂરથી જ અણસારો આવ્યો હશે કે શું પણ પોતાના સૌ સાગરીતો "ચાલો અમલ બની આવ્યો છે. દડિયા બનાવવા ઢીંડો ખાખરાનાં પાંદડાં લઈ આવીએ." એમ કહીને પલાયન કરી રહ્યા હતા અને મીરખાંવાળી મંડળી ઝાડીમાંથી એકાએક

નીકળી આવી ત્યારે દારૂના માટલા માથે બેઠેલો જમનો જ પકડાયો.

જમનાએ ધુમરાણુ મચાવી મૂક્યું "અરમાનો તો નાસી ગયા. આવી આવીને ગોઠ શું આવ્યા! ગુનેગારો તો વળી પકડાતા હશે! ત્યાં જમનાની આંખ ફીકા ગૈરની આંખને મળી અને ગેબી સંકોચ અનુભવ્યો પણ હજી એના બોલાયેલા શબ્દો ડુંગરાઓ ફરી બોલતા હતા. "ગુનેગારો તે વળી પકડાતા હશે."

બાપુશાએ ગજવામાંથી ડાયરી કાઢી. અને આખા કેસની વિગતો નોંધવા માંડી. મીરખાં સિપાઈઓ સાથે બીજા ગુનેગારોને પકડવા દોડ્યો. એ લોકો જુદી જુદી દિશામાં વેરાઈ જઈ "હરામખોરો બહાર આવો નહિ તો ભડાકો કરીએ છીએ" એવી બૂમો પાડતા હતા. એમના બુલંદ પડકારોથી ડુંગરાઓમાં બારે શોર મચ્યો હતો. ખીણો ગાળોને બદલે હજારો માણસોથી જાણે ઊભરાતી ન હોય એમ લાગતું હતું. છતાં મીરખાં અને એના સાથીદારોના હાથમાં તો એકે માણસ આવ્યો નહિ. છેવટે એમણે ભડાકા કર્યો પણ ખરા, આ બધામાં જાણે બહુ જ રમૂજ પડી હોય એમ ડુંગરાઓ પેટ પકડીને ખડખડાટ હસી પડ્યા

ધુંવાંપુંવાં થતો મીરખાં જ્યારે થોડીવાર પછી હાથમાં તિરસ્કારપૂર્વક બંદુક હલાવતો હલાવતો

[illegible]

બહારમાં ગુનેગારોને [illegible]. ને દરમિયાન [illegible] વસ્તાને એમ તો કહ્યું હતું કે "તને પરમેશ્વર પણ હવે બચાવી શકે એમ નથી. કાંઈક વિચાર કરે તો હજી હું રસ્તો કાઢી આપું"

વસ્તો સારોયે વખત મૂનમૂન બેઠો હતો. એને એક વાતનું સુખ હતું. શરીર એવું તો મજબૂત હતું કે જોનારની નજર પેરના ગાંઠા જેવા એના બાંધા જોવામાં જ ગૂંથાઈ જાય. મોઢું એવું ખાડાખડિયા વાળું હતું

કે મુખ રેખાઓમાંથી કંઈ ભાવ વાંચવાની તો વાત જ પડતી મૂકવી પડે. બોલનારો થોડું પણ બોલે તેટલું સહેજ ઘાંટો પાડીને, જાણે બોલેલું પોતાને જ સંભળાતું ન હોય એમ, બોલતો. એની રીતભાત સામા માણસને ગમે પણ સાથે સાથે કંઈક શંકા ઉપજાવ્યા વગર ન રહે એવી હતી. એનો સ્વભાવ સમસ્યારૂપ હતો એમ નહિ. પણ એના બોલનો શંકા ભરી રીતે અર્થ થતા સમસ્યાઓ ઊભી થતી એ ખરું.

થોડા દિવસ પહેલાં જ વસ્તાને શું સુઝયું હશે કે આસનો આસનો લીલાચંદ શેઠને ઘેર જતો ઊભો રહ્યો. "શેઠ ગમેતેમ કરો પણ મને નોકરીએ રાખી લ્યો. મારા જેટલું કામ કરનાર આ ધરતી પર બીજો કોઈ માણસ જણ્યો નથી."

અલ્યા કોઈને નહિ ને તને તે આ પેઢીએ ચડવા દઉં? તને પાછો હું ઓળખતો નથી ને? કુબેર પટેલને ત્યાં ખેડુ રહેલો ત્યાં બળદને કોણે મારી નાંખ્યા હતા? પાછે પગે બળદને ઓલાણી ચડાવતાં તને તો બહુ જોર પડે, રાજાના કુંવરને! એટલે કોસ અડધો ઠલવ્યો ન ઠલવ્યો કરી ભર્યે કોસે બળદિયા ખેંચાઈ ખેંચાઈને ઓલાણી ચડે તે પછી મરી જ જાય ને "

વસ્તો સહેજ હસતો હસતો બોલ્યો "શેઠના ચોપડામાં તો બધુયે લખેલું હોય પણ લીલાકાકા તમારી નજરો ચૂકવીને તે દિલદગાઈ કેમ કરીને કરવાનો હતો."

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"શ્રી... [illegible] સિવાય પગાર આપવાનું નથી. [illegible] માટે [illegible]."

લીલાશેઠે અજવાળીને કહ્યું "તદ તદ નાના છોકરા પાંચ વરસના આદમી માટે શું પગાર!" તો કે લીલાશેઠે મનમાં ગણતરી કરી લીધી કે સસ્તામાં રહેતા હોય તો બન્ને રહેતા. શેઠાણી બાર વરસની દીકરાની વહુને લઈને આ બાજુના ગામે આવવાનાં ત્યારે ઘરની ચોકી કરી પણ શકે એવા માણસ જ રાખી લીધો હોય તો ઠીક સગવડ સચવાય.

"શેઠ, પગાર નાના છોકરાનો આપજો પછી તો રાખશોને?"

ફફેનો

ત્યાં લીલાધરભાઈના પેઢીએ નમતા પોરના ગયાદા ડાંગરા અને બાજરો ને સીતાબાઈની ગડાકુ તમાકુ કહી ફેંકવા માંડે એ બાબત—જો કે ગાનતી નો બાબ્યે જ — મોઢામાં જમાદાર આવી ચડ્યા.

'શેઠ ત્યારે વરઘાર કર્યા છેવને મને બાણી દેરે ને શપ્યા વગર ચાલવાનું નથી.''

એમ બાબતો બોલતો વરતા બાદશો.

"એ શું બોલ્યા, વરતાજી! વગર શાખિયે તમે ક્યાં એટલા કામના છો!" સીતાબાઈ પોતાના મોઆનર કહ્યું.

"એ . . . હવે તમે જાણો ને તમારું મન જાણે." કહેતોક વરતા રસ્તે પડ્યો. વરતાને મનમાં સહેજ ખુમારી આવ્યા વગર ન રહી કે શેઠ જમાદાર જેવાના દેખતાં પોતાનું રૂડું બોલ્યા.

પણ અત્યારે જ્યારે જમાદાર, આબકારી અમલદાર, શેઠ અને રાજસત્તાના રક્ષક બડકમદારો, બધાએ જ પોતાની હાજરીનો એકસામટો લાભ બીજા સાગરીતો નામી છટક્યા પછી એકલા વરતાને જ આપ્યો ત્યારે આ પ્રપંચમાં પોતે સદાને માટે આબાદ સપડાયો અને ક્યાંક આબરૂનો છાંટો પણ રહ્યો હશે ના તે હવે ખલાસ થઈ ગયો એવું એના મનમાં રમી ગયું. હારેલા માણસની છટાથી અટ્ટહાસ્યપૂર્વક એણે સૌને વધાવ્યા. 'આવો આવો ને મોડા શું આવ્યા! . . '

[illegible]

આમ મનમાં વિચાર ચાલતા હતા ને અમલદારો મળી ગયા અને લીલાવંતીને લાગ્યું પણ ખરું કે વસ્તો પોતાને અશરણશરણ ગણીને આંખથી આજીજી કરી રહ્યો છે.

પણ ક્ષણ ચોંપી જેવા લીલાવતીએ જરી મનનો ઢોળ કરીને કહ્યું :

'વસ્તા, તને નોકરીએ રાખી લીધો આજથી. ફાવશે ને મારે ત્યાં?'

'શેઠજી, મારી ગરીબની ઠેકડી શીદને કરો! પણ નોકરી કરવા ટાણું આવે તો તો જન્મોજનમ તમારે ત્યાં ચાકર થઈને રહું.'

વસ્તો બોલતો હતો. 'ધીરે બોલ, ધીરે' એમ એને ટોકીને શેઠે કહ્યું: 'જો સાંચી વાત કરી પાલવે નહિ.' કહીને આબકારી અમલદાર તરફ આંખથી ઈશારો કર્યો.

માથું હલાવીને 'હાં બોલો, બોલો, બાપુજી,' એમ વસ્તો મૂંગા કાલાવાલા કરવા લાગ્યો.

'એ પછીથી ફરી જઈશ.'

વસ્તાએ માથું ધુણાવીને 'નારે, એ તે કદી બને!' એમ સૂચવ્યું.

'જો, ત્યારે તને કંઈ પણ પૂછે તો તારે કહેવું કે આ શેઠ જાણે. અને તું નારે બોલ્યો એમ ફરીયે બોલજે ને બધા માણસ કે આવી આવીને મોઢા શું આવ્યાં!'

મીરખાંએ બંદૂક ડાબે ખભે ભેરવીને વસ્તા પાસે આવી એને બંને બાવડેથી ઝાલી હલાવીને કહ્યું, 'હરામખોર દીખતા નો એ જ હૈ' શેઠ તુમારા દુકાન પર વો દિન ઉસ્કો દેખા થા. વો દિન નહિ? જબ તમારી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

લીલો હસવા લાગ્યો.

'શું ?'

'એમ ?'

મીરખાં અને બાપુલાલ બંને બોલી ઊઠયા.

બંનેમાંથી એકને લીલા શેઠ જવાબ આપે તે પહેલાં મીરખાંએ જ બાપુલાલ તરફ જોઈને કહ્યું:

'હાં, જનાબ, મેં બોલા કે તરત જ લીલા શેઠ તૈયાર હો કે સાથે સાથે ચલા આયા!'

'તો, શેઠ, તમને કેમની આગળથી ખબર હતી શું?' અમલદારે પૂછ્યું.

'અરે, સાહેબ, શેઠકું કાયકી ખબર? વો તો સાથે સાથે ચલ આયે. હમારા દોસ્ત હૈ, જભી ચલ આયે. એસી પોલીસકી બાતમેં બનિયા સાહેબકું કાયકી ખબર!' અમલદારની સાથે અમલદાર બોલે તો જ રૂડું દેખાય એમ માનીને જમાદારે જ જવાબ આપ્યો.

વસ્તાને થયું કે શેઠ નામુકરર જશે તો? એણે હિંમતભેર એક વાર તો કહી દીધું 'શેઠજીને ખબર નહિ ત્યારે કોને ખબર?'

. મીરખાં એને મારવા જતો હતો એની આડે આવીને હસતો હસતો લીલો શેઠ બોલ્યો.

'ખાં સાહેબ, બિચારો એ સાચું કહે છે. મારો જ માણસ છે. બિનકાયદે દારૂ ગાળનારાઓને પકડાવી ઇનામ મેળવવા માટે તો મેં એને અહીં આ લોકોમાં ભળી જવા મોકલ્યો છે. પણ સાહેબને હું બોલાવી તેડાવું તે પહેલાં કોણ જાણે તમે ય તે ક્યાંથી કેસ જાણી ગયા?'

'દેખો, હમકું માલુમ પડી ગઈ ના?' ખાં સાહેબ હસતા હસતા મૂછ પર તાવ દેવા લાગ્યા.

પારેથી આબકારી અમલદાર બોલ્યો;

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'બાપજી, સાહેબ, એ આપ ક્યા બોલો! હમારે હાથ કૈસે ગુનાહ આ સકતા હૈ?'

[illegible] ઉપર રીસ [illegible]. [illegible] એક [illegible] :

'[illegible] તમારી [illegible] કરતા શા? [illegible] 'કમ અક્કલ, હમારે નીચે સગીઓ ભાગને ક્યું દિયે? હમારા શિકાર ખલાસ કર ડાલા. ગધા, બેવકૂફ!'

એટલા શબ્દો વસ્તાના મગજમાં ઠસાવવા ઠોંસા પણ લગાવ્યા.

'બાપજી, પરસરહદના હતા. નાસી ગયા. શું કરું?' વસ્તો બોલ્યો.

પણ બાપુલાલ એમ સહેજે 'શિકાર' જતો કરે એમ ન હતો. શેઠથી પણ ગુનો થઈ જ ગયો છે એ વાતને એ વળગી રહ્યો. પરસરહદના ગુનેગારોને શોધવા જવાની એને બહુ ફુરસદ ન હતી. વસ્તા ઉપર કેસ

કરેલા જતાં મોડું એને બચાવવા આડા આવવાના. તે હવે એક શેઠને જ ફાયદો બનાવવાથી કંઈક મળે એમ હતું. પણ શેઠનો બચાવ કર્યો વગર મીરખાંને હવે ચાલે એમ ન હતું. છેવટે બાપુલાલે ઘણી રકઝક કરી, મામલો કોરટે ચડશે તો કોઈ ખોઈને કાદવ કાઢવા જેવું થશે એમ માની, વસ્તાનો ખાનગીમાં એકાવન ફસદારનો દંડ કરી બધું બાનું સંકેલી લીધું.

મીરખાંને શેઠનો ને વસ્તાનો બંનેનો બચાવ એક સાથે કરવો પડેલો, પણ એના મનમાં ડંખ રહી ગયો. પોતાને આ કેસમાંથી સારું ખાસું મળત, પણ અકસ્માત જ બધું ધૂળમાં મળી ગયું ને એકાવને એકાવન રૂપિયા આબકારી અમલદાર ગળી ગયો અને ઉપરથી 'ખાંસાહેબ, તમારો દોસ્ત હતો, નહિતર . . .' કહીને એહસાન ચડાવતો ગયો તે જુદો.

એમાં લીલાશેઠને ત્યાં રોજની પેઠે આવતાં જતાં હવે વસ્તાને રીતસર ચાકરી કરતો જુવે એટલે એ વાત યાદ આવ્યા વગર રહેવે શી રીતે? અને યાદ આવે એટલે ખટક્યા વગર પણ રહે નહિ.

તરત ઘડીએ તો શેઠે જ પોતાની કનેથી મુબારગિરા એકાવન ગણી આપ્યા હતા. અમલદારોનાં ચાપાણી પત્યાં ને એમને વિદાય કર્યા ને પછી વસ્તાને શેઠે કહ્યું: 'અત્યારે તો મારા ઘરમાં એકાવનનો ખાડો પડયો.'

'[illegible]'

'[illegible]' [illegible]

[illegible]

'[illegible]'

[illegible] તો ચૂપચાપ કામ કરવા માંડ્યું. કામથી શેઠને ને સૌને ખુશ કરી દીધાં, માત્ર વચ્ચે એક વાર શેઠની સાથે પાસેને ગામ જવાનું હતું ત્યારે શેઠના ઘોડાની પાછળ પાછળ ચાલતાં બે અક્ષર એનાથી કહેવાઈ ગયા:

'લીલાકાકા, પાંચ વરસ ચાકરી કરીશ.'

'કેમ, પાંચ જ વરસ જીવવું છે?'

શેઠની હાજરજવાબીમાં કંઈ પૂછવા જેવું પડે એવું ન હતું.

'ના, પણ મારા ભાગના પૈસા તો પાંચ વરસમાં ભરાઈ નઈ જાય ?'

'મારા ભાગના? શું બોલ્યો? એકાવને એકાવન તારે ભરવાના છે ને?'

'પણ, પ. . . ણ, અમલદારશાબ નો તમારોય અનો કાઢતાના ને? તે તમારા ભાગનાય માંય બેચાર હશે ને!'

આવા માણસ જોડે મોંઆ મૂકી દલીલ કરીને નાહક મુશ્કેલીમાં શીદને ઉતરવું એમ વિચારી અરણીના ઝાડ તરફ હાથ લંબાવી લીલાશેઠ બોલ્યા :

'લે, એ તો થઈ રહેશે, પેલી અરણીની ડાંખળી ભાગી લાવ જોઉં' ટટ્ટૂ તો હીંડતુ જ નથી. પાંચ વરસ પછી વાત તો છે ને' અંહ, ક્યાં હીંડે જ છે? એક સરસ જોઈને સોટી ભાગી લાવ જોઉં.'

વસ્તાએ ચાકરી બજાવવામાં કચાશ રાખી નહિ. બારખાં જમાદારને પણ જોઈને એક વાર તો થતું કે વસ્તો ગુનેગાર માંનવાનો નહિ જ હોય. મૂંગે મોઢે એ એનુ કામ કર્યે જતો, શેઠને પણ થયુ કે પૈસા વ્યાજ સાથે ઠીક વસુલ થાય છે.

એક વાર શેઠ કસબે માલ ખરીદી લાવવા ગયેલા. એવામાં વેવાઈ પક્ષનું કોઈ સગુ ઘેર આવ્યું. શેઠાણીએ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણેનાં ઘરેણાંથી વહૂને લાદી દીધી.

બસે રોજ ન પહેરે, પણ આ બાઈ આવી એના દેખતાં તો કાંઈ ચાકુડા સરખા હાથ રાખીને ઘરમાં વહુને ઓઢી ફેરવાય છે? શેઠ ઘેર ન હતા. પણ વસ્તા જેવો રખેવાળ છે પછી બો શો? પછી પાછા શેઠ જ આવે ત્યારે વઢે કે ન પહેરાવીને ટીકા કેમ કરાવી. તો?

વસ્તાને થયું કે જીવ, આમ ને આમ ક્યાં સુધી મજૂરી કર્યા કરીશ? શેઠ રાજીખુશીથી કદી છોડે એમ હતું જ નહિ, તો પછી પોતે જ કેમ ચાલ્યા ન જવું? અને જઈને એ રોટલા માટે પાછી જંજાળમાં ન પડવું પડે એની તેવડ કરીને જ કેમ ન જવું?

આખો દિવસ એણે કદી નહિ એવી ચીવટથી નોકરી બજાવી હતી. રાતે વહેલો વહેલો કામ પતાવી સૂઈ ગયો. એટલે કે સૂવાનો ડોળ કરતો ખડકી આગળ પોતાના ખાટલામાં પડ્યો રહ્યો. પડ્યાપડ્યા મનમાં ઘાટ ઘડતો હતો કે ઘરમાં ચોરી થયાનાં ચિહ્નો શાં શાં ઊભાં કરવાં? મોઢે બુકાની બાંધી, કેડમાંથી વાંકા વળેલા રહી, પહેરવેશમાં જરી ફેરફાર કરીને ઘરની આગળ માત્ર ડાંગ લઈને ઊભો રહે તોયે એને બધું ઘરેણુંનાણું સુપ્રત કરી દેવામાં આવે. અને પોતાને મોઢેથી એક શબ્દ પણ બોલવો પડે નહિ. ઘરમાં પેસવા માટે એણે એક બે વાત ગોઠવી રાખી હતી. બારણાનો આગળો જમણી બાજુ કાણામાં હતો તે બહાર જ ન આવી શકે એ માટે ત્યાં

એકએ ચૂનો લગાવી રાખી હતી. અને સાંકળની બાજનમાં તો મહેસુસ્તર કરી રાખ્યું હતું. એનો નકુચો જ કામકાજ કરવાને બહાને ઘોઘાણીની નજર ચૂકાવીને એવો ઢીલો રાખ્યો હતો કે દૂર કરી શકાય. છેવટે રગોડાની બારી તો ઉખાડી શકાય એટલી વસ્તાના બાવડાંમાં તાકાત હતી જ.

પરોઢિયાંનું ભળે તે લઈને તરત જ પલાયન કરી જવાની વસ્તાની યોજના ન હતી. એટએટલામાં ક્યાંક ઝટ નજરે ન ચડે એવા સંતાવાઓમાં, બધું સંતાડીને હાંફાંડમરા થઈને પોતે બૂમ મચાવી મૂકવી, 'ચોર'' 'ચોર!' અને બનાવવું એમ કે ચોરોમાંથી બે જણા ઉઘાડી તરવારે પોતાના ખાટલા આગળ જમ જેવા ઊભા હતા ને પોતે શ્વાસ પણ માંડમાંડ લઈ શકતો હતો.

હવે એક વાત રહી! ચોર અંદર આવ્યા ને કયે રસ્તે થઈને—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગોઠવી રાખવાનો હતો. ઘરનાં લોકો જંપી ગયાં, અને મહેમાનના ઘોરવાનો અવાજ પણ બારણા પાસે જઈને કાનોકાન ખાતરીપૂર્વક સાંભળી લીધો ત્યાર પછી વસ્તો કામે લાગ્યો.

ઘરની પછીત પરેશોના ચિંકાર ફળિયામાં પડતી હતી. દખ્ખણાદી બાજુ અડોઅડ ઘર હતું. ઉગમણી મેરની ખડકી આગળ પોતે સૂતો હતો. આતરાતી બાજુ એક ખડેર હતું જેના ઉપરના બાગમાં ગામનો

રવલો ગાંયજો ઝૂંપડી કરીને રહેતો હતો. તે તરફ પહેલાં આ બાજુ આંગણામાંથી નહાવાનું પાણી ખાળ વાટે વહી જતું. પણ વસ્તાના આવ્યા પછી શેઠે આંગણાનો એટલો છેડો સેવા માટેનાં ફૂલ મળી રહે એ ઇચ્છાથી બગીચા માટે રોક્યો હતો. પાણીનો ઉપયોગ આમ થઈ જતાં દેવ રાજી થયા એ ઉપરાંત શેઠ થયા એ તો જૂદું જ. ખાળનું બાકોરું પોતાના દોઢ માથોડું ઊંચા છાપરાબંધ વંડાને દૂષણરૂપ હતું એ હવે વસ્તા પાસે પુરાવી લઈ પેલી બાજુની આખી ભીંત શેઠાણીને કસબી હાથે લીંપાવી દીધી. કોઈને ગમે ન પડે કે પહેલાં ભીંતમાં ક્યાં છિદ્ર હશે.

વસ્તાએ બાકોરું પૂરતી વખતે જ પોતાના નહિ તો પોતાના કોઈ ભાઈબંધના લાભાર્થે અગમચેતી વાપરીને પથ્થરો પોલાપોલા જ ગોઠવ્યા હતા. બહુ જ સહેલાઈથી એણે અસલ ખાલ હતો તેવો કરી દઈ મહેનત કરીને થોડીવારમાં તો માણસ પેસી શકે એવડું ગાબડું પાડી દીધું. એની ખાતરી કરવા એ પોતે જ માથું અંદર ઘાલીને પેલી બાજુ નીકળી પણ ગયો. પોતાની ઉપર એકદમ ખુશ ખુશ થઈ જઈને હવે પૂર્ણાહુતિ ઝટઝટ પતાવી દેવાની ઇચ્છાથી પાછા અંદર જવા માટે માથું ઘાલવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં 'ઓલ્ટીકાન્સ હેમ (હોલ્ટ–હુ કમ્સ ધેર ?)' નો અવાજ આવતાં ચોંક્યો. બીજી પળે તો થાણાના બે પોલીસો એની ઉપર તૂટી પડયા. અને

[illegible]

પીરમીઆંએ જમાદારને જમાદારમાં 'જાડા ચોર આપકા નોકરમેં આયા હૈ, સાં'બ,' કહીને અનેક જીન પોતાની નાંદીક કરવા લાગ્યા. ફરીને અબ્દુલને ખાલિક દેખનાર્યો હૈ! ક્યાં તો મેરે કાન મુનકે અબ્દુલ હૈ તો ક્યા ભુલ ગયા!'

મીરખાંએ આગળ જઈને મકાનમાં કહ્યું 'અજી જમ્મુ, કાનમેં થોડા તેજ ના કરે. મેં ઉનકા દિદાર તો દેખું.'

દીવાની ચાર ઘડીના નાન ખાંસાહેબ ચોકાળા પથારીમાંથી ઊઠી પડ્યા.

“અજી જમ્મુ, દેખ તો સહી એ લોક કિસકું પકડ લાવે હૈ! અબ્દુલ, તું કબીસે ચોર પકડનેવાલા! એ તો લીલાચંદકા નોકર હૈ નોકર! એ ક્યા કિયા તુને!'

ખાંસાહેબનું આશ્ચર્ય જોઈ અબ્દુલમીઆં અને જમ્મુ એના જનીદાર બની ઠેબનાઈ ગયા. ડરતાં ડરતાં અબ્દુલ બોલ્યો, 'સા'બ, મકાનમેં બડા બાકોરા કર ડાલા હૈ ઓર વો ઇસમ વહાં પર ખડા થા. ચોર નહિ તબી ક્યા જનાબ?'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જ્યારે જમાદાર આવ્યા નહિ, એટલે શેઠ [illegible] વસ્તાને [illegible] સાથે આગળ કરી [illegible] ગયો, ત્યારે [illegible] હસીને બોલ્યા.

'શેઠજી, તુમારે વહાં ચોરી હોતી તો હમ ભી આતા, લેકિન એ બદમાસ વસ્તાને સભી મામલા બિગાડ ડાલા. સાલેકું ભગાડ દિયે. અંદર આને દિ નહિ

દિયે. ઔર બહાદુરીસે ઉનકે રસ્તેમે નિકલ કર ઉનકે સામને ખડા રહા.'

લીલાશેઠને મનમાં અનેક ગોળા વળતા હતા. વસ્તાને હાથે પુરાવેલા બાકોરાથી જ ચોર કેમ પેઠા? વસ્તો કેમ બહુ બોલતો નથી? જમાદાર આટલા રસપૂર્વક બોલે છે તે પોતાને બદલો તો આપી રહ્યા નહિ હોય?

'હોય, એ તો ખાંસાહેબ, આમ છમકલું ન થતું રહે તો આપણે ગાફેલ થઈ જઈએ. પાછા શ્રીનાથજી સૌ સારાંવાનાં જ કરે છે.'

શેઠને ઠંડું કાળજું રાખીને આટલા બોલ બોલવા પડ્યા.

'અબે શેઠજી, ચોરલોક તુમારે ઘર પર નહિ તબ ક્યા હમારી ઝુંપડી પર નસીબ અજમાવે?' ખાંસાહેબ હસવાનું ચાલુ રાખીને બોલ્યા. 'એઈ જમ્મુ, હુક્કા તો લાવ. . . અરે કિધર હૈ? મર ગયા ક્યા' અને પાસે વસ્તો હતો તેને હુકમ કર્યો, 'વસ્તા, દેખ જો, વો ડગલે કે ખીસેમેં તંબાકુ હોગી.'

વસ્તો તપાસ કરીને ખાલી હાથે સામે જોઈ રહ્યો ત્યારે લીલાશેઠથી બોલાઈ ગયું, 'ખાંસાહેબ માટે, જા, ઘેરથી પેલી સારામાંની બાચકો એક ગડાકુ લઈ આવ.'

દરમ્યાન જમાદારે શેઠની પૂંજી લૂંટાતી અકસ્માત બચી ગઈ તેનાં લંબાણપૂર્વક ગાન ગાયા કર્યાં. લૂંટાઈ

'એસા ? ચોર તો હોંગે, જમ્મુ!' ખાંસાહેબ જમ્મુને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, 'લેકિન, જમ્મુ, ચોરોકું છોડકે બિચારા ઘરવાલાકું પકડનેસે ક્યા ફાયદા? અબ્દુલ, તેરે હાથમેં ચોર આયગા તબ દુનિયામેં ચોરી મિટ જાયગી.'

ખાંસાહેબે વસ્તાને છોડવી, પાસે બોલાવી એની સાથે અબ્દુલ વગેરે ચાલ્યા ગયા પછીયે વાતો કર્યા કરી. વસ્તો તો બોલે ત્યારે ને? ચૂપચાપ સાંભળ્યા કરે, વચ્ચે ઉંકારો ભરે એ જ.

બીજે દહાડે જ્યારે લીલોશેઠ ચોરીનું સાંભળી કસબેથી ખરીદી અરધી મેલીને ઘેર આવ્યો ત્યારે આખા ગામે એને એક જીભે કહ્યું કે વસ્તો ન હોત તો લીલા-શેઠની પોતાની તો શું પણ સાતે પેઢીની દોલત લૂંટાઈ જાત.

વસ્તો તો ચૂપચાપ ગંભીર મોઢે આ બધો માનનો ટોપલો ઉપાડતો હતો.

સાંજે જમાદાર આવ્યા નહિ એટલે રાત પડ્યે વસ્તાને ફાનસ સાથે આગળ કરી લીલોશેઠ થાણા તરફ ગયો, ત્યારે ખાંસાહેબ હસીને બોલ્યા.

'શેઠજી, તુમારે વહાં ચોરી હોતી તો બડા મઝા આતા, લેકિન એ બદમાસ વસ્તાને સભી મામલા બિગાડ ડાલા. સાલોકું ભગાડ દિયે. અંદર આને હિ નહિ

સિંહ, ક્યારે આ ઝૂંપડીમાં હાજરી આપવાનો નિશ્ચય [illegible] કરો [illegible] આપને આવ્યા છો !'

સીધાસાદીને બેઠમાં આંગણ [illegible] નાખ્યા હતા, ખાંસાહેબ હાથે પુરાવેલા [illegible] જ [illegible] કેમ બેઠા ! વળી કેમ આજ બોલતા નથી ? જમાદાર આદરપૂર્વક બોલે છે તે પોતાને આદેશ તો આપી શકાય નહિ હોય ?

'હોય, કેમ નો ખાંસાહેબ, આમ [illegible] ન બનું તો આપનું આદેશ થઈ [illegible]. ખાસ [illegible] આવેલાનાં જ કરે છે.'

પછી દંડ હાજરનું રાખીને આદરથી બોલ બોલવા પડ્યા.

'અને શેઠજી, ખાંસાહેબ તુમારે ઘર પર નહિ તબ કયા હમારી ઝૂંપડી પર નસીબ અજમાવે ?' ખાંસાહેબ હસવાનું બાજુ રાખીને બોલ્યા. 'ઠીક જાનેદો, હુક્કા તો લાવ. . . અરે હિંમત હૈ ? મર ગયા કયા' અને પાસે વજ્રો હતો તેને હુકમ કર્યો, 'વજ્રા, દેખ લે, યે કહે કે બીડીમે તંબાકુ હોગી.'

વજ્રો તપાસ કરીને ખાલી હાથે સામે જોઈ રહ્યો ત્યારે હીસાહેબથી બોલાઈ ગયું, 'ખાંસાહેબ માટે, જા, ઘેરથી પેલી સારામાની બાયેરી એક ગડાકુ લઈ આવ.'

દરમ્યાન જમાદારે શેઠની પૂજી લૂંટાતી અકસ્માત બની ગઈ તેનાં લંબાણપૂર્વક ગાન ગાયા કર્યાં. લૂંટાઈ

હોત તો પોતે પલકવારમાં ચોર પકડી આપત એની એમણે ખાતરી પણ વારંવાર કરાવી. વસ્તો આવ્યો ત્યારે બોલતા હતાઃ 'ઓ વસ્તાકો, મેરા ચલતા તો તો, મેં ફોરન પોલિસમેં લે લેતા. લેકિન તુમારી પાસસે એસા આદમી પડા લેનેકા અચ્છા ભી નહિ.'

અને વસ્તાએ હુક્કો ભરી આપ્યો એ ખાંસાહેબ બડબડાવવા લાગ્યા. સામે વસ્તો પણ ચલમ ભરીને ફૂંકવા લાગ્યો.

લહેરથી પીવાતી પોતાની ગડાકુના ધૂમાડામાં એક લીલોશેઠ અટળાઈ રહ્યો.

ધૂળધોયાની વહુનાં ઘરેણાં

અમારા ફળિયાને નાકે એક લુહારનું ઘર હતું એ અમારે મન નાનુંસૂનું સુખ ન હતું. રઘો લુહાર આખો દિવસ અને અંધારું થયા પછી મોડા લગી કોઢમાં કંઈનું કંઈ કામ કરતો હોય તે જોવામાં અમને સૌ છોકરાઓને ઘણી જ ગમ્મત પડતી. આજ તો ગાડાનાં પૈડાંને પાટા ચડાવતો હોય; કાલ વળી મહેતાબસીંગના ઘોડાઓને પગે ડાબલા જડાતા હોય. અમારે મન એ વખતે આ બધામાં પારાવાર કૌતુક હતું. રઘો ઝીણુંઝીણું સુધરેલી કામનું—રૂપાનું ને ક્યારેક ક્યારેક સોનાનું પણ—કામ કરતો. પણ અમને એમાં ઝાઝો રસ ન પડતો. અને એ વખતે એનાં દાદી અમારા એકમાત્ર આધારરૂપ થઈ પડતાં.

હોત તો પોતે પલકવારમાં ચોર પકડી આપત એની એમણે ખાતરી પણ વારંવાર કરાવી. વસ્તો આવ્યો ત્યારે બોલતા હતા: 'ઓ વસ્તાકો, મેરા ચલતા તો તો, મેં ફોરન પોલિસમેં લે લેતા. લેકિન તુમારી પાસસે એસા આદમી પડા લેનેકા અચ્છા ભી નહિ.'

અને વસ્તાએ હુક્કો ભરી આપ્યો એ ખાંસાહેબ બડબડાવવા લાગ્યા. સામે વસ્તો પણ ચલમ ભરીને ફૂંકવા લાગ્યો.

લહેરથી પીવાતી પોતાની ગડાકુના ધૂમાડામાં એક લીલોશેડ અટવાઈ રહ્યો.

કૈરવ શાહ બહેરી બહેને, [illegible] કરી હતી તે અંગે જો અંગીઠી કરવા ઓસરીનાં બેઠા હતા, [illegible] મોઢે સૂચના કરી :

'આજ તો આફ્રિકા, પેલી કરી કહેતાં નહિ તે, રાણાના રોમાંચકની વાત કહો.'

બીજા કોઈએ સૂચના કરી : 'અને હબસીઓના ભાઈની વાત પણ કોઈ જ વહેલે કહેતાં? ક્યાં કહી જ છે કહી!'

'આજ આજ તો કહેવી જ પડશે' એમ બધા જ એકી સાથે બોલી ઊઠયા.

દાદીએ બે દીવાનું ઉપર રહેલું મોઢું ઉઠાવી, કંઈ શોધતી હોવાનાં દેખાય એવું મોટા પરની કરચલીઓમાં હલનચલન કરી ધીરે ધીરે કહ્યું : 'બેટા, આપણાની બધી વાતો કહેવા બેઠે કંઈ પાર આવવાનો છે?'

એક જણ, ત્યાં, ગોટા ગોટા આવી પહોંચ્યો એણે ગરમાની જમા કરવા માટે અંગીઠામાં બળતું લાકડાનું મોટું ઠીક ગોઠવવા માંડયુ.

'હું આખી બળતું એવડું મોટું ઉપાડી લાવ્યા છો!' દાદીમા લાડપૂર્વક બબડયાં.

'તમને આફ્રિકા અમે આરે લાકડે બાળવાના? એવું શું બોલતા હશો?' અમે બધામ ગણગણી ઊઠયા.

[illegible]

એમાં શિયાળો આવે એટલે તો આપણું મજાનું પૂછવું જ નહિ. દાદીમા રોજ [illegible] અમારા આગળ અંગીઠાને [illegible] સગડીને [illegible]. અમે [illegible] અને તાપમાં [illegible] સામે બેસતો. તાપવા માટે અંગીઠા ઉપર ફેલાવેલી અમારી હથેળીઓમાં નાના નાના અંગારાઓની રતાશનો પડછો પડતો.

લાકડાં [illegible] અમારે શિર હતાં. રઘુ કાંઈ પોતાના વાપરનાં લાકડાં અમને બાળવા દે એવો ન હતો. અને લાકડાં લઈ આવવામાં ક્યાં ઓછી મઝા હતી? મોટી એવી લડાઈ લડીને છત મેળવી હોય અને પાછા ફરતાં લૂંટનો સામાન ઘસડી લાવતા હોઈએ એટલી અમને હોંસ રહેતી.

માત્ર જરી જરીક હાલતી હતી. તે જાણે કે એકાદ જણ ઊંડા કૂવામાં તામ લેવા કોઈ ડૂબકી મારે અને આપણે કિનારે રહ્યા એની રાહ જોયા કરતા હોઈએ ને એને બદલે કૂવાના ઊંડાણમાંથી ઝીણીઝીણી પરપોટીઓ જ પાણીની સપાટી ઉપર સળવળી રહે એનો ખ્યાલ આપતી હતી.

'ચાલો, 'આપણે આપણી પેલી વાત કહો ને આત્મા. જીવને જીવત આ ખોટી વાતો. . .'

બોલનારને વચ્ચેથી રોકીને આંખ ઉઘાડી દાદીમા બોલ્યાં, 'જો કોઈની નહિ ને દરબારની વાત તે આપણાથી થાય? કાલ ઊઠીને ગામમાંથી કાઢી મૂકે.'

'એની નો ફિકર રાખશો મા. અમે બેઠા છીએ' અમે બધાએ છાતી ગજગજની કરીને કહ્યું.

'એ ક્યાં હું જાણતી નથી.' દાદીમાએ કોડથી કહ્યું, 'પણ વાતમાં વાત બેસી જાય છે તો અરધું મન કહે છે કે કહી નાખું. વળી એમ થાય છે કે અમારું પેઢિયાંનું કહ્યું તમે કેમનું માનવાના હતા?'

'જો એમ ખોટાં આળ ન ચડાવ . . . પેલી બોલતા મહુડાવાળા વાતમાં પબજી રાનવાસો ગયેલો ને અલોપ જ થઈ ગયેલો એની શોધમાં અમે સાથેસાથ રખડ્યા ન હતા? . . . તારું તો રજેરજ બોલ્યું અમારે વેદવાક્ય.' અમારામાંથી બેત્રણ જણા બોલી ઊઠ્યા.

આમ મહિનામ ઉંકારો ભરવાનો શરૂ કરી દીધો હતો. અને ધીરે ધીરે ફરતાં અમે ગામના લોકોમાં વગોવાવા માંડ્યા. "સોનાંરૂપાં બધાં આપવાવાળો ઘેરથી માંડ બાંધીને લાવેલી. આપણા આ દરબારની જેમની વાંકીનું તે વળી તો શું ગજું હતું? કોઈ વળી એમ પણ કહેતા કે આપણા દરબાર જ ઘરેણાં ઘડાવી આપતા. આપણે કાંઈ બધું જાણવા ઓછાં ગયાં હોઈએ? પણ સામે પણે લીંબા સોનીની દુકાનમાં મોટે લગી દીવો બળતાં

કે એ તો ખાળો કાગળ છે! આવું આણીને ઘૂઘરા [illegible] કેવા [illegible] [illegible] [illegible] એટલે [illegible] કહેવાયું [illegible] ખોળામાં [illegible] [illegible] [illegible] આવ્યું ત્યાં આવીને વાત કરે તો [illegible] [illegible] [illegible] હોય તો આપણે કંઈ ખોટું જ ને?

ઉત્તા ધ્રુમાંધાબાને તો એમને આણી એવી હતી, અને પેટ ભરવાં પહેલાં ઉભો પોતાની [illegible] [illegible] આપણું ત્યાં આવ્યા વગર રહેતો નહિ. એ તો આશિષોને બદલે આપી મહા આનંદ હતો, અને એની વહુ — હું કોદરીને ખોળાની એવાણ તો? — એનાથી કંઈ અજાણે એવી ન હોતી.

બિચારો ઉભો આપણું ત્યાં આવીને બગાસા કાઢતો:

'જુઓને, હવે છે કે મને સોનાની બંગડી ઘડાવો. આ વાણેલી બાઈએ ગામમાં ઘરેણાંની ધુમરાણ મચાવવામાં બાકી મેલી નથી.'

'પણ તે ઘડાવનો છે નહિ શા હને?' એમણે વાતનો તાગ લેવા સામું પૂછ્યું. 'બધુ એનું કરેલું મનાવનો કરે છે ત્યારે હારતો કેમ નથી?'

'અરે! બાપજી'બ, એટલું બધુ એનું કર્યું હોત તો કંઈ સીંખા સોની હને તો ઘડાવા ઓછો જવાનો હતો?

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

‘એમ કે ?’ … [illegible] … ના અમારા પ્રશ્નો સાંભળ્યા જ ન હોય તેમ અને અમે બેઠા જ ન હોઈએ એમ આભારી કરતી આમ ફરતી અંદરથી કંઈ ઉંદરનાં હોય એમ આગળ ચલાવ્યું.

“મેં કીધું નો'તું એ દાક્તરી [illegible] આદમી ભાંગીને બૈરી થઈ હોય એમાંની હતી. ધણીને રોજ ને રોજ ટોણા માર્યા કરતી.

"અત્યા તારે તે ઘરેણાં ઘડાવી આલવા છે કે નાદ હવે ?"

"હા હા લીંબા સોનીની વહુ બસે ઘરેણાં વગર ઘરડી થાય. પણ અમારી આ કોદરીને સોનારૂપાં વગર આયખુ એળું જવાનું હતું."

"ના, નહિ જાય. સત્તર વખત કહું છું નહિ જાય" કોદરી એને સામું ચાંપતી.

એક વખત તો જીવો રાતે ગયો ત્યારે ચૂલામાં પાણી રેડીને બેઠી હતી. એને જોઈને ભભૂકી ઊઠી. "બોલ હવે ક્યારે ઘડાવી આપે છે ?"

"નહિ તો ?" એમ કહીને જીવલો ન થાય ને ભૂંડો ને એને અડબોથાવીને ઊભો રહ્યો.

એ રાતે જીવલો આપણે ત્યાં કોઢમાં પડી રહ્યો હતો. એ બે જણા વાતો કર્યા કરતા હતા. જીવો રોદણાં રડતો હતો : "મને સામી થઈને કહી ગઈ કે નહિ તો કોકને જઈશ. મેં તો રોકડું હાથમાં પરખાવી દીધું કે કાલ જતી હોય તો અત્યારે જજે. અને વાટ પણ પાધરી દેખાડી : જા પેલા લાલિયા બંગિયાને. બધાંનિ ઘરેણાંને ચગડોળે ચડાવનારી પેલી વાઘેલી રાણી બળશે ત્યારે સાનીમાંથી એ લાલિયોસ્તો એનું બધુ જ સોનુંરૂપુ ચાળી જવાનો." તો નકટી કહે 'જઈશ, જઈશ. કાંઈ ધુળધોયાની વહુ રહીને સોનાંરૂપાં બાળું એ તો હવે આ ભવમાં ઓછું બનવાનું હતું ?

ભાઈ, એમ કોઈ ઘર કરીને ઓછું આવ્યું જાય છે? ઉજવેલો કંઈ એવા શકનમાં બોલ્યો હશે કે ચાલેલી શાણી સાડાત્રણ મહિનામાં ગામેતરું કરી ગઈ. કોદરી અંગિયાને ગઈ ન હતી. ને તોયે એક વાર એને ઘેર એ હાથે સોનાની ચૂડી પહેરીને બેઠેલી જોઈ એટલે મને તો ભારે અચરજ જ લાગ્યું. ઉજો એને કામ પર ગયેલો ભાઈ, આપણા પહેલાં વાત છાની રહે તો તો પછી થઈ રહ્યું જ. કેમ કોદરી, લાલિયાએ અંગડી કરી આલી કે? ત્યારે કાજે લાલિયાએ ભલો આટલો માર ખાધો. કોદરી મનમાં ખાઈ ગઈ પણ મારી આગળ બોલે શું? સમજી ગઈ કે કંઈક મારી જાણમાં છે. એટલે ધીરે રહીને બોલી "ના ત્યારે તો તમારા ધુળધોયાએ કરાવી આલી હશે."

"એટલે તો તને પૂછું છું બિચારા ઉજલાનું તે શું ગજું?"

કોદરી ગડબડવા લાગી. "હા એ તો કમાઈ કમાઈને મારે મુએ મોઢામાં મૂકવા જેટલી એક કરચ પણ આખા જીવતરમાં કમાત કે નહિ તે કોણ જાણે." મેં હૈડે પેરે ટમકો મૂક્યો, 'પણ કોદરી આપણાથી કાંઈ લાલિયાની આલેલી અંગડી ઓઢી લેવાય છે? ગમે તેમ પણ તેં સારું ન કર્યું.' માથે આળ આવ્યું જાણી કોદરીએ બાજી બદલી નાંખી. "અરે જુવોને શાની અંગડી? આ તો મેળેથી જૂઠી નકલી આણી છે એ છે."

તે ઊંઘું પડી "કેમ કરી [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] કહી." [illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]."

કોદરીને થયું કે હું કાંઈ [illegible]
એટલે એને કહે કે "હવે તને કોઈને કંઈ [illegible]
"ઓછું તો શું, નજરે દેખાય એ જ [illegible]
ને!"

પછી તો આઈ એને [illegible]
એવી આંતરી કે પોતાનું મન [illegible]
એટલી એને કહેવું પડ્યું. ન કહે તો [illegible]
મારા હાથમાં સપડાયા પછી!

મેં કોઈ જોયું કે કોદરી મન [illegible]
ઘડાઈ ગઈ'તી! વાતનો મરમ કે [illegible]
રાણી દેવ થઈ ત જ વખતે કોદ[illegible]
ઓકાવા માંડી. બધું જ [illegible]
બનતી બનાવ્યું. કહે કે "આપણે [illegible]

[illegible]

તો ઉચ્ચું ચાલીને સાની આવતા લાગી. થોડુંઘણું ચાલ્યા પછી [illegible] આવ્યો. મોઢું ઊંચું કરું તો તો જોગણી મને ભાળી જ જાય તો. મેં તો મારે નીચું મોઢું રાખીને ચાળેલી રાખ હતી તે બધી જોગણીની સામે ઉડાડી. ત્યાં તો કોઈ બાપડાનો અવાજ સંભળાયો "માણ પરસન થાઓ! પરસન થાઓ!

તમારે કહે તો હું અહીં આવ્યો. તમને મરવાને આપેલું વચન તો નહિ ચૂકું? એમાંથી દફેરજ આપણે બાપજીને ઘામ જઈ પહોંચાડી દઈશ. તમારો જીવ અવગતે નહિ જવા દઉં. આટલી ઉતાવળ કરી ઘૂંટે જ તે શું આ થઈ બેઠું?"

સાંભળીને મેં એક બળતું એની તરફ ઉછાળ્યું પેઘો બોલ્યો. "જુઓ માજીનાં દાંતની રેખા હજી એવીને એવી ચમકે!"

રાખ ઊડતી બંધ થઈ હતી એટલે મને દેખીને પાછો માજી માજી કરી લવવા લાગ્યો. "મને એક વાર કામ સોંપીને પછી પોતે જ વીલન નાંખો છો શાદને? નહિ તો કાલ સવાર પડશે એટલે તો ભંગિયો બધું લઈ જશે. અત્યારે આ કાળી રાતે આ કાળા તળાવની પાળે હું પણ તમારી આગળ પાણી ન મૂક્યું હોત તો પગ માંડનાં પહેલાં ફાટી મરત. એમાં આ પાંચ દેરીઓ વચ્ચે ભૂતના અખાડામાં આવવાની હિમ્મત આપખામાં મોટા રોજપાટ સાટે પણ કરત નહિ. હવે મારું અહીં બહુ ઊભા રહેવાનું ગજું નથી."

તરત જ મેં રાખ ફરી ઉડાડી પણ એથી તો અવળું થયું. પેઘો બોલ્યો, વાહ! માજી વાહ! કેવાં અદેખાપ થઈ ગયાં' એક નોકરની લાજ રાખવા!

સારે દહાડે પંપાળ્યા કરનાર જેવા ધૂળધોયાની વહુ ઘડીવારમાં સોનાંરૂપાં પહેરતી થઈ ગઈ. અને તે કાંઈ પાછી ધૂળધોયાની કમાણીથી નહિ.'

ત્યાં અમારામાંથી એકાદ જણ બોલ્યો: 'પણ માળું અક્કલ તો ધૂળધોયાની જ ને? એણે જ કહ્યું તો હતું ને કે ક્યારે કોદરી સોનાંરૂપાં પામશે?'

દાદીમા વાત પૂરી થઈ ગઈ એની નિશાની રૂપે ઊભાં થતાં થતાં બોલ્યાં પણ એ અક્કલ તો મેંયે સાંભળી હતી. ને એમણે ય સાંભળી હતી. પણ કોદરીનું કાળજું બીજે ક્યાં હતું જે?

"કાળજાની વાત ઈ બાઈ?"

છાતીમાં ચઢી આવતા નિઃશ્વાસના ઉછાળા પરથી જોયું. પણ કાનમાં પોતે બે જુદી જુદી જોડનાં એકએક એરિંગ ઘાલી દીધેલાં તે જોઈને તો રડવાને બદલે એકલીએકલી પણ એકવાર તો ખડખડાટ હસી પડી. થયું કે સુમતિને જઈને બતાવું. પણ એનું જોયું શા ખપનું? મધુકર હોત તો જુદી વાત હતી.

અને મનમાંમનમાં મધુકરનું ગુંજન એટલું વધી ગયું કે સુમતિ સાથે અત્યારે બહાર નીકળવાનો વિચાર જ બની શકે એમ રહ્યું નહિ. પન્ના સોફા પર જઈને બેઠી અને આંખો મીંચીને સ્વમવા લાગી કે પોતે સુમતિ આગળ પોતાના મનનો એકરાર કરી રહી છે અને સુમતિ જાણે બોલી રહી છે કે 'એ જ ને? હૃદય મારું પણ અપાવ્યું હતું તો તારી પાસે ને? મધુકરને ન જોઈએ તો લાવ પાછું. જોઉં જરી. સાજું તો છે ને!'

'જો, છે તો બરાબર ને?' કરતી સુમતિ બારણું ધડાક ખોલીને અંદર આવી પોતાનો હાર બતાવવા લાગી ત્યારે પણ પન્ના તો પોતાના સ્વમને પકડી રહી હતી. એને થયું કે સુમતિને એકવાર તો હિંમત હોય તેટલી એકઠી કરીને કહી દઉં. પન્નાની મુખદીપ્તિને અદ્ભુત રેખાવળોથી ઢાંકીને ઉઘાડમાં લાવતી એક છૂટી નાનકડી લટને સુમતિ સમી રીતે ગોઠવવા લાગી ગઈ હતી. પન્નાને થયું કે માંડ મહામહેનતે પોતે જે લટને અવ્યવસ્થિત

છાનીમાં ગઈ આવના નિઃશ્વાસના ઉછાળા પરથી જોયું પણ કાનમાં પોતે બે જુદી જુદી જોડનાં એકએક એરિંગ ઘબાવી દીધાં તે જોઈને તો રડવાને બદલે એકલીએકલી પણ એકવાર તો ખડખડાટ હસી પડી. થયું કે સુમતિને જઈને બતાવું. પણ એવું જોયું શા ખપનું! મધુકર હોત તો જુદી વાત હતી.

અને મનમાંમનમાં મધુકરનું ગુંજન એટલું વધી ગયું કે સુમતિ સાથે અત્યારે બહાર નીકળવાનો વિચાર ગમી શકે એમ રહ્યું નહિ. પદ્મા સોફા પર જઈને બેઠી. આંખો મીંચીને સ્વપ્ન લાગી કે પોતે સુમતિ આગળ પોતાના મનનો એકરાર કરી રહી છે અને સુમતિ સામે બોલી રહી છે કે 'એ જ ને! હૃદય માડ્ પણ અપાયું હતું તો તારી પાસે ને! મધુકરને ન જોઈએ તો હાર પાડું. જોડું જરી. સાચું તો છે ને!'

'જો, છે તો બરાબર ને?' કરતી સુમતિ બારણું ધાક ખોલીને અંદર આવી પોતાનો હાર બતાવવા લાગી ત્યારે પણ પદ્મા તો પોતાના સ્વપ્નને પકડી રહી હતી. એને થયું કે સુમતિને એકવાર તો હિંમત હોય તેટલી એકી ફરીને કહી દઉં. પદ્માની સુખદીપિને અદ્ભુત ખાવળાંકથી ઢાંકીને ઉઘાડમાં લાવની એક છડી નાનકડી ને સુમતિ સમી રીત ગોઠવવા લાગી ગઈ હતી. પદ્માને કે માંડ મહામહેનતે પોતે જે હઠને અવ્યવસ્થિત

સિનેમા જોવા ગયાં તો ત્યાં જરીક જો મધુકરે પોતાની સાથે વાત કરી તો અરધાઅરધા અંધારામાં બિલાડીની આંખોની પેઠે તગમગતી સુમતિની આંખો અત્યારે પણ એકવાર પન્ના સામે ઝબકી ગઈ. . . . સુમતિને રિબાવવા પન્નાએ એકવાર ઘણા દિવસ સુધી એને 'કેરમ રમવા' બોલાવી નહિ પણ પછી જ્યારે બોલાવી જ ત્યારે એનો પ્રસન્ન ચહેરો કેવો ખીલી ઊઠ્યો હતો એ પણ પન્નાની નજર આગળ પસાર થઈ ગયું. અને હમણાં જ જતાં જતાં પન્નાની હડપચી ઊંચી કરીને સુમતિએ જે હર્ષપ્રફુલ્લ વદને એની સામે જોયું હતું એ તો એટલામાં કંઈ ભૂલી જવાય છે? ખરું જોતાં તો આખો યે સમય પન્ના એ મુખમુદ્રા તરફ જ જોઈ રહી હતી.

જ્યારે ભાન આવ્યું કે પોતે કાનનાં આભૂષણ પહેરવામાં પરોવાઈ ગઈ છે ત્યારે પન્નાની સ્વામલતા એકદમ અલોપ થઈ ગઈ. એને થયું કે ક્યાં હમણાં મધુકર આવવાનો છે કે આટલી જહેમત ઊઠાવેલી ફળી આવે. ને મધુકર આવે તો યે સુમતિને બોલાવવા પહેલાં પોતે કેરમ રમી લે એવી તો આજે તક જ ક્યાં રહી હતી? કેમકે સુમતિ વગર બોલાવી જ હમણાં આવીને ઊભી રહેશે.

આ વિચારે પન્ના કેટલી અકળાઈ એ તો એણે પોતે પણ પ્રતિબિંબમાં ગરદનને જાણે ગળી જવા માટે

છાતીમાં ચડી આવતા નિઃશ્વાસના ઉછાળા પરથી જોયું. પણ કાનમાં પોતે બે જુદી જુદી જોડનાં એકએક એરિંગ ઘમાવી દીધેલાં તે જોઈને તો રડવાને બદલે એકલીએકલી પણ એકવાર તો ખડખડાટ હસી પડી. થયુ કે સુમતિને જઈને બતાવું. પણ એનું જોયુ શા ખપનું? મધુકર હોત તો જુદી વાત હતી.

અને મનમાંમનમાં મધુકરનું ગુંજન એટલું વધી ગયું કે સુમતિ સાથે અત્યારે બહાર નીકળવાનો વિચાર જ ગમી શકે એમ રહ્યું નહિ. પન્ના સોફા પર જઈને બેઠી અને આંખો મીંચીને સ્વપ્નવા લાગી કે પોતે સુમતિ આગળ પોતાના મનનો એકરાર કરી રહી છે અને સુમતિ જાણે બોલી રહી છે કે 'એ જ ને? હૃદય મારું પણ અપાવ્યું હતું તો તારી પાસે ને? મધુકરને ન જોઈએ તો લાવ પાછું. જોઉં જરી. સાજું તો છે ને?'

'જો, છે તો બરાબર ને?' કરતી સુમતિ બારણું ધડાક ખોલીને અંદર આવી પોતાનો દાક બતાવવા લાગી ત્યારે પણ પન્ના તો પોતાના સ્વપ્નને પકડી રહી હતી. એને થયુ કે સુમતિને એકવાર તો હિંમત હોય તેટલી એકડી કરીને કહી દઉં. પન્નાની મુખદીપ્તિને અદ્દભુત રેખાવળાંકથી હાંકીને ઉઘાડમાં લાવતી એક છૂટી નાનકડી લટને સુમતિ સમી રીતે ગોઠવવા લાગી ગઈ હતી. પન્નાને થયું કે માડ મહામહેનતે પોતે જે લટને અવ્યવસ્થિત

રાખવાની વ્યવસ્થા કરી હતી તેને સુમતિ ન ખમી શકવાથી જ પાછી જકડી રહી હતી. અને 'સુમતિ'! એટલું બોલીને જ એણે પોતાના મનનું મનમાં શમાવી દીધું. થયું કે છોને મોડી જ એની મેળે મેળે જાણતી. મધુકર પણ મહાબળેશ્વર જશે ત્યારે એને ઘણું યે સમજાશે. અને પછી એટલું પણ એને નહિ સમજાય કે ત્યાં પન્નાની એ જોડે લહેર કરશે કે માતપિતાના પહેરામાં પૂરાયેલી પોતે? પણ સુમતિએ જ્યારે લટ બરોબર કરી બે ય હાથમાં મોઢું રાખી 'થાય છે કે અત્યારે હું છોકરો હોત તો કેવું!' એમ બોલીને ચુંબન કર્યું ત્યારે પોતાની મૈત્રિણીની નિરવધિ નિખાલસતા જોઈ પન્નાની આંખમાં જરી પાણી ભરાઈ આવ્યું.

બંનેએ નક્કી કર્યું કે ખાસ સાડીઓ પહેરવાને બદલે નીકળવું તો સાદી રોજની પહેરીને, અને પેલી સાથે લઈ જવી. પન્નાએ બંને સાડીઓ પોતાને ત્યાંથી જ લીધી જેથી સુમતિના ઘરનાંની જાણમાં કશું આવે જ નહિ. પન્નાએ નક્કી કર્યું કે સુમતિના આટલી આ છેલ્લી બાબતમાં કોડ પૂરા કરવા. આખરે તો સુમતિએ જ એને મધુકર મેળવી આપ્યો હતો ને?

બંને તૈયાર થઈને નીકળ્યાં અને એક દાદર ઉતરી સહેજ થોભીને વિચાર કરે છે રૂપમ્ સ્ટુડિયોમાં જઈશું કે

[illegible]

'કેમ [illegible], કેમ આવ્યા નથી ?'

'[illegible] છે ને ?'

[illegible] પણ [illegible] દીઠાં [illegible] [illegible] આવ્યાં. બોલ્યો : કેમ [illegible] ? [illegible] છે ને ? તું તમારી પાસે જ [illegible] હતો.

'કોની પાસે ? સુમતિને મળવા ના કહે ત્યારે આવવાના હતા ?'

સુમતિ બોલી, 'વાહ, [illegible] આવે એટલું એટલું જ છે ને ?'

'હર્ષને કે બહેન મળવા આવ્યો હતો !' મધુકર સુમતિ સામે જોઈને બોલ્યો.

'હા. એ તો ઠીક. પણ અત્યારે સાડે નો રોપીવાલા સાથે તમારે એપોઇન્ટમેન્ટ હતી (મળવાનું નક્કી કર્યું હતું). તેનું શું ?' પમા સદૈવ ગિલ્વાણીને બોલતી હતી.

'બોલ, મધુ. આરે એવું કામ નથી ને ? અમે બે જણાં છુટા પડતા પહેલા સાથે ફેટિઆર સેવરાવવા જતાં હતાં. હર્ષને, નર્ગિસ સારું કે રૂપમમાં ઠીક પડશે ?'

રાખવાની વ્યવસ્થા કરી હતી તેને સુમતિ ન ખમી શકવાથી જ પાક્કી જકડી રહી હતી. અને 'સુમતિ'! એટલું બોલીને જ એણે પોતાના મનનું મનમાં શમાવી દીધું. થયું કે છોને મોડી જ એની મેળે મેળે જાણતી. મધુકર પણ મહાબળેશ્વર જશે ત્યારે એને ઘણું યે સમજાશે. અને પછી એટલું પણ એને નહિ સમજાય કે ત્યાં પન્નાની એ જોડે લહેર કરશે કે માતપિતાના પહેરામાં પૂરાયેલી પોતે? પણ સુમતિએ જ્યારે લટ બરોબર કરી બે ય હાથમાં મોઢું રાખી 'થાય છે કે અત્યારે હું છોકરો હોત તો કેવું!' એમ બોલીને ચુંબન કર્યું ત્યારે પોતાની મૈત્રિણીની નિરવધિ નિખાલસતા જોઈ પન્નાની આંખમાં જરી પાણી ભરાઈ આવ્યું.

•

બંનેએ નક્કી કર્યું કે ખાસ સાડીઓ પહેરવાને બદલે નીકળવું તો સાદી રોજની પહેરીને, અને પેલી સાથે લઈ જવી. પન્નાએ બંને સાડીઓ પોતાને ત્યાંથી જ લીધી જેથી સુમતિના ઘરનાંની જાણમાં કશું આવે જ નહિ. પન્નાએ નક્કી કર્યું કે સુમતિના આટલી આ છેલ્લી બાબતમાં કોડ પૂરા કરવા. આખરે તો સુમતિએ જ એને મધુકર મેળવી આપ્યો હતો ને?

બંને તૈયાર થઈને નીકળ્યાં અને એક દાદર ઉતરી સહેજ થોભીને વિચાર કરે છે રૂપમ્ સ્ટુડિયોમાં જઈશું કે

નર્ગીસ વર્ગમાં જઈશું. ત્યાં માથું ઊંધું ઘાલીને એણી સાથે જાજમે પગથીઆં ચઢતા એક જુવાનને વચ્ચેથી રસ્તો કરી આપવા બંને જણીઓ એક બાજુ ખસી.

'કેમ મિસ્ટર, દેખતા નથી ?'

'અથડાઈને જાઓ છો ને ?'

આજુબાજુથી જ પણ હલકદાર એવડા હલ્લાથી પેલો જુવાન ખમચાઈ જઈને બંનેની સામે મોઢું ફેરવી થોભી ગયો. અને તરત જ પાછો નીચે ઉતરી આવ્યો. બોલ્યો : કેમ થોભી ગયાં ? આવ્યા જતું હતું ને ? હું તમારી પાસે જ જતો હતો.

'કોની પાસે ? સુમતિને મળવા તો કાલે સવારે આવવાના હતા ?'

સુમતિ બોલી. 'વાહ, કેટલીવાર આવે એટલું એવું જ છે ને ?'

'કહેને કે એને મળવા આવ્યો હતો ?' મધુકર સુમતિ સામે જોઈને બોલ્યો.

'હા, એ તો ઠીક. પણ અત્યારે સાંજે તો ટોળીવાળા સાથે તમારે એપોઈન્ટમેન્ટ હતી (મળવાનું નક્કી કર્યું હતું). તેનું શું ?' પના સહેજ ચિડવાઈને બોલતી હતી.

'બોલ, મધુ. બારે એવું કામ નથી ને ? અમે બે જણાં છૂટાં પડતાં પહેલાં સાથે કેટલાક સેરરાવવા જતાં હતાં.' કહેને, નર્ગીસ સારું કે રૂપમમાં ઠીક પડશે ?'

[illegible]

'પણ તું જાણે, કે કે એ તો બાળપણથી આવ્યાં.'

'ડાઇનિંગરૂમ સુધી કેમ આવ્યો, કે તું કેમ નહાયું?'

'કેમ, તું એની આંખની કોમ્પ્લિમેન્ટ્સ નહિ. રાખ બટાકાની વાટકી ને આટલું ન બગાડું? હું તો મારી આંખ ઝીણી પાડવાનાં નથી હોંશથી આપની ટેવ ના એની આંખ તો પડાવ, નહિતર મધું છે જ્યારે.'

'આવ, એમ પણા જલ્દ થતી હોય તો એમ.' સુમતિ સામે જોઈ મધુકર બોલ્યો.

'હા. ને પાછળ બે જેની બહાર કાઢીને સુમતિ ઊભી રહેશે.' સુમતિ હાથથી ઝૂલવા લાગી. એને ડર લાગ્યો કે ખરેખર પડાવશે કે શું.

પન્નાએ શાંતપણે રમૂજ માણી. 'પણ તમે જો પડાવોને. તારા હકનું છે.'

સુમતિએ તક ઝડપી લીધી: 'ગાલ જો મધુ.' અને બેસતાં બેસતાં બોલી, 'જો, ડાબા, અને ડાબી બાજુ બેસવા દે. આટલો હેરોબાર થોડા દિવસ જરૂર સંતાડી રાખવો પડશે એમ ને? પણ પન્ના,' પન્ના તરફ જોઈને સુમતિએ કહ્યું, 'બે શરત હોં! એક તો આ હેરોબારની નકલ તારે માગવી નહિ. તું તો ઘરમાં ધજા ફરકાવીને ઊભી રહે. અને બીજી એ કે આની પછી આવશે એ બે હેરોબાર પડાવવો. જો, તારું કહ્યું મેં ન કર્યું?'

'મારું કહ્યું કર્યું કે મનનું કહ્યું? એ શું બાર શરત કાઢને. હું તો મારે આ ચાલી.' અને પન્ના ઊઠી પણ ખરી. 'ફોટો પડાવવા તારી સાથે બેસવા જેવું મારું મોઢું ક્યાં તેં રહેવા દીધું છે? હું તો મારે આ ચાલી. ખાઓ પીઓ ને લહેર કરો. એમાં જ હું રાજી.'

'મારી સાથે નહિ તો આની પછી મધુની સાથે પડાવ.' સુમતિ અત્યંત રિસાઈને બોલી.

'હજી કોઈ ગામમાં રહી જતું હોય તો તેને બોલાવ એટલે એની સાથે પણ બેસું.' મધુએ મધુરહિત વાણી ઉચ્ચારી.

'અને આખા ગામની સાથે ફોટોગ્રાફ પડાવનાર જોડે આ પન્નાને બેસે છે બલારાત.'

'આય આમ તો કૉલેજની પોટ્રીઓ છે હોં કે બાવાજી!' મધુકર કંઈ ન સૂઝતાં જરથોસ્તી છગર સાથે વાતે વળ્યો.

'અરે આપરે બી જરા ઉધરતૂધર જઈએ ને વગર ટિકિટનો ખેલ જોઈએ ચ. અરે બાવા, અમે બી જવાની જોયલી ચ કેની? પણ આય તો બા નવું!'

'બાવાજી, તમે જ ગમે તેમ એક પોઝ નક્કી કરી ફોટો લઈ લોને એટલે પત્યું.'

'અરે બાવા, હું બી એ જ વિચાર કરું ચ ની? તમે આજકાલનાં પોરિયાંઓ તે કંઈ સમજ પરે? તન

આમો મેં કહ્યો કે મેં ટપ્પ (મિસરી) કરી આપો. તે આપ જુદાઈની નું થાય ? અરે બાવા, ધ્ કઈ બદુમર નથી, કે નથી ખોદાયજી.'

પછી બાબી હતી ને થંભી બર્જી ને બોલી 'ખુદા પણ બિચારો શું કરવાનો હતો !'

બાવાજી માથું ખોતરતાં ખોતરતાં બોલ્યા: 'તમે નાહકમાં ફુકનાઓ અમારા જુદાના મગજનું દહીં કરી નાખો છ.' અને મધુકરને ખભેથી પકડીને બોલ્યો, 'બાવા બેરની. જો ખોદાયજીને દુનિયા ગમાવવી હોમે તો એરણને જેમ કાતરસે તેમ ચેતરસે. અમારા ગરીબ માનસથી અમારું જ પૂરું સબાધાનું નથી ત્યાં વળી એરણની ફિકિકરી કાં જોવા બેસીએ !' અને માથું ખોતરવાનું એકદમ અટકાવી દઈ ખોપરી પર તર્જની ટેકવી કંઈ પ્રેરણા આવી હોય એવા 'પોઝ' માં આવી જઈને બોલ્યો: 'ચાલો બાવા. ખોદાય ખોદાયને પેર. અને આપરે આપરે પેર. આપ આપરી ફિકિકરી તો ખોદાયજીની મહેરબાનીથી પાર ઉતરસે. પછી એરણનું એરણ જાણે . . . ચાલો, બાવા, એમ તલવારની ધાર જેવા ઊભા રેહો જોઉં. બરાબર પ્રોફાઈલ (પડખું) આપો, જોઉં.'

એને ઊભો જ રાખી પાસે એક અરધા બેઠેલા અધી ઊભા — એમ રહી શકાય એવું સ્ટુલ ગોઠવવા

લાગ્યો. ગોઠવતાં ગોઠવતાં બોલતો હતો, જાણે કે સ્વગત જ. 'હું બી બેચાર ચોપડી ભણ્યો ચ. પણ તનના અરધા બે તો આ મને માસ્તરે કહીં નહિ સિખવીઆ. એવણ કહેસે (એણે અહીં પન્ના તરફ જોયું) ખૂદ ખોદાયજી પણ તનના અરધા બે કરી નહિ આપી સકસે. પણ ખોદાયજીને સું? અમને તો દુનિયામાં રહેવું ચ બાવા.'

પહેલાં પન્ના સામે જોઈને બોલ્યો: બાઈ, તમે આય સ્ટુલને અંઢેલીને જરા ઊભાં રેસો? તમુને કંઈ પ્રોફાઈલ આપવાની જરૂર નથી. આય મિસ્તરનો પ્રોફાઈલ હોસે એટલે બસ. એક બાજુનો પ્રોફાઈલ તમારી સાથે, ને બીજી બાજુનો—જોવ, તેની તે બાજુનો નહિ, બીજી જ બાજુનો—પ્રોફાઈલ એવણની (અહીં એણે સુમતિ તરફ હાથ કર્યો) જોડે લેવસ. ફિકર કાંય કરોચ? આય ફરામરોજ આજ આબાદ તન અરધાના બે કરી બતાવેચ.' કહી એણે સુમતિ તરફ સંમતિ માટે નજર કરી.

પણ સુમતિ તો બેહોશ બનીને ખુરસીમાં ફસડાઈ પડી હતી. પ્રણયત્રિકોણના સનાતન કોયડાનો અત્યારે ફરામરોજે આણેલો નિકાલ એટલો બધો સચોટ અને સાચો હતો કે હોશમાં રહીને સુમતિથી એ જીરવી શકાય એમ હતું નહિ.

નંદિની

ગઈ કાલનો મારો પત્ર તને મળ્યો હશે. છતાં આજે આ આવડો મોટો, કેમકે મોટો જ લખવાની છું, કાગળ જોઈ તને પળવાર અચંબો તો થશે જ. હવે ને કે અહીં પડી પડી લહેર કર્યાં કરું છું તેમાં તને કંટાળાથી લખું એમાં અચંબો શેનો? સાચું કહું તો આ ચોવીસ કલાકમાં એવી ત્રાસી ગઈ છું કે એની વાત કરવા બેસું તો દિવસોના દિવસો ચાલ્યા જાય. અને એમ સંભળાવવાનું તારા સિવાય બીજા કોની આગળ બને? છતાં આટલા દિવસ તો તારાથી એ ચોરી જ રાખ્યું. મનમાં એમ કે મળીશ ત્યારે કહીશ અને ખરું કહું તો આ આટલા બધા — મહત્ત્વનો અનુભવ હશે એ તો છેક છેવટ હમણાં જ સમજાયું.

તેં માન્યું હતું કે મોટીબહેનની પાસે રહીને એની આ Ultra modern (અતિ–અર્વાચીન) વિચારો

સેવનારી નાનીબહેન કંઈ શીખશે ને સમજશે. કહું? સમજી તો છું. એ જ કે આપણા કૃત્રિમ વાસી જીવન કરતાં કોઈ પણ પ્રકારનું (પછી ભલેને તે અતિ અર્વાચીન હોય) પ્રાણવંતુ જીવન સ્વીકારવું એ જ બરોબર છે. અહીં મોટીબહેન પાસે આવવામાં તારી રજા માગવા રહી ન હતી એટલે તારી કોઈ પણ ધારણા સફળ લાવવાનું પણ મારે માથે છે જ નહિ.

છતાં તને જણાવું તો તને પારાવાર નવાઈ થાય એવું કંઈક અહીંના એક બનાવ પરથી મારી સમજમાં આવ્યું છે. અને તે એ કે મારી બાળક નામના પ્રાણી પ્રત્યેની લાગણીમાં અણધાર્યું પરિવર્તન. તું આ સાંભળવા પૂરતો તૈયાર નહિ હોય. પણ એમ તો એવા ફેરફાર માટે હું ય ક્યાં તૈયાર હતી? અને છતાં મારી અર્વાચીન વિચારો પ્રત્યેની 'ઘેલછા' તો તલમાત્ર ઘટી નથી એ યાદ રાખજે. . . . કુદરતે ગમે તેમ મનમાં ઘોડા ઘડી રાખ્યા હોય, આજની યુવતી કોઈ પણ યુવાનનો હાથ પકડે છે ત્યારે એને પતિ તરીકે જ સ્વીકારીને, નહિ કે પોતાના ભાવિ બાળકના પિતા તરીકે: પ્રાણીઓનું શાસ્ત્ર (બાયોલોજી) ગમે તે કહે; અત્યારની તરુણીના રગેરગમાં ધબકતા પ્રાણનું શાસ્ત્ર શું કહે છે એ તો ક્ષણવાર કાન માંડીને. સાંભળો. તમારા માનવ વંશનું સાતત્ય (કન્ટિન્યુઇટી ઑફ રેઈસ) સાચવવાની જવાબદારી એ બીચારી માથે ઓઢી લેવા ચોખ્ખી ના

પાડે છે. એ તો પોતાના ગજા પ્રમાણે પોતાના અસ્તિત્વના, સ્વત્વના, રંગમય આવિષ્કાર કરે ગયે છે. . . . આ અને આવા તને વધારે પડતા આધુનિક લાગતા વિચારો મેં અનેકવાર વિસ્તારથી અને શાસ્ત્રીયતાથી તારી સાથે ચર્ચ્યા છે અને તું એકકે વાર સમજ્યો નથી. મારી જાણમાં છે. એને જ તો પુરુષોના અહિમામદ (સુપારિયોરિટી કોમ્પ્લેક્સ)ને નામે ઓળખવામાં આવે છે.

પણ જવા દે એ વાત. હું ને તું પરણ્યાં, એટલે આખી પુરુષજાતિના ગુના માટે મારે તને જ પજવવો જોઈએ નહિ.

ખરી વાત તો એ છે કે આ બધી હું મારી જ પજવણી કરી રહી છું. નહિ જન્મેલાં બાળકો સામેની અમારી ફરિયાદ તે ખોટી છે એમ તો હું માનતી જ નથી. પણ એની શી કિંમત આપવી પડે છે એ કલ્પું છું ત્યારે અનહદ કંપું છું. એક સાવણી મા આગલી માની બાળકની ઈર્ષ્યા કરે એવી તો અમે કુદરતનાં બાળકોની ઈર્ષ્યા નહિ કરતાં હોઈએ? આવી શંકા પાછ પાછે ઉઠ્યા કેટલાક સમયથી મારા મનમાં ઉદ્ભવી છે અને મને જંપવા દેતી નથી. ખબર છે કે તું એમાં કંઈ સમજવાનો નથી, કેમકે મૂળ સવાલ જ સમજવાની તેં ક્યારે દરકાર કરી છે? પણ ઓને તો પોતાના સ્વત્વનો

ખ્યાલ ઘૂંટવામાં જ જિંદગી નિર્ગમવી પડે છે. અને તને — પુરુષને — કોટિ ઉપાયે પણ એની ખબર પડવાની હતી?

આવી શંકા થયાનું કારણ તે આ થોડા દિવસમાં અહીં બનેલો એક પ્રસંગ. એ પ્રસંગ તો તને વાતોના રસિયાને ગમશે જ. એમ માનીને તો આટલી પંચાત કરી. બાળકો માટે મારો અભિપ્રાય જેથી કુમળો બન્યો તે બનાવ નાનોઅમથો પણ કઠોર બહુ હતો. ટૂંકામાં, જાણે કે આ પખવાડિયામાં હું પોતે જ માતા બનીને બાળકવિહોણી બની ગઈ ન હોઉં એવું થઈ ગયું.

તને મેં એટલું તો લખ્યું હતું કે મોટી બહેનની એક છેટેની બહેનપણી પડખેના બ્લોકમાં રહે છે તેની સાથે પણ લહેર કરું છું. પણ એ લહેર ભારે પડી ગઈ. કેમકે મોટી બહેનની મિત્રલીલા મને શરૂઆતમાં આકર્ષવા પૂરતી ગમ્મત કરતી હતી. પણ પછીથી તો પોતાની જ લહેરનો વિચાર કરતી ને તે પ્રમાણે વર્તતી થઈ ગઈ.

શરૂઆતના દિવસોમાં બહેનને આખો દિવસ વળગી ન રહું એવા ખ્યાલથી લીલાને ત્યાં વધારે બેસતી. અને જીવ મળતાવડો તો ખરો જ એટલે મજા પણ કરતી. પણ બે ત્રણ દિવસમાં તો બહેનને કે બહેનની બહેનપણીનેયે ભુલાવે એવી બહેનપણી મને મળી ગઈ.

લીલાને નું કૅરમ રમતાં કોઈએ તેમાં બનતા સુધી નું જ જાણતી. પણ એવું થયું કે ધીમે ધીમે લીલા પણ જીતવા લાગી. પણ એનો અર્થ એમ ન કરતો કે એની આવડત વધી ગઈ હતી. કારણ એમ હતું કે એની સાવકી દીકરી ધીમે ધીમે મારી સાથે છૂટ મેળવતી જતી હતી અને ગમે તેમ ચિડાઈ વગીને મારા દાવ આબાદ બગાડી આપતી હતી. નંદિની—એનું નામ નંદિની હતું —લીલાના સ્વભાવથી તો ટેવાયેલી હશે જ. એટલે અદબપૂર્વક એનાથી દૂર રહેતી, એથી જ સમજાઈ ગયું કે લીલાથી એ ડરતી રહે છે. પણ એણે મારી સાથે તોફાન કરવાનું અજમાવવા માંડ્યું. એના એ પ્રયોગમાં એ જીતી એનો જસ નથી તો ઘટતો એને કે નથી ઘટતો મને. કેમકે લીલા કદી જ તકલીફમાં ઊતર્યા વગર માત્ર એક આંખની પાંપણ ઊંચી કરીને જ બાળકીને એક ગાઉ છેટે હાંકી કાઢી શકત. પણ નંદિની મને છેડતી હતી એમાં લીલાને ફાવતું આવતું હતું. એને જીતવાની તક મળતી હતી.

પણ જીવનમાં આવી ઘર-રમતની હારજીતોના આનંદ એવા મોટા નથી હોતા કે એના પર મુસ્તાક રહી સમય ગુજારી શકાય. લીલાએ જ્યારે જોયું કે કૅરમમાં હવે બસે પોતે મને હરાવી શકતી હોય, પણ દરમ્યાન બીજી એક વાતમાં તો એ જ હારી ગઈ છે.

'બેન બે દાવ શેના લો છો? હવે મારાનો દાવ આવ્યો, નંદિની લીલાને ઉદ્દેશીને બોલતી, પણ એ વખતે

એની આંખ તો મારી તરફ ઉમળકાભેર મંડાઈ હોય અને 'બેન' મારવાની ન હોય એમ એ પાણી પહેલાં પાળ બાંધી લેવા મારી કોટમાં એના નાનકડા હાથ ભેરવી ખરડા પાછળ મુખ લપાવી દેતી.

લીલા પોતાને બા કહેવા દે એવી તો હતી જ નહિ. નંદિની બહેન કહેતી. તે પણ વાત્સલ્યતરસ્યા અવાજથી કહેતી. છતાં લીલાને હવે તો ચલાવી લીધા સિવાય છૂટકો ન હતો. જેટલીવાર નંદિની એને બહેન કહી બોલાવતી એટલીવાર એ સહેજ—કહો કે એક પલકાર જેટલા વખત માટે પણ બેચેન થઈ જતી. પોતાના નવયૌવનની જાણે કે વિડંબના ન થતી હોય. પોતાની ઉપર રસવર્ષાને બદલે માતૃત્વની જવાબદારી કોઈ ન લાદતું હોય. આ બધું મને દીવા જેવું ચોખ્ખું તો નંદિની મને માશી કહીને બોલાવતી થઈ ત્યારે દેખાયું. મારી સાથે લીલાને આગવો પરિચય હતો તેનો નાની નંદિની લાભ લેતી હતી એમ લીલાને જાણે ન થતું હોય એમ મને લાગ્યું.

એમ ન હોત તો એક બપોરે 'એ માશી આવ્યાં! ચાલો રમીએ. ચાલો રમીએ.' એમ નંદિની આનંદની કિકિયારીઓ કરતી નાચી ઊઠી ત્યારે એની કાનની ટીશીઓ લોહી ટપકવા માંડે એવી લીલાએ કરી દેવાની કાંઈ જરૂર? પોતે છતતી છતાં નંદિનીને ધમકાવી મને પજવવું છોડી રમવા ચાલ્યા જવાનું કહીને મારા પર ઉપકાર ચડાવવાનું કારણ?

પરિણામ એ આવ્યું કે લીલાના દેખતાં નંદિની ગાદી ડાઘી રહેતી, પણ, ચાલો બાગમાં રમવા, ગાલોની ઢેલ્લું મોઢું કરો છો! એમ મારી પાસે મોઢી જઈનને ત્યાં આવીને ખુમરાણ મચાવી મૂકતી ને કોડ પ્રમાણે તોફાન કરી લેતી.

સારો દિવસ એ ધરબદાર રમ્યા જ કરતી. એ સમજતાં વાર લાગે એમ ન હતું. લીલાનો પતિ સવારનો નોકરીએ ચાલ્યો જતો ને દીવાબત્તીએ આવતો એ સાચું. તો પણ ઘરમાં આટલી બધી વ્યવસ્થા, ગૂંગળાવનારી વ્યવસ્થા જોઈને, આંધળાને પણ થાય કે બીજું તો ઠીક પણ આ ઘરમાં બાળકનો ત્રાસ તો નથી જ નથી. હું રમવા જતી એટલો વખત પણ એ મારામાં એટલી બધી મૂંઝાઈ જતી કે એને હાથે કાંઈક અવ્યવસ્થિત થવાનો ઘરને લહાવો મળતો નહિ. રમતાં રમતાં વચ્ચે આંતરો પાડીને લીલાએ ઊઠીને મને કાચના મોટા પ્યાલામાં પાણી આપ્યું. મેં પીને બેઠી હતી ત્યાં પાસે જ પ્યાલું મૂક્યું. નંદિની એકીટશે મારા પ્યાલામાં ઓછા થતા જતા પાણી તરફ નવાઈભરી જોઈ રહી હતી એની તો મને ખબર હતી. પણ તરત રમવે વળગી એટલે નીચે મૂકેલું પ્યાલું એણે ક્યારે ઉપાડ્યું અને વધેલું પાણી ક્યારે પીવા માંડી પડી એ તો લીલાએ એને ધમકાવી કાઢી ત્યારે જ મને સમજાયું. 'જા. ઢોળી નાખીશ. પાણી પીવું હોય તો અમને કહેતાં શું થાય છે?'

એટલે, નંદિનીની જે બ્હીગાનથી પણ સંભાળ લેવાની હોય તે નોકરે લેવી એવી વ્યવસ્થા લાગતી હતી.

ડાહીડમરી બની જઈને કોઈ અડધું પાણી પાસું પ્યાલામાં જ રહેવા દઈને નંદિની ખાળમાં ઢોળવા જતી હતી ત્યાં મારાથી બોલાઈ જવાયું, 'લે હું આપું' ઉપરા ઉપરી ફ્લેકથી દાવ લેતી લીલા કેરમના પાટિયામાં જ માથું રાખીને કંઈક બોલવા જાય છે ત્યાં તો નંદિની જ બોલી, 'ના, માશી મને તરસ નથી લાગી. હમણાં જ નીચે નળ ઉપર બહુ પીધું. જુઓને, આ ફરાક પણ ક્યાં સુકાયું છે?' ને પ્યાલું નીચે પાટલા ઉપર મૂકીને દોડી ગઈ. માત્ર લીલા આટલુંક બોલી: 'બહુ રંજાડે છે, નહિ? આપણને રમવા નહિ દે.' લીલાનો અસ્પષ્ટ નિશ્ચય મને સમજાઈ ગયો કે હું નંદિનીની બાબતમાં આમ માથું મારતી રહીશ તો એ મારી સાથે રમવાનું બંધ કરી દેશે.

સવારે એ મારી પાસે આવીને અલકમલકની વાતો કરતી. દિવાનખાનામાં વચ્ચે ટિપાઈ હતી. તેની આજુબાજુ ઘુમરીઓ લીધાં જ કરતી. થાકી જાય એટલે પાછળથી આવીને મારી કોટે વળગી પડે. એકવાર વચ્ચેનું ફ્લાવરવાઝ એની હડફેટથી નીચે પડી ગયું. ફૂલ વેરાઈ ગયાં તે ઊઠીને મેં પાછાં બરોબર ગોઠવ્યાં ત્યાં લગી તો એ ડરતી હતી કે પૂરાં ગોઠવાઈ રહે તે પછી જ એને મારા હાથની પ્રસાદી મળવાની હશે. પણ

કંઈ કરવાને બદલે એના વાળમાં મેં એક ફૂલ મૂક્યું એટલે એ સામેના મોટા અરીસામાં જરીક જોયું ન જોયું કરીને એક વાર તો ઝટ કરતી મારી છાતીમાં આવની સમાઈ ગઈ. એના નાનકડા માથા પર હાથ ફેરવતાં જ મને જે કદી પૂરતી સ્પષ્ટતાથી નહિ સમજાયેલું તે સમજાયું. તારા મસ્તકને હું હજી ભારી રહસ્યમયતામાં ડુબાડી રહી છું એમ માનતી ત્યારે ખરું જોતાં તો કુમારી કુદરત આવી અજાણ નંદિનીઓનાં નાનાં નાનાં માથાં ઉપર મારી મારફત વાત્સલ્ય જ ઉભરાવી રહી હતી. નંદિનીએ એક અત્યંત મીઠા આછા નિઃશ્વાસથી મારી સામે જોવા મોં ઊંચું કર્યું ત્યારે લાગ્યું કે દરિયાને પેલે પારથી આવીને કોઈ અદીઠ વાયુલહરી રોમેરોમમાં અગમ્ય મર્મર જગાવીને ક્ષણમાં તો ક્યાંક ચાલીયે ગઈ.

નંદિનીની સાથે વાતો કર્યા કરતી એ બધી તને કંઈ લખવા જેવી નથી, કેમકે એવામાં લખવા જેવું કંઈ હોતું જ નથી, છતાં થાક્યા વિના અમે વાતો કર્યા જ કરતાં. ગોરીબહેનને, એમના વર હોય ત્યારે એમને પણ નવાઈ તો લાગતી પણ હું આનંદ કરવા આવી છું તો મને ગમે તેમ કરું એમ જાણીને (અને તારી પેઠે એ પણ મને મનસ્વિની ગણતાં જ હશે એટલે વચમાં ન આવવાની કાળજી પણ) મને ફાવે તેમ કરવા દેતાં.

લીલા ફ્રેમના પાટિયા પર સફેદ ખડી લગાડેલી હતી એટલી વારમાં હું એમના વરની ચોપડીઓ કબાટના ઉપલા ખાનામાંથી કાઢીને જોતી હતી.

'બૂકમાર્ક તરીકે હેરપીન તે મૂકાતી હશે? નંદિનીને પછી ક્યાંથી જડે!' કહીને 'અહિંસાની વ્યવહારિકતા' નામના મોટા થોથામાં નિશાન તરીકે મૂકેલી નાની હેરપીન મેં બહાર કાઢી. એ ખોવા માટે તો નંદિની ઉપર વ્યવહારુ લીલાએ ગુજારેલી હિંસા એણે આંગળીઓના સોળ અને ચીમટાનાં ચાઠાં છાનામાના બતાવી જઈને સવારે મારી આગળ ખુલ્લી પાડી હતી.

લીલા હાથ ખંખેરતી બોલતી હતી : 'તે માશી, તમને મારા ઘરના ખૂણેખૂણાની એટલામાં ખબર પડી ગઈ, કેમ!'

એણે જે રીતે 'માશી' અને છેવાડે 'કેમ' ઉચ્ચાર્યું તે ગમે તેના મગજના બે ટુકડા કરી દેવા માટે બસ થઈ પડત.

બીજે બપોરે ચાલો રમવા. ચાલો રમવા, એમ રોજની જેમ નંદિની બોલાવવા આવી ગઈ હતી. પણ હું નીકળી ત્યારે કહ્યું કે 'ના, ના આજે નહિ રમો તો?' જાણે નંદિની મનોમન સમજી ગઈ ન હોય કે 'બેન' 'માશી' ઉપર ખફાનજરથી જુએ છે. અને એવું બન્યું કે એ દિવસે પણ પલંગના મોટા ગાદલા તળેથી નંદિનીએ સંતાડ્યું હતું એનું ભૂંડું ફરાક મેં કાઢી આપ્યું ને મનમાં હું ગણતી હતી કે લીલાએ એ જોયું નથી. પણ ગમાણમાંથી હાથ લૂછતી લૂછતી બહાર આવતી લીલાએ એ જોયું અને ત્યારે જ પામીની એને જરૂર

હોય છતાં માટલામાંથી પાણી લેતાં લેતાં મારી તરફ પીઠ રાખીને કદાચ એને પણ પોતાના બોલ્યાનો અર્થ સમજાય એ પહેલાં તો બોલીયે ગઈ; 'આટલો ચટકે છે તો ઘરની માલિકણ થઈને રહોને!'

'આજ મને ઠીક નથી. નહિ રમીએ એ જ કહેવા આવી હતી.' એમ કહેતીક હું મોટીબહેનને ત્યાં ચાલી આવી. ન તો મને રોકવાની એને તક મળી. ન મને નંદિનીના બેહાલ ન થાય એ સંભાળવાની મરત રહી.

બીજે દિવસે રમતી હતી ત્યાંથી દોડતી હાંફતી આવીને નંદિની ખોળામાં લપાઈ જઈને ડૂસકાંમાંથી અરધુપરધુ સમજાય એમ બોલતી હતી કે મારા ચાલી નીકળ્યા પછી સાંજ સુધી 'બેને' એને પલંગ નીચે પલાંઠિવાળીને બેસાડી રાખી હતી. પાલવ વડે એનું મોઢું લૂછવા જતી હતી ત્યાં એવડા મોટા સદ્દભાગ્યથી છળી ઊઠી હોય એમ દૂર જઈને ફ્રોકના છેડાથી પોતે જ લૂછવા લાગી. પાસે ખેચી આંસુ સાફ કરી એના નાનકડા ઘાટીલા મોંઢાને મેં ચૂમીઓથી ભીંજવી દીધું. અહેસાનભરી આંખો પરથી પાંપણુ ઊચકીને નંદિની માત્ર એટલું જ બોલી, 'બહેનને આપણે બે મળી કાઢી મૂકીએ નો તો તમે મારે ત્યા રહોને, માશી?'

મોટીબહેનને લીલા મળ્યાં હશે. કદી મારી ઉપર નહિ ચિડાયાં હોય એટલું બધુ ચિડાઈને મોટીબેને મને

ઉધડી લેવા માંડી, 'લીલાની નંદીને તારે શા માટે ફટવવી પડે? પાણીની ચકલી સાથે માશી માશી કરીને કલાક બે કલાક સુધી તોફાને ચડે તે એમાંથી ન્યુમોનિયા સિવાય બીજું શું થાય? પારકી દીકરીને લાડ લડાવ્યા સારા નહિ.' વગેરે વગેરે, 'લીલાની નંદિ! મા હોય તો તો આમ માંદી જ શેની પડવા દેત?' એટલું માત્ર બોલીને વધારે બોલવાની અશક્તિને કારણે છેડામાં મોઢું દબાવી બેસી રહી.

'ઊહવેહ તો એ કરશે, મા હો કે ગમે તે હો. તારે તો લડાવવાનું જ હતું.' કહી મોટીબહેન ધૂંઆફૂંઆ થઈને મને છોડી ગયાં.

મારા તો પ્રાણ જ જાણે ચાલ્યા ગયા હતા. પાણીની ચકલીને નંદિની માશી માશી કરે એ તો લીલાના ભેજાની બનાવટ જ. અથવા તો,— અને આ વિચારે હું અંગેઅંગ થથરી ઊઠી — એને ઘરમાં પૂરી રાખી સજા કરતી હોય તો પછી બિચારી માશી માશી કરે નહિ તો શું કરે?

આંખો લૂછી, ગળું ઠીક કરી, મોટીબેન કને જઈને દીન સ્વરે બોલી, 'મોટીબહેન મેં લડાવી મેં ફટાવી. એમ બીમાર પડી હોય તો એની સારવાર કરવાની જવાબદારી પણ મારે ઉપાડવી જોઈએ. હું નવરી બેસી રહું છું તો એટલી તો ઋણમુક્ત. . .'

વચ્ચેથી જ રોશીને મોટીબહેન બોલ્યાં 'લીલાને તું ઓળખતી નહિ હોય. એણે મારી સાથે જ બોલવા વ્યવહાર હવે પછી રાખ્યો નથી. કહે કે નાની બહેનને શીખવી પોપટ બનાવીને મને અપજશ અપાવવો છે ને વગોવવી છે. એને પહોંચાય એમ નથી.' કહી રહ્યાં એટલે નિરાધારની માફક હું નીચે બેસી પડી અને ન તો રોઈ શકી, ન કંઈ ઉકેલ લાવી શકી. મોટી બહેન વિશેષ કંઈ કહેતાં હતાં :

'મેં તો માનેલું કે તું મારી જેમ સરખી સમોવડી નહિ પણ જરી નાની છે એટલે તારી સાથે એને ફાવતું આવી ગયું હશે અને તેમાં આટલી છૂટથી તારી સાથે વર્તે છે. નહિનો જોતી નથી કે હું પોતે જ ન છૂટકે એનાથી કામ પાડું છું. વર નોકરીમાંથી રાતવાસા પૂરતો જ જાણે ઘેર આવે. બાપ્સાહેબ પોતે દિવસને વખતે ફાવે ત્યાં લટાર મારી આવે. આપણે કાંઈ એવું તેવું કહેતાં નથી. પણ પાંચમણનું લટકાવીન જાય તે તો દેખવું પડે તેનું શું કરીએ ? અને બિચારી નંદિ ન તો કોઈની આમન્યા કરી શકે રાવ કે ફરિયાદ, ઉંકારો કરવાનું યે થાનક નાવ. દહાડો આખો રખડ્યા કરે. શાં ખાવાં ને શાં પીવાં ? મેં કોઈ વાર બોલાવી ખવરાવી તો મારી ખબર લઈ નાખે. એક વાર અહીં આવેલી ત્યારે એના મોંઢામાંથી બિસ્કિટ કાઢી લીધેલી ને મને ધમકાવી તે વધારામાં. એ તો ઠીક છે કે હસમુખી છે એટલે બીજું

લોક પણ એની જોડે હેતથી હાલેચાલે. નહિ તો એ તો આજ આગમચ એકવીસ વાર મરવી જોઈતી હતી.'

કદાચ આગળ પણ એ બોલ્યે ગયાં હશે. પણ આથી વિશેષ મારાથી સાંભળી શકાય એમ હતું નહિ. વીજળીના આંચકાની પેઠે એક વિચાર મને ચમકાવી ગયો. નંદિની કદાચ સાજી નયે થાય અને હું અહીં પડખે બેઠી બેઠી જોઈ જ રહીશ. મોટીબહેન તો કંઈ કરે એ અસંભવિત લાગતું હતું.

સાંજે, હતી તેટલી હિંમત વાપરીને અંબુ જતો હતો તેને રોકીને સમાચાર પૂછી લીધા, એ કહે કે ડાક્ટરની જરૂર નથી, બાઈ કહે છે ભારે નથી. . . બાઈ શું કહેવાનાં હતાં, ધૂળ?

બીજે આખો દિવસ મેં મૂંગા મૂંગા અને આંસુ વિના જ કકળ્યા કર્યું. શા માટે એમ કરું છું એમ પણ થતું.

જીવ ન રહ્યો એટલે રાતે સૌ સૂઈ રહ્યાં ત્યારે એ લોકોની બારી આગળ જઈને ઊભી. કોઈ આમ જુએ તો મારું શું ધારત એ તો અત્યારે તને આ લખતાં જ યાદ આવ્યું. એ વખતે તો એટલું પણ ભાન ન હતું કે સાંભળતી હતી તે શબ્દો માણસોનાં મોઢામાંથી જ સાચેસાચ આવતા હતા, કે હવામાંથી પ્રગટતા હતા.

લીલા બોલતી હતી: 'આટલા ભમવામાં ડોક્ટરની શી જરૂર છે!'

'એમ તે હોય!' એના પતિ જ બોલતા હોવા જોઈએ. બીજો કોઈ પુરુષ એ ઓરડાના છાપરા તળે, જાણવામાં હતો નહિ.

ખરું કહું છું. બહુ લહારી સારી નહિ. છોકરાં તો એમ કે'બે લીધાં જ કરે. બાકી દવા કરવી હોય તો,—સાંભળો છો? આ પાસે પેલી પંડિતજી આવી છે એને બોલાવો.'

'શું કહે છે? કાંઈ સમજાતું નથી.'

'એ આવશે ને સામું જોશે એટલે તમારી છોકરી બધા ઢોંગ છોડી દઈને ડાહીડમરી થઈ નાચવા માંડશે!'

'ધગધગતો તાવ છે આ તે, કે ઢોંગ? તું યે શું સાવ તારાવાળી. . . .'

'તે હું ન ગમતી હોઉં તો તો એને અબઘડી બોલાવી લાવો. તમારી સામે લગીરેક જોશે ત્યાં તો તમે પણ . . .'

કાં તો એના પતિદેવે અણજાણ રીતે મારા પર ઉપકાર કરીને એનું મોઢું બંધ કરી દીધું હશે, કાં તો લીલાએ વૈખરીથી પોતાનો ભાવ પ્રગટ કરી નહિ શકાય એમ માની અભિનયનો આશરો લીધો હશે. કેમકે મને એથી આગળ કંઈ સંભળાયું નહિ. પછી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એને માટે દુઃખ પણ એવું હતું કે જેને પણ એમનાં શું કહું! આ રીતે કહું? હા. એમ હતું કે કદાચ

મોઢેથી બધું કહી શકીશ, છતાં તને તો મારા હૃદયના ઇતિહાસનાં આ પાનાં મળીએ તેની રાહ જોયા વગર તરત જ મોકલવાં પડે એવું ગઈ કાલે બન્યું. મારે મારું મન હળવું કરવું હોય તો બધું જ એક તારી આગળ તો ખુલ્લું કરું એમ થયું. કેમકે કોણ જાણે કોઈ અકલ્ય રીતે મારે આ બધામાંથી પસાર થવાનું થયું અને મારું આખુંય જીવન એના તળિયા સુધી ડહોળાઈ ગયું.

મારા કાલના કાગળમાં તને નિસ્તલ નિરાશા જેવું જોઈને વિચિત્રતા લાગી હશે કે સામાન્ય પ્રેમપત્રમાં વળી આ રણકાર ક્યાંથી. પણ એમાં હું શું કરું! નંદિનીની બીમારી મટી હતી એમ માનવાનું લેશ પણ કારણ ન હતું. પાંચેક દિવસથી એને બહાર નીકળતી જોવા હું બારીબારણાંમાંથી ટાંપી જ રહી હતી. ગંભીર વદને અંબુ પસાર થતો જણાતો એ પરથી અટકળો, શંકાઓ, કુશંકાઓ, કરું તે જ. લીલાનો વર તો સવારસાંજ રોજની જેમ આવતોજતો જણાતો એટલું જ.

કાલ નમતે પહોરે દોડતો દોડતો અંબુ આવીને મોટી બહેનને કહે લીલા બહેન બોલાવે છે. મોટી બહેનને જવું હોય તો જાય ને ન જવુ હોય તો બેસી રહે. હું એક મટકું માંડવા જેટલો સમય પણ ગુમાવ્યા વગર દોટ મૂકીને જઈ પહોંચી. અને જઈને જોઉં છુ તો જાણે કાળમીંઢ ભીંત આગળ આવીને ઊભી રહી ન હોઉં.